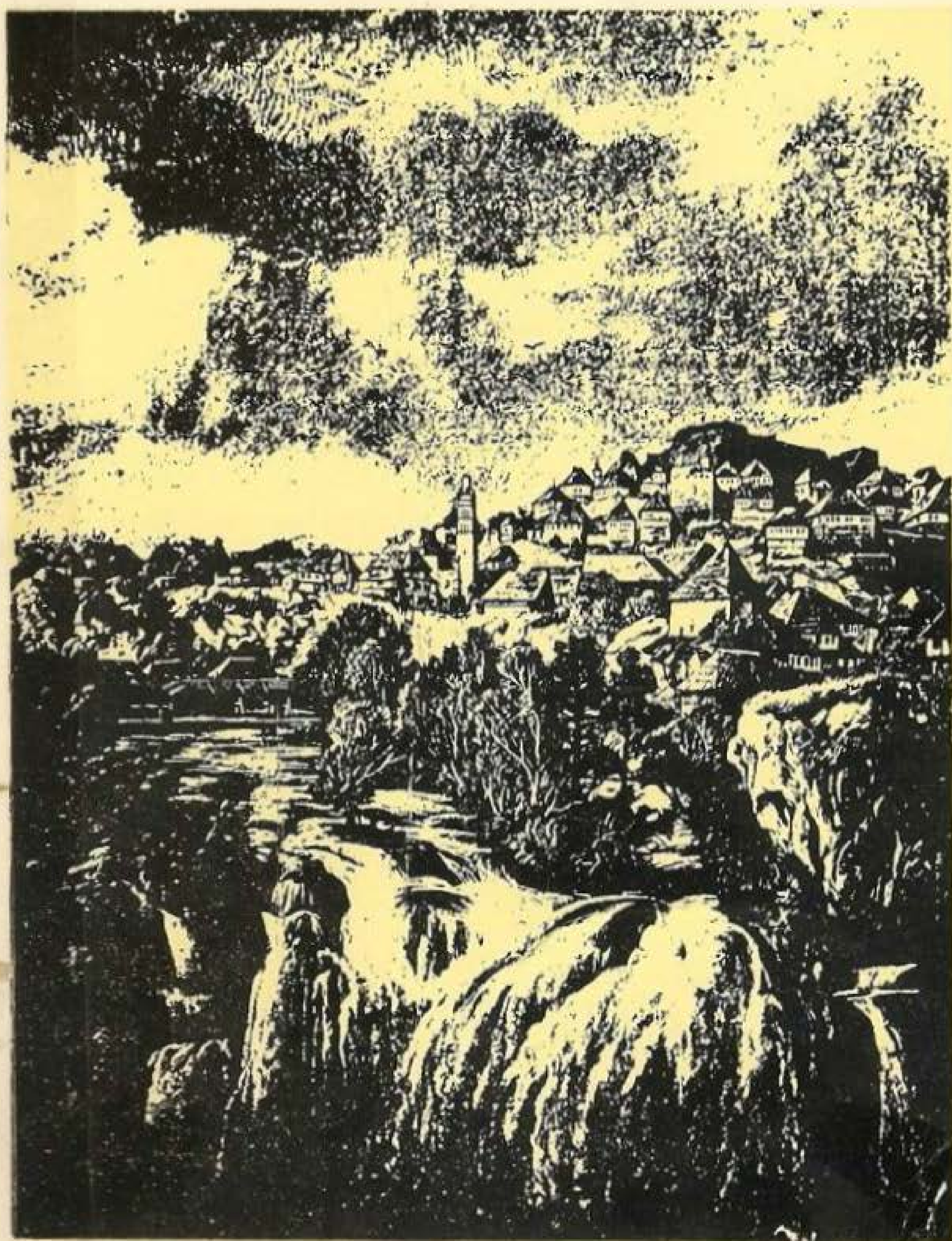
Hazim Šabanović

Bosanski pašaluk

SVJETLOST-SARAJEVO

DIO PRVI
POSTANAK BOSANSKOG PAŠALUKA

UVOD

Bosanski pašaluk, beglerbegluk ili ajalet, za razliku od mnogih drugih pašaluka Osmanskog Carstva, nije stvoren neposredno poslije pada Bosanskog Kraljevstva (1463) i uspostave redovne turske vlasti u Bosni, kao što je, npr., odmah poslije osvajanja Egipta stvoren misirski pašaluk (1517), poslije pada Budima (1541) budimski itd. Niti neposredno poslije zavođenja turske vlasti na glavnom prostoru koji je on zapremao. Njegovo obrazovanje uslijedilo je poslije dugotrajnog procesa od punih sto sedamdeset godina, koliko je prošlo od pada Bosanskog Kraljevstva i osnivanja Bosanskog sandžaka (1463) do osnivanja bosanskog pašaluka (1580). Ako se, međutim, uzme da je taj proces trajao od stvaranja prvih stalnih turskih pozicija u Bosni (sredinom XV stoljeća) do pada Bihaća, posljednje značajne tvrđave koja je ušla u sastav toga pašaluka i koja je podlegla turskoj sili tek 1592. g., onda se može kazati da je proces izrastanja i širenja toga pašaluka trajao skoro stopedeset godina.

Stoga sam ispitivajući problem postanka bosanskog pašaluka, morao ispitati cjelokupni proces i sistem uspostave i organizovanja turske vlasti i postanka pojedinih turskih upravnih jedinica u svim onim oblastima koje su bile u sastavu toga pašaluka.

Pitanje uspostave i organizovanja turske vlasti u našim zemljama, kao ni mnoga druga krupna pitanja historije naših zemalja pod turskom vlašću, nije bilo predmet posebnih ispitivanja. Stoga o tim pitanjima nauka raspolaže oskudnim i nedovoljnim rezultatima. O mnogim pitanjima postoje općeusvojena, ali sasvim pogrešna mišljenja.

Provjeravanjem ranijih tvrđenja i ispitivanjem neriješenih pitanja ja sam nastojao da u ovome radu prikažem proces osvajanja i uspostavu turske vlasti u raznim oblastima nekadašnjeg bosanskog pašaluka. Pri tome sam obratio naročito pažnju da utvrdim vrijeme nastanka pojedinih sandžaka bosanskog pašaluka, da prikažem njihov teritorijalni opseg i granice i da utvrdim administrativna središta, prateći sve promjene koje su se događale bilo u pogledu teritorijalnog opsega i granica, bilo u pogledu središta pojedinih sandžaka. Isto tako nastojao sam da ispitam uzroke koji su doveli do formiranja pojedinih sandžaka i da istaknem njihov značaj kao upravnih jedinica.

Na isti način prikazao sam postanak, teritoriju, granice i upravna središta samog bosanskog pašaluka i sve promjene koje su se u tome pogledu događale. Naročito sam se trudio da ispitam faktore koji su doveli do stvaranja ovoga pašaluka, da ukažem na njegov značaj i posljedice za dalji politički život Bosne.

Glava I

OD PRELAZA TURAKA U EVROPU DO OSNIVANJA SKOPSKOG KRAJIŠTA

1. KARAKTERISTIKE I METODE TURSKIH OSVAJANJA[1]).

Osmansko Carstvo predstavljalo je osobenu koncepciju države, koja se zasnivala u prvom redu na *osvajanju* koje su Turci ostvarivali posebnim osvajačkim metodama. Osobenost tih metoda jeste postepeno osvajanje, koje su oni sistematski primjenjivali na svim stranama pa i u Bosni. U provođenju turske osvajačke politike mogu se redovno zapaziti dva stadija, dvije etape osvajanja.

Prva etapa započinjala je pljačkaškim upadima u susjedne zemlje koje su namjeravali da osvoje. Ta četovanja predstavljala su vrlo uspješno sredstvo dobro smišljene osvajačke politike. Ona su preduzimana s ciljem da ekonomski oslabe zemlje koje su namjeravali osvojiti, da prorijede njihovo stanovništvo odvođenjem u ropstvo i prisiljavanjem da se razbjegne i skloni u sigurnije krajeve, te da poljuljaju moral i uliju strah svima koji ostanu. Turci su zatim nastojali da se dočepaju nekog uporišta u susjednoj zemlji, koje će im služiti kao baza za vršenje nadzora, uticaja i pritiska na tu zemlju sve dok joj ne nametnu svoju vrhovnu vlast i prisile je da im plaća danak.

Kad bi ostvarili tu prvu etapu svojih osvajačkih planova, prelazili su u drugi stadij borbe: nastojali su da ostvare direktnu dominaciju nad tom zemljom, da joj nametnu svoju vlast, da u njoj zavedu svoj državni, društveni i ekonomski poredak.

Za uspjeh svojih metoda osvajanja Turci imaju najviše zahvaliti posebnoj vojnoj organizaciji u pograničnim oblastima: u njima su istovremeno djelovali, jedni pored drugih, turski krajišnici kao vrhovni i domaći feudalci kao vazalni gospodari.

Naročito značajan faktor koji je obezbjeđivao dominaciju turskih sultana i njihovih komandanata u pograničnim provincijama bila je ustanova *»sluga i robova«* (tj. vazala i podložnika). Turski sultani i njihovi pogranični komandanti obrazovali su svoju pratnju i ličnu gardu od robova i slugu kojima su dodjeljivali timare i povjeravali razne vojne i administrativne funkcije. Pogranični komandanti vrbovali su svoje

---

[1]) Stojan Novaković, *Srbi i Turci XIV i XV veka*, Beograd 1893; Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911; Vl. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, Sarajevo 1937; H. Inalcik, *Fatih Dervi üzerinde Tetkikler ne Vesikalar*, I, Ankara 1954; Isti, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva* POF III—IV, 1953, 1954, 23—55.

»sluge« između najuticajnijih i najodanijih ljudi iz svoje i susjedne neprijateljske oblasti.

Zavodeći svoju vlast, Turci su postupili tako da njihov sistem vladavine nije nužno povlačio za sobom revolucionarnu izmjenu ranijeg društvenog i ekonomskog uređenja, nego više konzervativno izmirenje lokalnih uslova i klasa s turskim institucijama; ali je sve bilo usmjereno postepenom uklanjanju ranijeg i zovođenju turskog poretka i ustanova.

U nedostatku vlastitih vojnih snaga, Turci su se u početku obilno služili zatečenim aristokratskim i vojničkim grupama i uvrštavali privržene pripadnike domaće vlastele i vojničkih redova u svoj asker bez ikakvih naročitih uslova. Stoga su u početku njihove vladavine mnoge spahije bili direktni potomci predturskih lokalnih vojničkih redova ili plemstva. Svaki hrišćanin mogao je postati spahija ako je bio plemićkog porijekla i pokazao odanost osvajaču.

Isto su tako i domaći vojnici u velikom broju uvrštavani u tursku vojsku i dobijali vojnički status. Tako se postupalo i sa sinovima »ranijih spahija« koji su stupali u tursku vojsku i na taj način zadržali svoje baštine.

Ulazak i uvrštavanje hrišćanskih grupa u tursku vojničku klasu bil je olakšano i pospješeno iskustvima koja su oni sticali kao pomoćne trupe turske vojske za vrijeme vazalstva njihovih zemalja. Kad su nakon kapitulacije svojih država vidjeli da će im okupator ostaviti položaje i posjede, mnogi se domaći hrišćanski vojnici nisu mnogo protivili toj promjeni. To je svakako bio jedan od razloga da su neki domaći garnizoni predavali zovojevaču svoje gradove i prilazili u njegove redove. Mnoge su privukli ustupci i obećanja zavojevača o slobodama i privilegijama. To je jedna od činjenica kojom se može objašnjavati relativno brza ekspanzija turske vlasti i u našim zemljama. Ukoliko su se i javljale snage otpora, one su dolazile najčešće od najkrupnijih domaćih feudalaca; ali ne zbog toga što su oni imali najviše uslova da organizuju i rukovode otporom, nego zato što je najmanje njih mogao zadovoljiti turski sitnoposjednički timarski sistem u koji su se jedino mogli uključiti. Stoga je taj otpor bio mnogo jači i značajniji tamo gdje je broj krupnijih feudalaca bio veći, kao, npr., u Hrvatskoj i Ugarskoj. Feudalci hrišćani, kao i njihovi islamizovani potomci, općenito su ostavljeni na svojim feudalnim posjedima, na svojim baštinama, ali su se s obzirom na osnovne principe turskog feudalnog uređenja, morali odreći znatnih dijelova svojih feudalnih dobara i prava. Pri tome su najveće gubitke trpile najkrupnije feudalne porodice. Ti gubici izazivali su otpor i nezadovoljstvo, do koga je došlo i u Bosni prvih godina turske vlasti.

Spahije hrišćani dobijali su u turskoj državi položaje koji su uglavnom odgovarali njihovom ranijem društvenom statusu. Turci su u velikoj mjeri poštedili njihova zemljoposjednička prava. Čak su neki krupniji domaći feudalci-hrišćani postali posjednici vilikih timara i tako zadržali znatan dio svojih baština. A ako su primili islam, sticali su titulu *beg* i dolazili u mogućnost da se uspnu na najviše položaje. Bilo je hrišćana koji su postajali vojvode i subaše, vojni i administrativni upravnici vilajeta; drugi su opet, primivši islam, postajali sandžakbezi, beglerbezi, pa i veliki veziri.

Kad bi Turci izvršili vojničku okupaciju zemlje, njihova bi se glavna osvajačka vojska povlačila, ostavivši u više strateški važnih gradova svoje garnizone, dok bi ostale tvrđave razorili. Tom mjerom Turci su izbjegavali potrebu održavanja snaga u tim gradovima i onemogućavali stvaranje centara otpora. Zatim su pristupali podjeli novoosvojenih zemalja u vidu timara spahijama koji su sačinjavali glavnu snagu turske provincijske vojske. Neke od tih spahija smještali su u tvrđave i oni su predstavljali glavnu vojnu snagu u većini posjednutih tvrđava. Te su snage, kao mjera veće sigurnosti, prevenstveno regrutovane iz udaljenijih predjela unutrašnjosti. Zato su gradske posade u Rumeliji u početku sastavljene većinom od ljudi iz Anadolije. Ali i pored ograničenog broja posjednutih tvrđava, Turci su bili prisiljeni da i domaće stanovništvo upotrebljavaju kao redovne ili pomoćne snage u tvrđavama. Inače bi morali velik dio svoje vojske, zatvorene u stotinama gradova po državi, ostaviti neaktivnim. Oni su to ostvarili raznim koncesijama koje su davali domaćim snagama. Njihovu odanost i vjernost obezbjeđivali su raznim privilegijama, kao što je oslobođenje od poreza i raznih drugih dažbina. Samo su te pomoćne snage u tvrđavama bile skoro uvijek izmiješane s turskim vojnicima i stavljene pod zapovjedništvo Turaka.

Da bi osigurali privrženost pokorenog stanovništva, Turci bi prema potrebi cjelokupno stanovništvo izvjesnih gradova oslobađali raznih dažbina i obaveza. Tako oslobođenje dobili su mnogi gradovi i u Bosni: Sarajevo, Čajniče, Rudo, Travnik, Banja Luka itd. Takve su privilegije mnogo puta davane kao nagrada za odbranu i čuvanje gradova. S druge strane, Turci su se često služili masovnim preseljavanjem nepouzdanog stanovništva u svoju unutrašnjost kao što je više puta bio slučaj i u našim zemljama (Novo Brdo, Beograd, Jajce).

Te osnovne osvajačke metode i principe svoje ekspanzije Turci su sistematski primijenili i u svojim pripremama i akcijama za osvajanje naših zemalja kao i pri uspostavi i organizaciji svoje vlasti u njima.

2. PRVE TURSKE POZICIJE U EVROPI. — Tek što se navršilo četvrt stoljeća od utemeljenja samostalne osmanske države, zauzećem Bruse (1326) i Nikomedije (1328), njihovi su ratnici stupili na evropsko tle kao osvajači. Potkraj 1353. g. posjeli su gradić Zimpi (danas Čini ili Džemenlik), pet km sjeverno od Galipolja[1a]), a u proljeće sljedeće godine ušli su u Galipolje[2]) i time stekli čvrst mostobran u Evropi. Galipolje je postalo polazna tačka turskih osvajačkih akcija na Balkanu. Tu je udaren temelj galipoljskom sandžaku, prvoj turskoj administrativnoj jedinici u Evropi. Turci su iz Galipolja započeli sastematska osvajanja dolinom Marice, kuda im je bila otvorena Trakija. Godine 1361. Turci su

---

1a) Hronologija najranijih turskih osvajanja na Balkanu još uvijek nije potpuno utvrđena. O mnogim pitanjima postoje dosta neujednačena mišljenja. Najpotpunije izvore o tome pitanju pruža Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, 2 München 1952, 422, nap. 4 i d. Predmet i zadatak ovoga rada nije dopuštao da se upuštam u ta pitanja, ali sam se trudio da u svim dvojbenim slučajevima odaberem datume koji mi se čine tačni odnosno najvjerovatniji.

2) Obično se uzima da su Turci ušli u Galipolje u martu 1354. g. pod vodstvom Orhan-begovog sina Sulejman-paše. Vidi Jireček-Radonić, *Istorija Srba*, I, 232, nap. 89; Ostrogorsky n. m.

posjeli Dimotiku, a već sljedeće godine zauzeli su Jedrene (1362),[3]) tamo prenijeli svoju prijestonicu iz Bruse i postali nova država u Evropi. Time su ujedno pokazali da namjeravaju srušiti Vizantiju i osvojiti Balkansko poluostrvo. Brzim napredovanjem stezali su Vizantiju na malu oblast oko Carigrada opkoljenu turskim pozicijama po istočnoj Trakiji. Zauzećem Čorlua Turci su presjekli put između Jedrene i Carigrada. Padom Plovdiva (Filipopolj tur. Filibe)[4]) bila je prekinuta veza Carigrada sa zapadnim zemljama Balkanskog poluostrva. Time je zaprijetila ozbiljna opasnost Vizantiji, srpskim državama u Makedoniji kao i Bugarskoj. Svjesni opasnosti koja im je prijetila od Turaka, stvoriše srpski dinasti u Makedoniji koaliciju da ih napadnu i protjeraju iz Evrope. Ali su se Turci pobjedom na Marici, 26. septembra 1371. g.,[5]) konačno učvrstili na Balkanskom poluostrvu i otklonili glavnu zapreku za dalja osvajanja Koristeći svoju pobjedu na Marici oni su se počeli zalijetati duboko u Makedoniju i Grčku i uništavati tamošnje samostalne državne tvorevine. Zemlje despota Uglješe došle su brzo pod njihovu vlast, a kralj Marko i braća Dejanovići postali su turski vazali. Zatim su uslijedili turski upadi u Bugarsku, Srbiju i Bosnu. Država slabog cara Šišmana priznala je brzo njihovu vrhovnu vlast. Oko 1385. g. zauzeli su Turci važnu tvrđavu Sredec (Sofiju)[6]) koja je čuvala prelaz u zapadni dio Poluostrva. Time je uništena Šišmanova snaga, a Turci odvojili Bugarsku od Srbije i dobili mogućnost da bez velikog rizika napadaju sad jednu sad drugu, te da provaljuju duboko u Podunavlje.

Kroz Makedoniju Turci su počeli upadati u Srbiju, Zetu i Bosnu. Prvi njihov upad u Srbiju zabilježen je još 1381. g. Četiri godine kasnije razbili su vojsku Balše Balšića, a njegovu zemlju dali albanskom vlastelinu i svome vazalu Leki Dukađinu (1385). Nezavisnost svoju na Balkanu imali su još samo knez Lazar, Vuk Branković i Bosna. Sljedeće godine Turci su zauzeli Niš i upali u Toplicu, ali ih je knez Lazar suzbio kod Pločnika (1386)[7]). U jesen iste godine upali su prvi put u Bosnu i doprli u dolinu Neretve. Dvije godine kasnije izvršili su novi napad na Bosnu s jačim snagama pod komandom nekog Šahin-paše[8]), ali su

---

[3]) Franz Babinger ozbiljno dokazuje da su Turci posjeli Jedrene u proljeće 1361. g. (vidi *Beiträge* 46—47), ali to Ostrogorsky s obzirom na ostale izvore nije prihvatio. Izvore i literaturu za to pitanje v. Babinger, *n. m.* i Ostrogorsky, *n. d.* str. 427, nap. 3.

[4]) Saduddin i neki drugi turski hroničari kao i neki moderni historičari (Babinger, Ostrogorsky, Uzunçarsili) misle da su Turci zauzeli Plovdiv 1363. g., a Novaković i Jireček uzimaju 1370. godinu.

[5]) Ne može se uzeti ozbiljno kazivanje starih turskih hroničara, za kojima se povode i neki savremeni historičari, da je bitka na Marici bila 1363. g. Ali nije isključeno da se neki okršaj i tada desio. Up. Ostrogorsky *n. d.* 427, nap. 3.

[6]) Obično se uzima da su Turci zauzeli Sofiju 1385. g. V. Babinger, *Beiträge* 65 i d.

[7]) K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II izd. sv. I, Beograd 1952, str. 324 i nap. 61.

[8]) Isto 324. Obično se uzima da je ova druga turska provala u Bosnu (1388) izvršena kod vodstvom Lala Šahin-paše (v. Jireček-Radonić I, 324), ali s obzirom na činjenicu da se s turske strane tvrdi da je on umro najkasnije 1385. g. (Uzunçaršili, *Osmanlĭ Tarihi* I, 300) onda nije mogao učestvovati ni u prvom turskom upadu u Bosnu, u jesen 1386. g. pa bi to pitanje trebalo posebno

pretrpjeli težak poraz kod Bileće, 27. avgusta 1388. g. Ti neuspjesi nagnali su Murata I da preduzme ozbiljan pohod protiv Srbije i Bosne. Pobjedom na Kosovu 15, juna 1389) Srbija je postala vazalna turska država, a oblast Vuka Brankovića, od izvanrednog značaja za dalja turska prodiranja u Bosnu, stavljena je pod njihovu vojničku kontrolu. Na taj način došla je centralna oblast Balkanskog poluostrva čvrsto u turske ruke. Time je otklonjena posljednja zapreka turskim upadima u Bosnu.

Za dalje četiri godine stvorena je slična situacija i u istočnim oblastima Balkana, u Podunavlju i Grčkoj. U proljeće 1391. g. Turci su ponovo osvojili Solun na jugu, a dvije godine kasnije pokorili su Trnovsku Bugarsku (1393). Poslije pogibije kralja Marka i Konstantina Dejanovića na Rovinama (1394), pretvorene su njihove oblasti u turske sandžake, ćustelndijski i ohridski. Pobjedom kod Nikopolja (1396) pretvorena je i Vidinska Bugarska u vidinski sandžak sa središtem u Vidinu, koji je tada postao polazna tačka i glavno uporište turskih četnika prema Vlaškoj, Srbiji i Ugarskoj.

proučiti. Moguće je upade u Bosnu vršio onaj Šahin »capitaneus Turcorum« koji je kasnije bio gospodar Skadra (1393—1395). V. Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I, 330.

Glava II

IZGRADNJA I ORGANIZACIJA TURSKE DRŽAVNE VLASTI OSNIVANJE I ŠIRENJE RUMELIJSKOG BEGLERBEGLUKA

1. IZGRADNJA I ORGANIZACIJA TURSKE DRŽAVNE VLASTI

Uporedo sa vojničkim uspjesima Turci su istovremeno radili na učvršćivanju svoga položaja u Evropi i Aziji kao i na izgradnji državne vlasti, uprave i sudstva, na usavršavanju timarskog sistema i osnivanju novih vojničkih i poluvojničkih redova.

Sve do početka vladavine Murata I (1362—1389) osmanska državna organizacija bila je sasvim prosta i jednostavna, Osmanov begluk ili kneževina nije ni predstavljao samostalnu državu, nego pograničnu provinciju seldžučkih, odnosno ilhanijskih sultana. Pravi osnivač samostalne osmanske države bio je njegov sin i nasljednik Orhan (1324—1362). On je udario temelje organizaciji te države. U početku je sam rukovodio cjelokupnom državnom upravom i vojskom. U građanskim poslovima pomagao mu je jedan *vezir* (ministar) sa titulom *paša*. Istu titulu dobio je kasnije i najstariji Orhanov sin Sulejman, kome je otac prepustio rukovođenje vojnim poslovima pa je tako Sulejman-paša postao najveći dostojanstvenik u državi poslije emira Orhan-bega. Kad je Sulejman-paša nesrećno stradao životom (1359), njegov položaj i sve kompetencije dobio je Lala Šahin-paša, koji je bio vaspitač princa Murata i stoga nosio naslov *lala*. On je imao i titulu paše još 1348. godine[1]).

Osvojene teritorije pretvarane su u *vilajete* i *sandžake,* već prema veličini i značaju pojedinih oblasti. Na čelu sandžaka nalazili su se *sandžakbezi,* a na čelu vilajeta *subaše.* Graničnim oblastima upravljali su *udžbegovi* »krajišnici«. Sudske poslove vršile su lokalne *kadije.*

Za vrijeme vladavine sultana Murata I (1362—1389) izvršene su znatne izmjene u organizaciji vrhovne državne uprave i sudstva; osnovani su novi vojnički i poluvojnički redovi i donesene neke uredbe u odnosu na timarski sistem.

Prva nova ustanova u osmanskoj državi bila je zvanje *beglerbeg.* Turski termin beglerbega (tačno *beylerbeyi)* je sinonim sa arapskim terminom *amīr al-umerā',* odnosno arapsko-persijskom formom *mir-i mīrān,* a znači »beg nad begovima, vojvoda nad vojvodama, knez nad knezovima, gospodar nad gospodarima« i sl. Tu ustanovu preuzeli su osmanski Turci od Seldžuka.[2]) Da li je taj naslov dobio već Sulejman-paša, kako piše Uzunčaršili,[3]) ne znam pouzdano, ali je sasvim sigurno

---

[1]) I. H. Uzunçarşili, *Osmanlī Tahiri* I, 300. Izvori u Arşiv kilavuzu I br. 1.

[2]) Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlī müesseselerine tesiri* 190 i d.

[3]) I. H. Uzunçarşili n. d. I, 291 i dalje.

da je taj naslov dobio Lala Šahin-paša čim je Murat I stupio na prijesto, ako ne odmah poslije smrti princa Sulejmana (1359), kada je preuzeo njegov položaj, još za života Orhan-begovog. Beglerbeg Lala Šahin-paša je do kraja svoga života (umro je poslije 1382, a prije 1385)[4]) bio vojni zapovjednik i najviši državni funkcioner poslije sultana. On je cijelo to vrijeme djelovao u Rumeliji. Osvojio je Jedrene (1362), zatim Plovdiv i Staru Zagoru. On je bio prvi komandant (*muhafiz*) Jedrene dok je sultan za svoje privremeno sjedište odabrao Dimotiku i tu, u jednom starom dvorcu, ostao sve dok nisu izgrađeni prvi carski saraji na obali Tundže u Jedreni, u koje se preselio oko 1365. g. Tako je Dimotika, stari Didymoteichos, koja je osvojena u novembru 1360. g., postala prvom prijestonicom nove evropske države.[5])

Poslije Lala Šahin-pašine smrti preneseno je glavno vojno zapovjedništvo sa beglerbega na novog vezira Kara Halil Hajrudin-pašu Džandarelia (1385), pa je otada beglerbeg bio samo najviši vojno-politički komandant i administrativni upravnik u Rumeliji, evropskom dijelu države. Na taj način je ranija funkcija beglerbega, koji je dotle bio najviši vojni komandant i najviše zvanje i vlast poslije sultana prenesena na vezira, koji dotle nije imao nikakve ingerencije u vojnim poslovima; tako je vezir postao najviši dostojanstvenik u državi poslije sultana. Zvanje novog beglerbega dobio je Kara Timurtaš-paša, koji je postao prvim beglerbegom rumelijskog beglerbegluka. Kako je vezir Halil-paša umro 1387. g., na položaju ga je naslijedio njegov najstariji sin Ali-paša, koji je obnašao to zvanje od početka 1387. g. do svoje smrti, početkom 1406. g. Tada je, pored Ali-paše, naslov vezira dobio i beglerbeg Kara Timurtaš-paša (1386. ili 1387), pa je tako Ali-paša postao prvi *veliki vezir* sa tri tuga[6]).

Kada je početkom vladavine Bajezida I (1389—1402) izvršena centralizacija osmanskih provincija u Anadolu i osnovan poseban anadolski beglerbegluk sa sjedištem u Kutahiji, Timurtaš-paša je imenovan prvim beglerbegom toga beglerbegluka i ostao na tome položaju do angorske bitke (1402), kada je bio zarobljen i brzo poslije toga umro, vjerovatno 1404. godine[7]).

Druga nova ustanova bila je zvanje *kazasker* (od ar. *kādī'l-asker* »vojni sudija«), vrhovni vojni sudija, starješina cjelokupnog sudstva, vjerskih i prosvjetnih organa. Ova je ustanova osnovana, navodno, 1362. g. Prvim kazaskerom imenovan je kadija Bruse Džandareli Halil, kasnije

---

[4]) I. H. Uzunçarşili piše da je Lala Šahin-paša umro 782/1380. ili 786/1384. g. (Osmanli Tarihi I, 300). Mislim da je prvi datum isključen stoga što se zna da je on predvodio turske akcije u Grčkoj 1381. i 1382. g. (Jireček-Radonić I, 323-4). Da nije bio živ 1385. g. upućuje činjenica što tada turskim osvajačkim akcijama u Grčkoj rukovodi Timurtaš-paša (Isto n. m.). Osim toga 1385. g. preneseno je vrhovno vojno zapovjedništvo sa beglerbega na vezira Džandareliju. Mislim da se to nije dogodilo za života Šahinovog. Prema tome, neće biti tačno da je on rukovodio turskim provalama u Bosnu 1386. i 1388. godine nego da je to bio neki drugi Šahin (Sr. Jireček-Radonić, n. m.).

[5]) Fr. Babinger, *Beiträge, 46* i d. smatra da su Turci zauzeli Dimotiku 1360, a Jedrene 1361. godine.

[6]) I. H. *Uzunçarsili* n. d. I, 290.

[7]) Isto 291.

veliki vezir. Na taj su način i lokalne kadije podvrgnute pod vlast jednog organa centralne vlasti.

Pored beglerbega, vezira i kazaskera najviši značaj, ugled i uticaj imali su u ovo vrijeme istaknuti turski krajiški komandanti, koji su skoro samostalno upravljali pojedinim pograničnim oblastima. Najznačajniji od njih bio je Evrenos-beg. Ali su i oni, kao i sve ostale turske vlasti na Balkanu, bili podvrgnuti rumelijskom beglerbegu jer su njegovom beglerbegluku pripajane sve osvojene oblasti i zemlje u evropskom dijelu države sve do početka XVI st. pa, naravno, i naše. Ali još nije tačno utvrđeno kada je osnovan taj beglerbegluk pa je potrebno da se osvrnemo na to pitanje i da pratimo teritorijalno širenje rumelijskog beglerbegluka sve do osnivanja bosanskog beglerbegluka, ajaleta ili pašaluka.

2. — OSNIVANJE RUMELIJSKOG BEGLERBEGLUKA. — Obično se uzima da je ovaj beglerbegluk osnovan odmah poslije osvajanja Jedrene. To mišljenje zastupaju i savremeni turski historičari,[8]) ali se i njihovi argumenti svode na kazivanje poznijih turskih hroničara. Sadudin kaže da je (sultan Murat I nakon zauzimanja Jedrene) ostavio Lala Šahin-pašu u Jedrenu ... a za sebe odabrao Dimotiku.[9]) 'Āšikpašazade i 'Ālī pišu da je sultan dao rumelijski beglerbegluk Lala Šahinu,[10]) pa je kasnije, kada je Lala Šahin-paša umro, taj beglerbegluk dat Kara Timurtašu.[11]) Ova kazivanja govore jasno ko je nosio titulu beglerbega, ali se na osnovu njih ne može tvrditi da je odmah poslije zauzimanja Jedrena bio osnovan i rumelijski beglerbegluk kao najviša vojno-administrativna jedinica. Tada Turci nisu na Balkanu imali nikako više od tri sandžaka. Tako je, npr., sandžak Viza, koji je svakako spadao među najstarije sandžake ovoga beglerbegluka, mogao biti osnovan tek poslije 1368. g., kada je taj grad, po kazivanju istih hroničara, bio osvojen. Galipoljski sandžak, opet teško je mogao nešto značiti kad je i samo Galipolje već 1366. g. bilo izgubljeno i ponovo osvojeno tek deset godina kasnije (1376).

Tursko područje na Galipoljskom poluostrvu i u Trakiji uopće bilo je u najranije vrijeme svakako podijeljeno u nekoliko vilajeta, kojima su upravljali pojedini istaknuti komandanti. Središte toga područja do osvajanja Jedrena bilo je Galipolje. Tokom daljih osvajanja u Trakiji pretvorene su osvojene oblasti u vilajete, koji su kasnije ujedinjeni u nekoliko sandžaka.

Najstariji sandžak u Rumeliji bio je svakako galipoljski sandžak. Kako su prvi turski osvajački uspjesi postignuti u istočnoj Trakiji, prirodno je da su tamo prvo osnovani i novi sandžaci: Jedrene (Drinopolje), Čirmen, Viza i Kirkkilise. Oni su sačinjavali prvobitnu teritoriju rumelijskog beglerbegluka, koji je mogao biti osnovan tek poslije osvajanja

---

[8]) Vidi, npr., Uzunçarşili, n. m; Gökbilgin, *Edirne ve Pasa Livasi* str. 5. i nap. 5; Babinger, *Beiträge* 48 i d.

[9]) »Lala Sahin Paşayi Edirne de alikoyup... Dimetokayi tercih buyurmuşlar« *Tacuttevarih* I, 73.

[10]) Lalaya Rumeli Beylerbeyliğin verdi. Aşikpaşazade, *Tevarih-i-Ali Osman*, Istanbulsko izdanje 55; Ali, *Kunhul-ahbar* V, 69.

[11]) Sahin Lala kim öldü Beylerbeyliği Kara Timurtaşa verdiler, *n. d. 61.* Sr. *Gökbilgin* str. 5, nap. 8.

tih područja. Na osnovu tih i ostalih okolnosti mislim da je ovaj beglerbegluk osnovan tek poslije bitke na Marici (1371. g.), a najkasnije 1385. godine.

Tokom daljih turskih osvajanja na Balkanu osnovani su novi sandžaci: sofijski, poslije 1384. g., nikopoljski, bitoljski (monastirski) ili ohridski, poslije 1393. g., ćustendilski, poslije 1394. g. i vidinski poslije 1396. godine.

Svi ti gradovi predstavljali su prvo krajišta kojima su upravljali pojedini krajišnici, tzv. udžbegovi, pa su postepeno dobili status tzv. *serbest-sandžaka,* čiji su sandžakbegovi imali šira vojno-politička ovlašćenja. Mnogi su istovremeno bili i vođe akindžija. Osim toga u Rumeliji je u najranije vrijeme osnovano nekoliko krajišta, kojima su na čelu stajali pojedini istaknuti krajišnici, ali ona, i pored svoga prostranstva i značaja, nisu zadugo dobila status sandžaka. Najstarije takvo krajište nalazilo se u zapadnoj Trakiji, prema Solunu, kojim je upravljao Evrenos-beg, i ono u Makedoniji, s kojim ćemo se odmah bliže upoznati.

Od početka XV do tridesetih godina XVI st. osnovano je u evropskom dijelu Osmanskog Carstva još oko dvadeset novih sandžaka (Karli-ili, Prizren, Kruševac, Vučitrn, Solun, Trikala, Ilbasan, Valona, Skadar, Moreja, Smederevo, Bosna, Hercegovina, Zvornik, Karadag (Crna Gora), Agriboz, Janina, Mitilena ili Rodos, Florina i Kefa) i svi su bili priključeni rumelijskom ajaletu.

Kako je jedrenski sandžak kao centralni sandžak (paša sandžak) rumelijskog beglerbegluka do kraja XV st. postao tako prostran da je tridesetih godina XVII st. obuhvatio 33 kadiluka, on je negdje početkom toga stoljeća bio podijeljen u dva krila: desno i lijevo.

Iz istih razloga je i cijeli rumelijski beglerbegluk bio podijeljen prvo na desno i lijevo, a u XVII st. na desno, centralno i lijevo krilo, premda je on tada, osnivanjem novih ajaleta, bio izgubio znatan dio svoga ranijeg teritorija.

Do osvajanja Jedrena sjedište glavne turske komande na Balkanu bilo je svakako Galipolje. Kad je zauzeto Jedrene, beglerbeg Lala Šahin-paša naznačen je muhafizom toga grada pa mu je tu bilo i sjedište do 1365. g., dok je Galipolje od 1376. g. sjedište sandžakbega istoimenog sandžaka. On je istovremeno bio i *kapetan* galipoljskog arsenala i turskih pomorskih snaga u Rumeliji, dok je riječnom flotom na Dunavu zapovijedao poseban *kapetan Dunava* koji se spominje u XV st. Kad je Jedrena postala turska prijestonica, zvanično sjedište beglerbega preneseno je u Plovdiv i tu ostalo uglavnom sve do pada Carigrada (1453). Tada je Carigrad postao prijestonica turskih sultana, a Jedrene rezidencija rumelijskog beglerbega. Tako je uglavnom ostalo do XVI st. kada je sjedište beglerbega preneseno u Sofiju i tu bezmalo stalno ostalo.

Glava III

OSNIVANJE, ZNAČAJ I ŠIRENJE SKOPSKOG KRAJIŠTA

1. OSNIVANJE I ZNAČAJ SKOPSKOG KRAJIŠTA

Vuk Branković je, poslije Kosova, nastavio da pruža otpor Turcima, ali je, prepušten sam sebi, bio prisiljen da im se pokori, da se obaveže na godišnji danak, da im preda neke gradove, na prvom mjestu Skoplje, i da pusti turske posade i činovnike u neke svoje gradove na bosanskom drumu. Tako su Turci najkasnije 6. januara 1392. g. posjeli Skoplje, postavili u njega svoju posadu, a u podgrađe doveli svoje koloniste i vlasti i pretvorili ga u glavno uporište i polaznu tačku za prodiranje u Bosnu, Srbiju, Zetu i Albaniju[1].

Skoplje je tada postalo središte turskog krajišta, kome je na čelu stajao krajišnik. To krajište bilo je prva organizovana turska oblast u jugoslavenskim zemljama kojoj su središte i sva teritorija bili na jugoslavenskom tlu. Prvim krajišnikom ovoga krajišta bio je Pašajigit-beg, porijeklom iz Saruhana (1392—1414), a zatim njegov libertin Ishak-beg (1414—1439). O Ishak-begovom porijeklu ne zna se ništa pouzdano. Samo je sigurno da nije imao nikakvih srodničkih veza sa našim Kosačama. Te teze su posljedica pogrešnog čitanja i interpretacije izvjesnih izvora i moraju se odbaciti. Ishak-bega su na položaju naslijedili sinovi Barak, a zatim Isa-beg koji je, s malim prekidima, upravljao ovim krajištem od 1439. do 1463. g. a zatim bosanskim sandžakom do ljeta 1469. godine.

Turski krajišnici ili krajiške vojvode u Skoplju, koji su vrlo rijetko smjenjivani, nadzirali su susjedne hrišćanske tributarne vladaoce. U isto vrijeme oni su bili sultanovi zastupnici prema Zapadu. Oni su odigrali presudnu ulogu u razaranju i rušenju bosanske države. »Bosna je stajala pod njihovim nadzorom. Sva turska akcija polazila je od Skoplja«.[2])

Kad su dobili Skoplje, Turcima su bili olakšani upadi u Srbiju i Bosnu, pogotovo kad su stavili posadu i u grad Zvečan, blizu bosanske granice. To je bilo najkasnije 1396. g., kada je u Zvečanu sjedio njihov ćefalija Feriz, a u željeznom rudniku Gluhovici, u okolini današnjeg Novog Pazara, kadija.[3]) To su prve poznate turske vlasti u Raškoj, koja će kasnije ući u sastav bosanskog pašaluka i predstavljati njegovu najistočniju oblast. Od toga vremena se vlast turskih krajišnika u Skoplju počela sve više širiti i učvršćivati u Raškoj i sve jače osjećati na liniji od Skoplja do Hodidjeda.

---

[1]) K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* I, 328-329, Lj. Stojanović, *Zapisi i natpisi* I, br. 177.

[2]) K. Jireček-J. Radonić, n. d. 329-30; Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Beograd 1940, 74.

[3]) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, br. 798; Jireček-Radonić I, 330.

2. — BOSNA PRIZNAJE TURSKU VRHOVNU VLAST. — U težnji da u svojoj vlasti održe drumove koji su vodili iz Makedonije u Bosnu i dalje na zapad i jug, Turci su poslije predaje Skoplja sve češće upadali u Bosnu. Ta četovanja bila su sredstvo dobro smišljene osvajačke politike. Sada su ona, uz pomoć pomenutih posada i kolonija, bila znatno olakšana i manje rizična, pa su vršena sistematski skoro svake godine, često usred zime. Tako su Turci odmah po predaji Skoplja ponovno upali u Bosnu, ali su opet bili suzbijeni. Jedna jaka njihova vojska provalila je u Bosnu i usred zime 1398. g., ali je teško stradala zbog jake studeni.[4])

Timurova provala u Anadoliju, Bajezidov poraz kod Ankare (1402) i međusobne borbe njegovih sinova (1403—1413) zaustaviće načas dalje turske upade u Bosnu, ali njihov uticaj ovdje ni tada nije slabio, nego je, naprotiv, jačao. Već se Sandalj Hranić bio približio princu Sulejmanu i držao u svojoj zemlji tursku najamničku vojsku, koja se 1411. g. cijenila na 7 000 ljudi.[5])

Kada je Hrvoje Vukčić bio proglašen za izdajnika, ugrožen od Sigismunda, on je jedinog saveznika našao u skopskom krajišniku Ishak-begu, koji je na njegov poziv upao u Bosnu ljeta 1414. g. Tada je nastupio odlučan obrt u tursko-bosanskim odnosima. Kralj Ostoja i Sandalj Hranić bili su prisiljeni da se obavežu na danak sultanu. Turskom pobjedom nad ugarskom vojskom, vjerovatno kod Doboja, jula 1415. g., bio je zbrisan ugarski, a ojačan turski uticaj.[6]) Taj preokret u zemlji, stalno rastrzanoj međusobnim sukobima, još više je raspirio krvavo obračunavanje najuticajnijih velmoža i davao Turcima više mogućnosti i prilike da se miješaju u unutrašnje odnose Bosne, jer su ih pozivali slabiji feudalci da bi se njihovom pomoću održali protiv svojih protivnika. Prvo su to učinili Pavlovići, koji su pod zaštitom i uz pomoć Turaka opustošili zemlje svog glavnog protivnika Sandalja Hranića (1415), ali su time preuzeli i stvarne obaveze prema Turcima i postali kletvenici sultanovi. Poslije toga je i Sandalj Hranić priznao tursku vrhovnu vlast (1418). Tada je Ishak-beg, dotadašnji zaštitnik Pavlovića, ubio Petra Pavlovića (1420) i počeo da pomaže Sandalja. Otada Turci po svojoj volji raspolažu bosanskom zemljom, oduzimaju je i dijele po svome nahođenju, miješaju se čak i u dinastička pitanja, podržavaju i pomažu pojedine pretendente, utiču na njihov dolazak na prijesto, potvrđuju bosanske kraljeve i najzad ih prisiljavaju da i formalno priznaju tursku vrhovnu vlast i da plaćaju danak.[7])

---

4) Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 342, 357; K. Jireček-J. Radonić I, 329, 335.

5) Vl. Ćorović, n. d. 406.

6) K. Jireček-J. Radonić, n. d. I, 346; Ćorović n. d. 410 i d.

7) M. Dinić, *Bosna od XII do XV v. u Istoriji naroda Jugoslavije* I, 550 i d.; Jireček-Radonić, n. d. 347; S. Ćirković, *Dve godine bosanske istorije*, Istoriski glasnik 1953. br. 3—4.

Glava IV

PITANJE PRVIH TURSKIH POZICIJA U BOSNI

Pored svega toga Turci još uvijek nisu imali nikakvih pozicija u Bosni. Čak se nisu u njoj ni zadržavali duže. Godine 1425. upali su ponovo u Srbiju, a sljedeće u Bosnu i tom prilikom zadržali neke važnije klance u istočnoj Bosni.[1] Godine 1427. opet su upali u Srbiju, zauzeli Niš i Kruševac i stavili u njih svoje posade, postavili za namjesnika nekog Sinan-bega i ostavili stotinu manjih brodova kod Stalaća.[2] Možda već tada u vezi s upadima u Srbiju, a svakako prije 1430. g., Turci su ponovno upali u Bosnu i posjeli neke bosanske gradove i tako prvi put stvorili svoja uporišta u Bosni. Zato se bosanski kralj Tvrtko II septembra 1430. g. žalio Mletačkoj Republici da su mu Turci posjeli nekoliko gradova zbog toga što im nije isplatio danak, pa je molio Republiku da mu pozajmi 32 000 dukata da bi mogao platiti danak i osloboditi te gradove.[3] Poslije toga kraljevog pisma nema spomena o turskim upadima u Bosnu niti o prisutnosti njhovih vlasti, do 1432. g., kada su ponovno ušli u nju »tobože da pomažu Radivoja«, svoga kandidata za bosanski prijesto. Tada Ishak-beg nije pljačkao po Bosni, nego je kroz nju provalio u Hrvatsku i brzo se povratio.[4] I sljedeće godine Turci su se nalazili u Bosni, a u ljeto 1434. g. tu se duže vremena zadržavao sam Ishak-beg.

U jesen iste godine Turci su se potpuno povukli iz Bosne, pa je u proljeće 1435. g. u Bosni bilo sve mirno, »najviše zato što u njoj nema nikakvih turskih trupa«, kako su javljali Dubrovčani.[5] Međutim, u jesen iste godine Turci su, na poziv Stjepana Vukčića Kosače, opet došli u Bosnu pod vodstvom Baraka i pljačkali teritoriju Pavlovića (septembra i novembra 1435). Potom se Barak povukao prema Hodidjedu (u novem-

---

1) Jireček-Radonić, n. d. I, 350; Ćorović, n. d. 434, 437.

2) Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora,* Beograd 1950, 128.

3) Ljubić, *Listine* IX, 45 (sept. 1430); J. Radoniš, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača,* Archiv für slav. Phil. XIX, Berlin 1897, 460 (misli da su Turci te gradove posjeli već potkraj 1428 (ili 1429) godine.; K. Jireček-J. Radonić n. d. I, 358; Skarić, *Sarajevo,* 35; Ćorović n. d. 437, misle da su među tim otetim gradovima bili Hodidjed i Vrhbosna. Hodidjed je svakako bio među tim otetim gradovima i možda još Višegrad, a nikako Vrhbosna jer taj grad nije tada ni postojao.

4) Gelcich-Thallòczy 367; Jorga, *Notes* II, 321; Truhelka n. d. 190; Ćorović, n. d. 444.

5) Jorga, *n. d.* 327; Dinić, *Zemlje* 220.

bru iste godine). Ne zna se da li je tu prezimio, ali se u proljeće sljedeće godine opet nalazio u Bosni[6]).

Hronološki sljedeću vijest o boravku Turaka u Bosni imamo 1438. g.[7]). Oni su ovdje bili i u proljeće 1439. g.[8]), za vrijeme operacije u Srbiji. Za vrijeme privremene okupacije Despotovine (1439—1444) oni se spominju ne samo u Srebrenici i u njenoj okolini nego i u Mileševcu i Foči,[9]) a vjerovatno su tada držali i Hodidjed. Poslije toga nema u izvorima vijesti o prisutnosti turskih trupa niti vlasti u Bosni sve do proljeća 1448. godine.

Međutim, skoro svi historičari smatraju da su Turci negdje 1428. ili 1429. g. posjeli neke bosanske gradove, a prije svega Hodidjed i Vrhbosnu, da su ostali u Hodidjedu do 1434. g., da ih je tada Matko Talovac protjerao, ali da su se oni sljedeće godine tu ponovo utvrdili i stalno ostali, te da otada datira stalna turska vlast u Vrhbosni.[10])

Samo je Dinić na osnovu kritičke analize istih izvora i triju povelja koje ranije istraživači nisu uzimali u obzir, posumnjao u mogućnost stalne turske vlasti u Hodidjedu i župi Vrhbosni prije 1451. godine, ne isključujući mogućnost da su oni tu i ranije povremeno gospodarili.[11])

Tako su o pitanju prvih stalnih turskih uporišta u Bosni, a u prvom redu u Hodidjedu i župi Vrhbosni, nastala dva različita gledišta u nauci. Po jednom to je bilo od 1435, a po drugom tek od sredine XV stoljeća.

Kako su prve turske pozicije u Bosni, naročito Hodidjed, prije pada kraljevstva zaista predstavljale »osnovicu turske vojne vlasti« u Bosni i kako je s njima »sultan dobio ključeve za dolinu Bosne«, važnost toga događaja je očita i za pitanje uspostave turske vlasti i organizacije najstarijih turskih administrativnih jedinica u Bosni. Stoga se moramo zadržati na tome pitanju, pogotovo kada raspolažemo sa jednim novim izvorom koji se mora uzeti u obzir pri razmatranju ovog pitanja i kad se pažljivim pregledom i ocjenjivanjem poznatih izvora stiče uvjerenje da je Dinićevo gledište ispravno.

Na osnovu izložene hronologije turskih upada u Bosnu i drugih padataka zna se sasvim pouzdano da su Turci prije 1430. g. bili stekli neka uporišta u Bosni i da su se tu povremeno zadržavali. Na osnovu turskog popisa vilajeta Hodidjeda iz 1455. g. znamo da je Ishak-beg bio oduzeo Pavlovićima župu Tilavu i da su oni za tu župu plaćali Turcima tribut u iznosu od 300 dukata.[12])

Kako je Ishak-beg zadnji put boravio u Bosni 1434. g., taj odnos je vjerovatno dotle bio uspostavljen, a trajao je, stalno ili povremeno,

---

6) N. Jorga, *Notes* II, 321, 327; K. Jireček-J. Radonić, I, 361; Truhelka, *n. d.* 191 i d.; Vl. Ćorović, *n. d.* 448 i d. Božić, *Dubrovnik i Turska* 62; Dinić, *Zemlje* 221.

7) Dinić, *n. d.* 221.

8) Isto.

9) Thalloczy, *Studien* 361; Sravni M. Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, 174; Isti, *Za istoriju rudarstva u srednjevjekovnoj Srbiji i Bosni, 75—76.*

10) Jireček-Radonić n. d. I, 358; Ćorović, n. d. 448, 454; Ć. Truhelka, n. d. 191 i d.; Vl. Skarić, *Sarajevo* 35 i dr.

11) M. Dinić, *Zemlje Hercega od Sv. Save*, Glas SKA LXXXII, 218 i d.

12) BVA, *Maliye defteri* br. 544.

sve do 1455. g. Kako se Tilava nalazi u župi Vrhbosni, u kojoj je jedini utvrđeni grad bio Hodidjed, onda je on bio glavna baza u kojoj su se Turci zadržavali.

Naučnici koji zastupaju mišljenje da stalna turska vlast u ovoj oblasti datira od 1435. g. zasnivaju svoje gledište na podacima koji govore da je stariji Ishak-begov sin vojvoda Barak u jesen 1435. g. ponovo došao u Bosnu, opljijenio neke krajeve Pavlovića, a onda se povukao u Hodidjed, te na podacima po kojima se on ovdje nalazio i u proljeće sljedeće godine.

To se, međutim, na osnovu navedenih vijesti ne može zaključiti. Barak je u jesen 1435. g. došao u Bosnu na poziv hercega Stjepana Kosače i pljačkao teritoriju Pavlovića, a onda se povukao u Hodidjed. Iz toga se vidi zašto je tu boravio i da mu nije bio cilj da se tu utvrđuje. Sličnog karaktera bio je i njegov boravak u Bosni u proljeće sljedeće godine.

Samo na osnovu činjenice da se Barak i u proljeće 1436. g. nalazio u Bosni ne može se zaključiti da je on prezimio u Hodidjedu. Barak ni tada nije mirno sjedio u Hodidjedu, nego je i ovog puta vršio neke akcije. sada dublje u unutrašnjosti Bosne oko Visokog, Zenice ili dalje. Dubrovački poslanik imao je da ga traži oko Podvisokog ili Zenice, a ako ne bi *više* bio tu, neka ga čeka u Vrhbosni, kuda se imao da vrati[13]). Možda je tada Barak boravio u Bosni s namjerom da prisili bosanskog kralja da izmijeni svoj stav, jer se kralj upravo tada obavezao »na godišnji danak od 25 000 dukata i dobio od sultana garantiju da neće biti napadan i da će biti priznat«.[14]) U spomenutom izvoru kaže se da je dubrovački poslanik trebalo da podsjeti Baraka, *»koji zastupa svoga oca Ishaka«*, kako mu je otac uvijek bio prijatelj dubrovačkih trgovaca i da ga zamoli da im i on da svoju povelju. Da bi ga na to sklonio, neka mu pokaže sultanovu povelju i neka ga zamoli da naredi vojvodi (Stjepanu Vukčiću) i Radoslavu (Pavloviću) da otvore dubrovačkim trgovcima puteve itd. Iz toga se jasno vidi da je Barak tada dolazio u Bosnu kao zastupnik svoga oca, skopskog krajišnika Ishak-bega, koji je tada bio zabavljen akcijama u Albaniji, ali se na osnovu toga ne može zaključiti da su Vrhbosna i njen grad Hodidjed otada ostali stalno u turskoj vlasti. Pogotovu kad od proljeća 1436. do proljeća 1438. g. nema nikakvih vijesti o njihovom djelovanju u Bosni. Tvrdnja Ćorovića da se Barak spominje u Vrhbosni od 1435. do 1439. g.[15]) nema oslonca u izvorima. Izvori spominju Baraka u Bosni 1435. i 1436, a onda tek 1439. godine, pa je stoga gornje uopštavanje netačno. Kako je Barak u jesen 1435. g. boravio u Bosni na poziv Hercegov, a u proljeće 1436. g. vodio očito akciju protiv kralja, koji je tada ponovo pristao da plaća danak i dobio garancije da neće biti napadan, onda Barakova prisutnost u Bosni poslije toga nije ni bila potrebna.

Stoga mislim da su Turci 1436. g. opet napustili grad Hodidjed i župu Vrhbosnu, da zato izvori ne govore o njihovoj prisutnosti u Bosnii sve do proljeća 1438. g. i da oni tada još nisu imali nikakvih stalnih pozicija

13) Jorga, *Notes* II, 335; Truhelka n. m.
14) Ćorović n. d. 449.
15) Isti n. m. 454.

u Bosni. U proljeće 1439. g., kad su počeli da napadaju Srbiju, Turci su ponovo došli u Bosnu pod vodstvom Baraka[16]), a zatim iste godine pod vodstvom drugog Ishak-begovog sina, Isa-bega.[17]) Taj njihov dolazak u Bosnu u vrijeme napada na Srbiju svakako je preduzet kao zaštitna mjera i obezbjeđenje protiv eventualnog iznenađenja iz Bosne. To se najbolje vidi po tome što se 1438. g. spominju čak pod Jajcem, gdje su vršili neke diverzantske akcije[18]), a još bolje iz činjenice da se u martu sljedeće godine u Bosni pojavio novi skopski krajišnik Isa-beg Ishaković, »kome je turski car povjerio stražu i upravu ove zemlje i granice Bosne što su držali i njihovi prethodnici, da mogu zapovijedati i malom i velikom«[19]), dok je Ishak-beg sa rumelijskim beglerbegom Šehabudin-pašom bio upućen u akciju protiv Srbije i nakon njena sloma postavljen za njenog upravnika (1439).

Iz gornjeg izvora proizlazi jasno da je Isa-beg tada »zamijenio svoga oca kao skopski krajišnik«, ali je pitanje da li je on tada dobio na upravu i jedan dio Bosne.

Sve ovisi o tome kako ćemo shvatiti ono »confini di Bossina«? Ako to prevedemo sa *»granice Bosne«*, onda se tu misli na najzapadnije dijelove oblasti Vuka Brankovića u kojima su Turci još od kraja XIV st. imali svoja uporišta. Ali ako se u tim riječima krije *»bosansko krajište«* koje se izričito spominje 1453. g.[20]), onda bi to jasno upućivalo da su Turci tada imali svoje pozicije i u Bosni, a tu onda u obzir dolazi i Hodidjed u župi Vrhbosni. Uostalom, to bi bilo sasvim u skladu sa ondašnjom vojno-političkom situacijom. Kad su napali Srbiju, sasvim je razumljivo da su Turci držali neke, bar najnužnije pozicije i u Bosni. Poslije pada Despotovine nema vijesti o turskim akcijama u Bosni sve do 1448. g., ali ima nekoliko podataka koji ukazuju da su oni za vrijeme privremene okupacije Despotovine (1439—1444), pored Srebrenice i njenog područja, držali i neke druge gradove u Bosni.

U povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonza V od 19. februara 1444. g. kojom potvrđuje posjede Stjepana Vukčića, kaže se za Mileševac:

»Mileseuischi, castello con lo contato Consina con lo che segnoriano li turchi de la Grecia, dove sta un sancto che fa grandi miracoli«[21]). Pored sve manjkavosti i nejasnoće toga teksta, on upućuje na to da su Turci za vrijeme prve privremene okupacije Despotovine držali i Mileševac, što je s obzirom na susjednu Srbiju lako vjerovatno.

U jednoj vijesti o progonu i zatvaranju dubrovačkih trgovaca u Srbiji i Bosni 1441. godine kaže se da je tada *isti turski službenik* koji je pozatvarao Dubrovčane u Srebrenici prešao u oblast Radoslava Pavlovića i tamo nastavio s njihovim hapšenjem. Vojvoda Stjepan Vukčić otkupio je svojim novcem dubrovačke trgovce koji su bili pozatvarani na njegovoj teritoriji. Zato su Dubrovčani molili Radoslava da i on tako postupi, a ako bi Turci od njega tražili da istupi protiv Dubrovčana na

---

16) Truhelka n. d. 192; Jorga n. m.

17) Jorga, *Notes* II, 335; Truhelka n. m.

18) Božić, n. d. 66—67.

19) *Como el signor imperator turcho vi a dato in quardia e tenuta questa parte e confini di Bosina*, Jorga, 259; Dinić, *n. d.* 222; Truhelka 192.

20) *Povelje i pisma* II, br. 668 str. 69.

21) Thallòczy, *Studien*, 361; Dinić, *Zemlje*, 174.

svojoj teritoriji ili da napadne sam Dubrovnik, neka im kaže da će mu bez dubrovačkih trgovaca izostati carinski prihodi koji mu jedino omogućuju redovno plaćanje harača[22]).

Iz toga proizlazi da tada u Bosni nije bio neki drugi turski organ koji bi taj posao izvršio, nego da je to i u oblasti Pavlovića vršio turski službenik iz Srebrenice.

Kad je (1451) došlo do rata između hercega Stjepana i Dubrovčana, herceg je uz ostale optužbe protiv Republike tvrdio papskom legatu, koji je radio na izmirenju, da je on 1441. godine, po ovlašćenju samih Dubrovčana potrošio 30 000 dukata da ne bi došlo do izvršenja sultanove naredbe da napadne Dubrovnik i zahtjeva »*bosanskog kapetana*« da veže dubrovačke trgovce i da im oduzme robu[23]).

Iz prethodne vijesti, po kojoj je isti turski službenik koji je pozatvarao Dubrovčane u Srebrenici prešao u oblast Radoslava Pavlovića i tamo nastavio sa njihovim hapšenjem, jasno je da su ovaj »bosanski kapetan« i onaj turski službenik iz Srebrenice isto lice i da tada u Bosni nije bilo nekog drugog »bosanskog kapetana«. Međutim, jedan Dubrovčanin je u proljeće 1444. g. u odbrani povodom jednog spora sa drugim Dubrovčanima izjavio da su ga *Turci u Foči* osumnjičili da je despotov carinik, te je morao da se spasava »simonijom«[24]).

Sve te okolnosti kao i činjenica da su Pavlovići i Kosača tada bili u vazalnom odnosu prema Turcima pojačavaju uvjerenje da su Turci za vrijeme okupacije Srbije držali pored Srebrenice još neka uporišta u istočnoj Bosni i Hercegovini, ali nema sumnje da su oni u času kada su bili prisiljeni da napuste Srbiju (1444) svakako napustili i svoja uporišta u Bosni, pa da još uvijek nisu tu stalno ostali.

Iz povelja o hercegovim posjedima iz 1444. i 1448. g. jasno je da su Hodidjed i župa Vrhbosna do 1448. bili u posjedu hercega Stjepana, pa je sasvim vjerovatno da su mu taj posjed ustupili sami Turci kao svome vazalu da ih drži kad ih nisu mogli sami držati. Da su oni tako mogli postupiti vidi se iz riječi samog hercega, koji je i ranije držao neke zemlje Pavlovića po nalogu sultana pa je stoga 1440. g. izjavio poslaniku Radoslavu Pavloviću »da on ne može vratiti zetu sve oblasti, jer je dobio naredbu od sultana da ih on sam drži«[25]).

Sumnje nekih historičara da je Hodidjed od 1444. do 1448. bio u posjedu hercega Stjepana zasnivaju se samo na uvjerenju da je taj grad tada bio u turskim rukama. Međutim, spomenute povelje, njihova interpretacija i obrazloženje koje je dao Dinić, upućuju jasno da je Hodidjed tada držao herceg Stjepan i da tu nije bilo stalne turske vlasti sve do novog upada Turaka u Bosnu i Hercegovinu u proljeće 1448. godine.

---

22) Božić, n. d. 83.
23) Isto 89.
24) Dinić, *Za istoriju rudarstva* 76.
25) Ćorović, n. d. 456.

Glava V

TURSKI VILAJETI U MAKEDONIJI I RAŠKOJ

Kad su Turci posjeli Skoplje i tu udarili temelje novom krajištu prema zapadu, oni su postepeno, ali dosta brzo posjeli sva važnija mjesta i gradove na putu od Skoplja preko Kosova do Jeleča u Novopazarskoj oblasti i zagospodarili drumom za Bosnu. Iz *Skoplja*, središta i glavnog mjesta čitavog krajišta, širila se turska vlast dolinom Lepenca prema Kosovu. *Kačanik* na Lepencu postao je brzo središte istoimene nahije. Vrlo rano Turci su morali posjesti i *Tetovo* u gornjem toku Vardara. Ono je 1455. g. predstavljalo središte istoimenog vilajeta sa već ustaljenim turskim uređenjem[1]).

Da bi potpuno otvorili »bosanski drum«, Turci su brzo poslije Skoplja posjeli znameniti grad Zvečan (1396), koji je predstavljao ne samo značajnu tvrđavu i važno strateško uporište nego i vrlo živu raskrsnicu saobraćajnih arterija na sve četiri strane. U grad su odmah stavili posadu sa dizdarom na čelu. Prvi »ćefalija« ovoga grada bio je neki Feriz (Firuz) koji se na tome položaju nalazio 1399. g.[2]). Tu je vrlo rano udaren temelj trećem vilajetu skopskog krajišta.

Pitanje vlasti i političkih odnosa u oblasti Brankovića i staroj Raškoj odnosno kasnijoj Novopazarskoj oblasti, od početka do sredine XV st. nije sasvim jasno niti dovoljno ispitano. Ipak se na osnovu stvorenog stanja krajem XIV st., nekoliko podataka iz prve polovine XV st. i, naročito, na osnovu turskih popisa te oblasti iz 1455. i 1469. g. može dobiti znatno potpunija slika nego što smo je do sada imali.

»Iz dubrovačkih arhivskih knjiga vidi se da su Turci sa svojim kadijama 1421. i dalje sjedili u Đurđevu gradu Prištini, a isto tako i u Zvečanu i u Trepči«[3]).

Da oni to područje nisu ni kasnije ispuštali, vidi se iz toga što su Dubrovčani u proljeće 1439. g. smatrali Isa-bega čovjekom »*kome je turski car povjerio stražu i upravu ove zemlje i granice Bosne što su držali i njegovi prethodnici da mogu zapovijedati i malom i velikom*«[4]). Nema sumnje da su tu ulazile turske pozicije u staroj Raškoj. Kako je grad *Jeleč* kod Novog Pazara i kasnije važio kao najjača turska tvrđava u ovoj oblasti, mislim da su oni, pored Zvečana, posjeli i taj grad. »Turska preduzeća protiv Bosne ne mogu se razumjeti bez ovih turskih

---

[1]) BVA. *Maliye defteri*, br. 544.
[2]) *Povelje i pisma*, br. 798, 801; Jireček-Radonić I, 330; II, 331-332.
[3]) K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* I, 346.
[4]) N. Jorga, *Notes* II, 259; Truhelka, *n. d.* 192; Dinić, *Zemlje* 222.

kolonija i bez prava prolaza kroz oblast Brankovića«[5]). Da su Turci držali tu oblast za vrijeme privremene okupacije Despotovine (1439-1444), sasvim je razumljivo, ali su ondje i poslije njene obnove (15. VIII 1444) ostali isti odnosi kao i prije rata, tj. ondje su ostali i nadalje turski činovnici i turske posade«[6]).

Prema tome, ova oblast imala je i poslije obnove Despotovine poseban državnopravni položaj. Tu je vladalo dvovlašće koje je moglo trajati najdalje do maja 1455. godine, kada je oblast Brankovića i cijela stara Raška, kasnija Novopazarska oblast, popisana kao potpuna turska oblast[7]). Samo se na osnovu podataka kojim raspolažemo dâ naslutiti da se spomenuto dvovlašće duže održalo u krajevima s desne strane Sitnice i Ibra nego u krajevima na lijevoj strani tih rijeka. Zna se da su u prvoj polovini XV stoljeća u Prištini i rudarskom mjestu Trepči pored despotovih sjedili i turski činovnici. U Prištini se spominju carinik i kadija, a u Trepči »sclavo turco« koji je sprečavao Dubrovčanima da izvoze srebro[8]). Na drugoj strani Sitnice i Ibra spominju se, međutim, samo turske vlasti. I turski popis ove oblasti iz 1455. g. ukazuje indirektno da je Novopazarska oblast došla definitivno pod tursku vlast znatno prije toga popisa. Tada je bila podijeljena na četiri vilajeta *(Zvečan, Jeleč, Ras i Sjenica)*, u kojima je potpuno dominirao turski feudalni sistem[9]).

Vilajet *Zvečan* spominje se prvi put 1455. g., ali je osnovan svakako znatno ranije. Subaša Zvečana bio je 1455. g. neki Jusuf, sluga Isa-begov. Zvečan je tada imao i svoga kadiju. Tome vilajetu pripadali su, među ostalim, selo *Dmitrovica* i majdan *Ržane*.

Drugi vilajet zvao se Vilajet *Jeleč*. Njegov centar predstavljao je stari grad *Jeleč*, čije ruševine leže blizu izvorišta Jošanice, desne pritoke Raške, sjeverozapadno od Banjske i jugoistočno od Novog Pazara.

Jeleč su Turci zauzeli prvi put na izmaku XIV st., vjerovatno još 1396. g., otkada se u njihovoj vlasti spominje *Gluhavica*, koja je ležala u istom vilajetu, jugozapadno od Novog Pazara, i bila poznata po željeznim rudnicima. 28. maja 1396. g. spominje se u njoj i kadija[10]). Gluhavica se spominje u turskoj vlasti i 1441. g. zajedno sa Trgovištem[11]), pa je vjerovatno i ona bila stalno u turskoj vlasti od 1396. g. Ona se spominje u turskim rukama i 1451. g.[12]). Činjenica da je *Demirdži Pazar*, kako su Turci zvali Gluhovicu, bio u sastavu vilajeta Jeleča upućuje na to da je i Jeleč znatno prije 1455. g. došao definitivno pod tursku vlast[13]). Vilajet Jeleč imao je 1455. g. subašu, nekog Skendera, koji je držao 6 sela sa 76 kuća koje su mu davale prihode od 4.498 akči. Grad Jeleč imao je posadu koja je uživala timare.

---

5) Jireček-Radonić, n. d. 346.

6) K. Jireček-J. Radonić I, 369; N. Jorga, *Notes* II, 410.

7) Popis stare Raške u navedenom popisu br. 544.

8) K. Jireček-J. Radonić, n. d. I, 422;

9) BVA, *Maliye defteri*, br. 544.

10) Jireček-Radonić, *n. d.* II, 334; *Povelje i pisma*, br. 801; Pucić I, br. 7.

11) Jireček-Radonić II, 334, nap. 29 i 30.

12) Up. Jireček-Radonić II, 333, naročito nap. 30.

Treći vilajet u staroj Raškoj bio je vilajet *Ras,* nazvan tako po imenu stare Raške župe. U sredini te župe ležao je drevni grad *Ras,* koji je bio napušten prije turske okupacije. Kao i stara župa i vilajet Ras je obuhvatio porječje rijeke Raške. U blizini razvalina starog Rasa nalazio se trg *Trgovište* (poznat od 1382. g). Turci su ga nazvali *Pazar* (trg), odatle *Pazarište* (= Trgovište). Kada je osnovan *Novi Pazar* (tur. *Yeni Pazar* = Novo Trgovište), Trgovište je prozvato *Eski Pazar* = Staro Trgovište). U Trgovištu se 1459. g. spominje subaša, a 1461. g. kadija[13]). To znači da je i ovaj vilajet imao kadiju ili naiba koji je sjedio u Trgovištu.

Izgleda da su i neke stočarske grupe u ovim i okolnim predjelima vrlo rano počele sarađivati s Turcima i da su im se podložile znatno prije pada njihovih oblasti pod tursku vlast. Takav je slučaj bio sa nekim vlastima u župi *Sjenici,* jer su već 1455. g. mnoge njihove *vojničke* kuće degradirane na status obične raje, zadužene da plaćaju harač i pomažu preostale *vojnike* iz svoje sredine u službi Turaka. Njihove dažbine spadale su tada u Isa-begov has i donosile mu prihod od 24.950 akči. U istom izvoru spominju se prvi put nahija ili vilajet *Sjenica,* kako se zvala i istoimena stara župa (poznata od 1323. g.) s kojom se teritorijalno podudarala, zapremajući onu ovalnu visoravan kroz koju protiče Uvac.

Tako su postupili i neki vlasi *Nikšići* koji su rano došli u dodir s Turcima i podložili im se prije 1455. g. kada su ih Turci upisali u svoje teftere kao *Vilajet Nikšići,* odnosno *Limski Nikšići.* Pet sela toga vilajeta: *Orljine, Otmučevo, Štitarica* i *Kruševo* na Limu, je pusto selo *Sveštenica,* spadalo je 1455. g. u has Isa-bega Ishakovića. U taj has spadala su dotle još neka sela kao *Prostinje* (na izvorištu Lima), gdje je tada »otkriven« majdan, pa su ta sela odmah prešla u carski has, dok je Isa-beg, u naknadu, dobio neka sela u *Vilajetu V'lk,* tj. u staroj oblasti Vuka Brankovića, i to veliko selo *Lipljane* (kod Prištine), *Glogovac* i *Robovac.* Tada su osmorica vlaha Nikšića upisani kao turske spahije, tačno *eškidžije* i dobili timare. To su bili: Stjepan sin Nikšićev koji je kao timar držao selo *Bistricu* u Brskovu?). Vlatko, sin ovoga ili nekog drugog Stjepana, držao je *Čerovo* (sjeveroistočno od Brskova) i još jedno selo; Vuk sin Đurađev držao je pola sela *Obod,* dok je druga polovina spadala u timar Heraka, sina Radićeva. Vulkosav, sin Dobrice i Zamkar, sin Tasalčev, držali su po pola sela *Lepenice,* dok su Dobrašin sin Vladkov i Vlkče? sin Šajkov držali po pola sela *Lipove.* Timari ovih nikšićkih spahija nisu se, dakle, nalazili u samom Nikšiću, nego uglavnom u Brskovu.

Tri godine kasnije spominje se u turskoj vlasti i oblast *Moravica* u porječju istoimene rijeke (poznata od 1219). Kako se ne spominje u popisu iz 1455. g. znači da još nije bila u turskoj vlasti, ali je prije 1463. g. postala poseban vilajet ili nahija, koja je tada ušla u sastav vilajeta Jeleča i priključena bosanskom sandžaku.

---

[13]) Up. Jireček-Radonić n. d. II, 332 i napomena 20.

Glava VI

POČETAK STALNE TURSKE VLASTI U BOSNI OSNIVANJE »BOSANSKOG KRAJIŠTA«[1])

U proljeće 1448. g. Turci su ponovo upali u Bosnu, podijeljeni u dvije grupe, i pljačkali u njoj ne štedeći ni oblasti hercega Stjepana. Tada su mu spalili i Drijeva. Svakako su mu tada oduzeli i Hodidjed, koji zbog uspješne akcije u Srbiji nisu morali više napuštati. I od toga vremena datira njihova stalna vlast u Vrhbosni. Poslije 1448. g. nema vijesti o turskim provalama u Bosni sve do 1459. g., a od 1451. imamo sasvim jasne i nesumnjive dokaze o njihovom stalnom gospodstvu u župi Vrhbosni i njenom gradu Hodidjedu.

U aprilu 1451. godine savjetovali su Dubrovčani ugarskom guvernatoru Hunjadiju da *istisne Turke iz Hodidjeda* da bi se na taj način onemogućila njihova razorna akcija u Bosni i susjednim ugarskim oblastima. Iz toga izvora vidi se jasno da tada Turci imaju u Bosni svoju bazu, i to upravo Hodidjed. 19. jula 1453. g. spominje se i краишник господарев... на Босанском краишту' a u maju 1455. g. izvršen je turski popis *vilajeta Hodidjeda,* odnosno *vilajeta Saray-ovasi.* Iste godine spominje se prvi put i *vojvoda Vrhbosanja.* Na osnovu svega toga jasno je da su Turci možda još 1448, a svakako prije 1453. g., u zaposjednutom dijelu Bosne obrazovali jednu svoju upravnu jedinicu koja se, u spomenutom domaćem izvoru iz 1453. g., naziva *»Bosansko krajište«,* a u najstarijem poznatom turskom popisu iz 1455. g., *»Vilayet Hodided«* i *»Vilayet Saray-ovasi«.*

Iz spomenutog popisa vidi se da Turci još ni 1455. g. nisu bili potpuno likvidirali domaći feudalizam u bosanskom krajištu niti su bili zaveli spahijsko-timarski sistem u cijeloj Vrhbosni. Tu još nije bilo nikakvih turskih vjerskih i pravnih institucija. Tu još nema više od možda dva-tri slučaja islamizacije. Vrhbosna još nije imala ni svoga kadiju, a mnoga njena mjesta držali su još uvijek Pavlovići, stari gospodari ove oblasti. Sve to upućuje na to da je 1455. g. turska vlast u župi Vrhbosni bila svježa i da nije bila mnogo starija od vremena ovoga popisa te da, prema tome, ne može biti govora o stalnoj turskoj vlasti u tome kraju prije sredine XV stoljeća.

Teritorijalno jezgro bosanskog krajišta ili vilajeta Hodidjeda sačinjavao je prvobitno taj grad sa bližom okolinom. Stoga se, vjerovatno, ovaj vilajet prvobitno nazivao *vilajet Hodidjed,* po glavnoj utvrdi u

[1]) Za izvore i literaturu v. H. Šabanović, *Bosansko krajište.* GIBiH IX, 1957, 177—220.

tome kraju. Ali već 1455. g., kada imamo prvi spomen vilajeta Hodidjeda, imamo u istom izvoru i drugi turski naziv ovoga krajišta pod imenom *vilajet Saray-ovasi* (vilajet Sarajevsko polje), koji je svakako mlađi od prvog turskog naziva i dolazi sigurno od imena novog političkog središta toga vilajeta koje je identično sa Sarajevom. Hodidjed je imao posadu koja je tada brojila dvadeset i tri čovjeka koji su imali timare po Sarajevskom polju i okolnim planinskim predjelima, pa se, prema tome, bosansko krajište još od početka stalne turske vlasti u Hodidjedu prostiralo preko cijele župe Vrhbosne.

Samo državnopravni položaj svih naselja bosanskog krajišta nije bio jednak niti su na cijelom njegovom teritoriju vladali isti feudalni i društveni odnosi. U jednom manjem broju naselja ovog krajišta postojala je još uvijek kakva-takva narodna vlast i vladao domaći feudalni poredak. Ta naselja su i tada bila u vlasti svojih starih gospodara Pavlovića, koji su za njih plaćali Turcima godišnji tribut, dok je u drugom, nešto većem broju naselja bosanskog krajišta, bila uspostavljena puna turska vlast i turski feudalni poredak. Osim toga čini se da je u bosanskom krajištu bilo i pojedinih sela u kojima je vladalo *dvovlašće* koje je postojalo u ovom vilajetu kao cjelini.

Većina sela koja su sada bila u vlasti Pavlovića nalazila su se u maloj župi *Tilavi,* pa su valjda stoga i ostala sela koja su držali Pavlovići uvrštena u popisu iz 1455. g. u nahiju Tilavu. Prema tome popisu ova »nahija« imala je tada 40 sela. Godišnji tribut koji su Pavlovići plaćali Turcima za ta sela spadao je u has Isa-bega Ishakovića. U isti has spadalo je tada još pet drugih naseljenih sela i sedam pustih mezri bosanskog krajišta.

Sva ostala sela i mezre u bosanskom krajištu spadala su 1455. g. u timare posade Hodidjeda. Ti timari obuhvatali su 36 naseljenih sela i 4 puste mezre. Na osnovu njihovih imena vidi se da je bosansko krajište tada zapremalo cijelo Sarajevsko polje i sve okolne planinske predjele koje je i kasnije obuhvatala sarajevska nahija, a svakako i srednjovjekovna župa Vrhbosna. Iz zapisa u spomenutom popisu znamo da je 1455. godine u vilajetu Hodidjed postojala posebna nahija *Tilava.* To opet sasvim nedovoljno upućuje da je i ranije u velikoj župi *Vrhbosni* postojala mala župa *Tilava.* To nije rijedak slučaj ni kod drugih srednjovjekovnih župa kao ni kod kasnijih nahija.

Tilava se u poznatim srednjovjekovnim izvorima spominje samo jedanput, 1365. g. Ali nije jasno da li se tu radi o *selu* ili o *župi* Tilavi. Drugi put se Tilava spominje u popisu iz 1455. g. i to jedanput kao *nahija,* a drugi put kao *selo.* Tim imenom naziva se i danas selo i predjel od nekoliko sela u porječju male istoimene rijeke.

Sistem dvovlašća koji je postojao u ovome vilajetu 1455. g. održao se možda sve do 1463. godine.

Turska vlast u Bosni počela se naglo širiti izgleda tek nakon pada Despotovine 1459. g., kada su Turcima bili potpuno otvoreni svi putevi u unutrašnjost Bosne.

Sa padom Despotovine turske čete su iz Vrhbosne počele provaljivati i u oblast bosanskog kralja i u zemlje Hercegovine. 18. novembra 1459. g. Turci su spalili manastir Mileševo u zemlji Hercegovoj i uznemirili čitavu oblast do dubrovačke granice.

Ubrzo poslije toga došao je u njihovu vlast i *Višegrad*, koji je već početkom 1462. g. imao svoga kadiju. Turci su ga vjerovatno zaposjeli 1458. g., kada su napali Despotovinu. Možda je već tada bio obrazovan i poseban »*vilajet Višegrad*« u zemlji Pavlovića, koji se inače ne spominje u izvorima. Svakako su Turci zauzeli i područje *Romanije* prije pohoda sultana Osvajača protiv Bosne (1463), jer se u jednom kasnijem sudskom aktu kaže da je taj kraj osvojio Isa-beg. Kada se osvajanje toga predjela pripisuje Isa-begu, a ne sultanu, znači da je ono izvršeno prije pohoda sultana Osvajača protiv Bosne, pa je, prema tome, i Romanija zaposjednuta prije 1463. g. Dalje se turska vlast širila iz bosanskog krajišta prema važnim rudarskim centrima Fojnici i Kreševu.

Bosanskim krajištem upravljali su vojvode skopskog krajišnika Isa-begа Ishakovića sa širim ovlašćenjima vojničke prirode. Prvi put se vojvoda u Vrhbosni spominje 1455. g. Sjedište mu je bilo u Hodidjedu, glavnoj tvrđavi, ili u Vrhbosanju, glavnom trgovištu u župi Vrhbosni, koje se prvi put spominje 1461/2. g. i to pod imenom *kasaba Saray-ovasi*, a drugi put 1469. g. pod imenom *Trgovište*. Klaić je mislio da su prvi krajišnici bosanskog krajišta sjedili u Foči, ali to nije moguće. Foča je pala pod tursku vlast tek u proljeće 1465. g., dok se deset godina ranije izričito spominje »Skender, vojvoda u Vrhbosni«.

Ko je bio prvi turski vojvoda u Vrhbosanju, sada se ne zna, ali se sasvim sigurno može tvrditi da to nije bio Isa-beg Ishaković, kako se to do sada obično uzimalo. Isa-beg je, od 1439. do 1463. g., sa malim prekidom od 1443. do 1444. g., bio udžbeg (krajišnik) skopskog krajišta, kome je pripadalo i bosansko krajište. Na tome položaju on se spominje i 1455. g. u popisu velike oblasti kojom je upravljao i koja se tada protezala od Skoplja do Vrhbosne. U isto vrijeme spominje se u jednom izvoru od 24. novembra 1455. g. Skender-beg »vojvoda u Vrhbosni«. To je prvi po imenu poznati vojvoda bosanskog krajišta. On je vjerovatno identičan s onim vojvodom Skenderom koji je potpisan kao svjedok na Isa-begovoj vakufnami za njegove zadužbine u Sarajevu, koja je legalizovana početkom 1462. g. Kako je ta vakufnama, sastavljena u Sarajevu, on je vjerovatno bio jedan od onih vojvoda vrhbosanskih pod čijim je neposrednim nadzorom bosanski kralj Tomaš očekivao propast svoje države. Prema tome, sasvim je jasno da Isa-beg Ishaković ni tada, kada je bosansko krajište zaista postojalo, nije bio vrhbosanski vojvoda.

Dubrovčani su 15. septembra 1460. g. odlučili da jednim poklonom darivaju Isa-bega Ishakovića, a drugi da pošalju vojvodi Vrhbosanja. U junu 1461. g. dobio je njihov dar »vojvoda Aschadam de Vershbossania«. Tu očito imamo pogrešno zapisano ime onoga »ponosa među vitezovima, vojvodu Hoškadema« koji su u februaru 1462. g. pojavio na sarajevskom sudu kao Isa-begov punomoćnik prilikom legalizovanja njegove vakufname. Hoškadem je taj položaj naslijedio možda od spomenutog Skendera, jer su se i u to doba vilajetske vojvode često mijenjale kao i kasnije. Osim toga, sasvim je sigurno da je tih vremena i sam Isa-beg, koga su Dubrovčani 1457. g. smatrali »pravim gospodarom Bosne«, često boravio u Vrhbosanju. Naročito od 1457. g., kada je pristupio podizanju svojih zadužbina kojima je udario temelj današnjem glavnom gradu Bosne.

Glava VII

PROPAST BOSANSKOG KRALJEVSTVA I OSNIVANJE BOSANSKOG SANDŽAKA

Poslije okupacije Despotovine postalo je jasno da je Bosna neposredni cilj daljih turskih osvajačkih akcija na ovoj strani. Svjestan opasnosti, bosanski kralj je tražio pomoći na sve strane, a posebno od pape, čijom se krunom krunisao u Jajcu 1461. g. i time dao vidan znak svojoj antiturskoj orijentaciji u vanjskoj politici. A kad je sljedeće godine otkazao danak sultanu, on je time dao neposredan povod Turcima da napadnu Bosnu, a pogoršao je i njen položaj prema Ugarskoj, koja se nikada nije odricala svojih pretenzija na ovu zemlju. Kad je vidio da je usamljen, kralj je pokušao da izbjegne rat s Turcima i zatražio primirje na 15 godina, ali je na Porti već bio stvoren plan za napad i vršene užurbane pripreme za rat.

Da bi onemogućio intervenciju Ugarske u korist Bosne, sultan je prije toga premjestio poznatog vođu akindžija Ali-bega Mihaloglu iz Vidina u Smederevo i naredio mu da izvodi vojničke demonstracije i da upadima preko Dunava i Save veže ugarske trupe dalje od bojišta i spriječi pružanje pomoći Bosni. Još u februaru 1463. g. upala je jedna turska vojska u Hercegovinu s ciljem da na vlast dovede Vladislava kao svoga čovjeka i da izazove što veću pometnju u Hercegovini, kako bi je onesposobila za pružanje aktivne pomoći Bosni. Ovu akciju u Hercegovini izvršio je Isa-beg Ishaković sa odredima iz svoga krajišta. Da bi svoj plan u Bosni lakše izveli, Turci su obećali kraljevim poslanicima primirje a odmah zatim krenuli na Bosnu i tako preduhitrili pripreme za odbranu.

Preko Skoplja, Kosova i Sjenice Turci su se spustili na Drinu i početkom maja 1463. g. stigli u oblasti Pavlovića i Kovačevića, koji su se predali bez otpora, jer im je bilo javljeno da je sklopljeno primirje. Sa Drine sultan je krenuo u gornju Bosnu i brzim maršem napredovao prema dobro utvrđenom Bobovcu, pred koji su turske prethodnice stigle 19. maja, a sutradan i sam sultan. Bobovac je svojim položajem i utvrđenjima, da je bilo odlučnosti, mogao duže vremena zadržati sultana, ali je zapovjednik grada, vojvoda Radak, na neka obećanja, treći dan opsade predao grad. Brzi i nenadani pad Bobovca unio je veliku pometnju u zemlji i demoralisao posade ostalih gradova. Ispod Bobovca sultan je preko Visokog udario na Travnik, a zatim na Jajce, koje se predalo bez borbe. Kralj je u bijegu prema Hrvatskoj i Primorju »radio i danju i noću da hitno sakupi nekakvu vojsku«, pa se najzad sklonio u tvrdi Ključ na Krajini. U to su pod Ključ prispjele i turske prethodnice pod

komandom Mahmut-paše, koji je nakon četverodnevne opsade stupio u pregovore s kraljem i zajamčio mu život i slobodu ako se preda. Na to je kralj kapitulirao zajedno sa svojim stricem Radivojem. Kada je odveden u Jajce, sultanu, ovaj ga je prinudio da naredi kastelanima svojih gradova da se predaju, a zatim ga pogubio zajedno sa Pavlovićem i Kovačevićem. Tako je zapečaćena sudbina bosanskog kraljevstva[1]).

Pojedinosti o spomenutoj turskoj akciji u Hercegovini nisu poznate. Turci su, po svemu izgleda, imali u vojničkom pogledu znatan ali privremen uspjeh. Vjerovatno se na ove događaje odnose vijesti koje pruža Vrhbreznički ljetopis po kojemu su Turci 1463. g. razbili Hercega na rijeci Breznici[2]). Sredinom maja oni su bili ozbiljno ugrozili Drijeva[3]). Već početkom juna očekivalo se da će se Herceg skloniti u Dubrovnik. On je sredinom juna bježao prema Novom, pa se čini da se dotle znatan dio Hercegovine bio predao Turcima. Prisiljen gladu svoje vojske i stoke, sultan je sredinom juna 1463. g. sa glavninom svojih snaga napustio Bosnu i vratio se uglavnom istim putem kuda je i došao[4]). Prije toga uputio je jedan odred sa Mahmut-pašom na čelu u pomoć vojsci koja je operisala u Hercegovini. Glavni štab te vojske nalazio se 22. juna u Nevesinju. Odatle se i ova vojska preko Foče, gdje se nalazila 2. jula, brzo povukla u tursku unutrašnjost, tako da se 11. jula nalazila u području Rasa[5]), pa je herceg Stjepan mogao već početkom jula da preduzme čišćenje svoje zemlje od turskih posada. On je brzo uspio da oslobodi mnoge svoje gradove; za Ključ i Ljubuški zna se poimenice da su preoteti prije sredine jula[6]).

Osvajanje Bosne imalo je za Tursku izvanredan značaj ne samo zato što je time srušila posljednji značajan državni organizam na Balkanu nego, prije svega, stoga što je sa Bosnom stekla vanredne strateške pozicije u borbi sa Ugarskom Kraljevinom, koja joj je, pored svih svojih unutrašnjih slabosti, predstavljala snažnog protivnika na kopnu, kao i Mletačkom Republikom kao snažnom pomorskom silom. Kapitulacijom Bosne Turci su ugrozili oba protivnika.

Osvojene zemlje bosanskog kralja, oblasti Pavlovića i Kovačevića, i okupirani dio zemlje Hercegove Turci su pretvorili u vilajete koje su ujedinili sa ranijim vilajetima u Raškoj i Bosni i od čitavog tog teritorija osnovali bosanski sandžak.

Najstariju pouzdanu vijest o osnivanju bosanskog sandžaka imamo kod Dursun-bega, savremenika, biografa i pratioca sultana Osvajača na njegovim pohodima protiv Srbije i Bosne. Prikazavši na svoj način prvi sultanov pohod protiv Bosne, Dursun-beg svoja saopštenja zaklju-

---

[1]) Vl. Ćorović, *Historija Bosne* str. 536 i d.; K. Jireček-J. Radonić n. d. I, 392—393; Dursun-beg, *Tarih-i Ebu-l Feth*, izd. TOEM Istambul 1330 str. 120. i d.; Mehmed Nešri izd. Taeschnera 198—199; *Udruž b. Adil*, izd. Babingera 74. Thallòczy-Šufflay, *Povjest (banovine, grada i varoši) Jajca.* Zagreb 1916.

[2]) Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi.* Beograd — Sr. Karlovci 1927, 245.

[3]) S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, rukopis 317.

[4]) Isto.

[5]) BVA, *Maliye defteri*, br. 544; H. Šabanović, *Bosansko krajište*, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX, 1957, 212—214.

[6]) M. Dinić, *Zemlje* 246.

čuje ovako: »Tako su u ovoj blagoslovenoj vojni osvajana i pokorena u svemu četiri vilajeta. Postavljeni su sandžakbeg i kadije; u rudnike su postavljeni emini, a raji nametnuta šerijatska glavarina (džizja)«[7]. Pod »četiri vilajeta« Dursun-beg misli na zemlje bosanskog kralja, Pavlovića, Kovačevića i hercega Stjepana, kako to naprijed sam kaže.

Sasvim slično tomu izvještavaju nas i ostali stari turski hroničari, kao Ašikpašazade[8]) i Mehmed Nešri[9]), pa su, prema tome, sva drukčija shvatanja neosnovana. Kako sada pouzdano znamo da je turska okupacija Bosne izvršena u međuvremenu od početka maja do kraja juna 1463. g., onda možemo sa sigurnošću tvrditi da je i ovaj sandžak organizovan u tome međuvremenu.

Prvim sandžakbegom bosanskog sandžaka imenovan je Mehmed-beg Minetović (Minnet-oğlu), koji je dotle bio »gospodar Srpskoj zemlji«. To pouzdano znamo na osnovu turskih i dubrovačkih izvora. Tako, npr., spomenuti Ašikpašazade i Nešri pričajući o osvajanju Bosne 1463. g. kažu izričito da je za prvog sandžakbega bosanskog sandžaka imenovan spomenuti Mehmed-beg Minetović, koji je dotle upravljao Smederevskim sandžakom[10]). To potvrđuju i dubrovački izvori koje je saopštio Truhelka[11]). Dursun-beg, pričajući o drugoj opsadi Jajca od strane sultana Mehmeda Osvajača (1464) kaže da je sultan tada ostavio u Jajcu »sandžakbega Minnet-oğlu Mehmed-bega«, a sam pošao u susret neprijatelju koji je dolazio u pomoć opsjednutom gradu[12]). Slično priča i Ašikpašazade, samo što on to veže pogrešno za 1463. g.[13]), ali to u ovom slučaju ništa ne smeta. Na osnovu svega toga sada znamo sasvim pouzdano da je prvi sandžakbeg bosanskog sandžaka bio spomenuti Mehmed-beg, ranije »gospodar Srpskoj zemlji« i da su, prema tome, drukčija tvrđenja drugorazrednih izvora neosnovana.

Prvo sjedište sandžakbega bosanskog sandžaka bilo je do jeseni 1463. vjerovatno u Jajcu, a dalje u Sarajevu. Druga muslimanaska mahala u Sarajevu nosila je ime Mehmed-bega Minetovića. Tu je on podigao jedan mesdžid[14]).

Prvobitnu teritoriju bosanskog sandžaka sačinjavali su:

a) Raniji turski vilajeti i predjeli u staroj Raškoj: Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica i Nikšići, koji su kasnije pretvoreni u istoimene

---

[7]) Dursun-beg, *Tarih-i Ebu'l Feth*, izd. TOEM, Carigrad 1330, 121; Up. i Elezović u »*Bratstvu*« 26, 70 gdje je prevod: »Određeni su bili svakoj zemlji sandžakbeg i kadija« netačan pa su prema tome netačni i svi zaključci koje je on iz toga izvodio. Up. Elezović, Turski spomenici I, 68 i na drugim mjestima.

[8]) Aşikpaşazade, *Tevarihi al-i Osman*, Carigradsko izdanje 165 i d.; Up Elezović u »*Bratstvu*« 26, 118, separat 33.

[9]) Nešri, izd. Taeschnera 189—199.

[10]) Up. Nešri, izd. Taeschnera 199; Aşikpaşazade, 165 i d., Elezović, n. m 33.

[11]) Truhelka, *n. d.* br. 16 str. 20. Njega je u Smederevu naslijedio Ali-beg Mihal-oglu.

[12]) Dursun-beg, 129.

[13]) Aşikpaşazade n. m.

[14]) Up, *Tapi defteri*, br. 18 iz 890/1485 g.

nahije[15]). Samo je moguće da su ti krajevi priključeni bosanskom sandžaku tek 1464. g. kad je sandžakbegom ovoga sandžaka postao Isa-beg Ishaković u čiji su has oni spadali i kao naknada za velike gubitke u Bosni.

b) Dio Bosne koji je pao pod tursku vlast prije propasti kraljevstva. Ovamo je spadalo bosansko krajište ili vilajet Hodidjed, odnosno vilajet Saraj-ovasi, koji su Turci definitivno zaposjeli još 1448. g. Zatim vilajet Višegrad, koji su oni zauzeli prije 1462. godine[16]).

c) Ostale zemlje Pavlovića, bosanskog kralja i Kovačevića, koje su Turci okupirali 1463. godine.

d) Najzad, možda neki dio zemlje Hercegove koji su Turci zaposjeli 1463. g. i koje Herceg i njegovi sinovi nisu oslobodili. Ima indicija koje upućuju da je takav slučaj bio sa gradom Borovcem u hercegovoj Neretvi[17]).

Ali se ta teritorija bosanskog sandžaka nije mogla dugo održati. Čim su se Turci povukli iz Hercegovine, preduzeo je herceg da oslobodi svoje gradove i u tome je, izgleda, skoro potpuno uspio još u ljeto 1463. godine.

Svjesni opasnosti koja im je zaprijetila od Turaka, Mađari i Mlečani — kao najugroženiji susjedi, koji su za vrijeme napada na Bosnu zauzimali pasivan stav — preduzeli su da, uz pomoć pape, organizuju akciju za suzbijanje Turaka i, 12. septembra 1463, sklopili vojni savez protiv sultana.

Turske posade u bosanskim gradovima bile su malobrojne[18]), pa su već stoga uslovi za uspjeh protuofanzive bili vrlo povoljni. Protuofanziva saveznika počela je prvih dana oktobra 1463. g. Jedan dio ugarske vojske kretao se dolinom Vrbasa, a glavna, koju je vodio kralj Matijaš, prešla je Savu kod Gradiške, protjerala turske straže i udarila na Ključ, a odatle prema Jajcu. Njegovu akciju pomagali su s juga herceg Stjepan i njegovi sinovi. Vladislav Hercegović oslobodio je jugozapadnu Bosnu (Ramu s Prozorom, Skoplje sa Veselom Stražom i Livno) i zatvorio pristup Jajcu; drugi hercegov sin, Vlatko, objavio je da ratuje u ime Mletaka, upao u oblasti Pavlovića i Kovačevića, zauzeo devet gradova i dospio u blizinu Srebrenice[19]).

Ugarske opsadne operacije za osvajanje Jajca počele su sredinom oktobra i trajale do 26. decembra, kada je turska posada (430 ljudi) zajedno sa svojim zapovjednikom predala grad i stupila u kraljevu službu. Nakon pada Jajca predalo se više utvrda u donjoj Bosni, među kojima Zvečaj i banjalučki kaštel koji je branilo 50 janičara i 50 mu-

---

15) Sravni ovdje str. 32—34 i 117—118.

16) Sravni ovdje str. 35—37.

17) Sravni ovdje str. 120—122.

18) Prema podacima koje pruža turski popis iz 1468/9. tada su u Bosni i Hercegovini imali posade samo 17 gradova. Up. *Mücmel defteri* u Belediye kütüphanesi, A. Cevdet yazmalari 076.

19) Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, 536 — M. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, str. 226 i d.; Isti, *Bosna od XII do XV v. u Istoriji naroda Jugoslavije*, Beograd 195 I, str. 556. i d.

stahfiza. Matijaš je za vrlo kratko vrijeme dobio 28 utvrđenih gradova, dok se turski posjed sveo uglavnom na Podrinje, središnju i gornju Bosnu.

Da zbog takve situacije ne bi potpuno izgubio ovu zemlju, sultan je početkom ljeta 1464. došao ponovo u Bosnu i uputio se ravno na Jajce. Turska opsada Jajca započela je 12. jula i trajala do 22. avgusta. Fatih je pokušao da na juriš zauzme grad, ali ni poslije više navala nije imao uspjeha, pa se povukao. Na to je Matija Korvin udario na sjeveroistočnu Bosnu s namjerom da protjera tamošnje turske posade i stvori odbranbenu liniju od Beograda jo Jajca. Glavni njegov cilj bio je Zvornik, »ključ Drine«.

Mađari su s akcijom započeli u prvoj polovici oktobra. Prvo su zauzeli Srebrenik i još neka tri grada na putu za Zvornik, ali glavni cilj, osvajanje Zvornika, ipak nisu postigli i morali su se povući. Tako je Matija poslije jednomjesečne opsade doživio kod Zvornika isto što je doživio sultan kod Jajca.

Rezultat ovoga ratovanja bio je da je sjeverna Bosna (Donji Krajevi i Usora) došla pod ugarsku vlast, dok je sultanu ostala samo istočna i centralna Bosna. Matija Korvin je od osvojenih oblasti obrazovao dvije banovine: jajačku i srebreničku. Sjedište Jajačke banovine bilo je u Jajcu, a obuhvatala je područje Vrbasa do ušća u Savu, sa gradovima: Jajce, Banjaluka, Greben, Sokol, Jezero, Vinac, Vrbaški grad, Livač, Komotin, Bočac i Zvečaj. Središte srebreničkoj banovini bio je grad Srebrnik, a obuhvatala je Usoru, Soli i Spreču sa područnim gradovima[20]).

Tako je teritorija bosanskog sandžaka već u prvim mjesecima njegovog opstojanja znatno smanjena. Na istoku i sjeveroistoku on je graničio sa smederevskim sandžakom, koji je u srednjem Podrinju prelazio Drinu i obuhvatao Srebrenicu, Zvornik, Kušlat i Šubin sa njihovim područjem. Na sjeveru graničio je bosanski sandžak sa ugarskim područjem u spomenutim banovinama. Samo je između turskog i ugarskog posjeda dugo vremena postojao vrlo širok pojas ničije zemlje, tako da su, npr. 1469. g., najsjevernije utvrđene turske tačke bile Ključevac u bivšoj oblasti Kovačevića, Vranduk na Bosni i Susid na Vrbasu[21]).

Manje su jasne tadanje granice prema sjeverozapadu, zapadu i jugozapadu. Obično se uzima da su Turci u svome ratovanju 1463/64. zadržali dio porječja Sane sa Ključem i Kamengradom. Ne znam na čemu se te tvrdnje zasnivaju, ali nikako nisu tačne. Ti se gradovi ne spominju u turskim popisima Bosne iz 1469, 1485. i 1489. g. Najstarije podatke o tim gradovima u turskoj vlasti imamo tek s kraja XV stoljeća.

Isto tako nije sasvim jasna situacija ni u Završju sa gradovima Glamočem, Livnom i Duvnom. Livno su Turci mogli posjetiti tek poslije 1466. g., kada se ono spominje u vlasti Vladislava[22]), najstarijeg sina hercega Stjepana. Godine 1469. Turci su držali u livanjskoj nahiji grad

---

[20]) Klaić, *Povjest Hrvata* II, 3, 320 i dalje; Ćorović, *Historija Bosne* 560—574,; Dinić, *Bosna*, 561—4; Thallòczy-Šufflay, *Povjest Jajca* 83 i d.

[21]) *Icmal defter Bosanskog sandžaka* iz 1468/9. g. Belediye kütüphanesi u Istanbulu br. 0.76.

[22]) M. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, 256.

Hum, a samo *Livno* (Hlevne) zauzeli su prije 1485. g. kada ga nalazimo u njihovom posjedu[23]).

Nestalna je granica bila i u župi Skoplju. Turci su negdje prije 1469. g. postali gospodari Susidgrada na Vrbasu[24]), ali ne znam jesu li ga otada trajno držali. Cijela župa Skoplje i svi njeni gradovi nisu ni 1489. g. bili definitivno u turskoj vlasti, nego tek od 1501. g., ali su ih Turci i ranije preotimali. Tako je Skenderbeg, sandžakbeg bosanskog sandžaka, negdje između 1478-80. pisao jedno pismo Dubrovčanima »na gradu Pruscu«[25]).

Osim toga, Turci su već tokom 1465. godine šest gradova u sjevernim predjelima ovoga sandžaka ustupili bosanskom kralju koga su sami imenovali, pa je i to »kraljevstvo« bilo stvoreno na račun teritorije ovoga sandžaka.

---

[23]) *Tahrir defter* br. 18 iz 1485. g.

[24]) *Idžmal defter* br. 0. 76.

[25]) *Povelje i pisma* II, 281-2,; H. Šabanović, *Bosanski sandžak Skenderbeg*, Glasnik Istorijskog društva Srbije 1955, br. 1—2, str. 1—15.

Glava VIII

OSVAJANJE HERCEGOVINE I OSNIVANJE HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA

Stanje u Hercegovini poslije turskog napada iz 1463.g. stvoreno oslobodilačkom akcijom Hercega i njegovih sinova, nije bilo dugog vijeka. Suzbijeni i zapriječeni u napredovanju prema sjeveru, a ozlojeđeni Hercegovim vezama sa Ugarskom, Turci su iskoristili ponovne svađe u njegovoj kući i odlučili da osvajanjem njegovih oblasti naknade svoje gubitke u sjevernoj Bosni. U julu 1465. g. oni su preduzeli novu ofanzivu protiv Hercegovine[1]). To je, u stvari, bio nastavak akcije iz 1463. g. Turska vojska, pod zapovjedništvom bosanskog sandžakbega Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ismaila i Ahmeda, provalila je u julu 1465. g. u Hercegovu zemlju i uspjela da brzo prodre do dubrovačke granice. U njihove ruke najprije su dospjeli Mileševac, Samobor, Prilep, a onda i ostali gradovi na istoku. Zatim su se počeli primicati Primorju, tako da se već od septembra 1465. g. javlja njihova vlast u neposrednom dubrovačkom zaleđu. Već 12. septembra 1465. g. sjedio je turski subaša u Lugu. Ljubomir, Popovo, Žurovići i Pocrnje bili su istog mjeseca »jurisdictio Turcorum«. Krajem oktobra i u novembru bilo je u njihovoj vlasti Uskoplje, Bijela, Zupci, Gacko i Kuti. Jedine tačke otpora bili su neki utvrđeni gradovi, u prvom redu Ključ i Mićevac. Ali se ni oni nisu mogli dugo održati. Ključ je osvojio Ahmed vojvoda poslije 3. juna 1466, a prije maja 1468. g. Poslije 3. juna 1466. pao je i stari prijestoni Blagaj sa sjevernom Hercegovinom[2]).

Nakon toga držao je Vlatko, posljednji herceg od Sv. Save, u svojoj vlasti, osim Novog i Risna u Dračevici, »jedan uzan i prilično neobrađen pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve, koji je kako-tako odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne turske oblasti«[3]).

Ostali dio njegove očevine, ukoliko je nisu bili pritisli Turci, držali su knez Vladislav, Mlečani i Mađari. Naime, kad su Turci udarili na Hercegovinu, ni Mlečani nisu ostali skrštenih ruku. I kao što su Mađari, 1463/64. g., preoteli Tucima nekoliko većih gradova bivšeg bosanskog kraljevstva, tako su sada Mlečani, kao saveznici i zaštitnici novoga hercega Vlatka, zadržali Imotsku krajinu i Makarsko primorje, što su posjeli u oktobru 1465. godine.

---

[1]) Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save,* 247; poslije 1. aprila 1465; Božić, *n. d.* 174.

[2]) Dinić, *n. d.* 247—249; Ćorović, *Historija Bosne* 582; Božić, *n. d.* 174—175; Ć. Truhelka, *n. d.* 163—167; 211—212.

[3]) Dinić, *n. d.* 248.

Mađari su se bili utvrdili prvo u Počitelju, a zatim, kada su ovaj zauzeli Turci (1471), u Košu na ostrvu Posrednici[4]).

Kakav je bio konačan ishod turske provale u Hercegovinu od 1465-1470. g. nije jasno u svim pojedinostima. Rezultati dosadašnjih istraživanja pružaju hronološki ovu sliku:

Tokom ljeta 1465. g. pali su Hercegovi gradovi na istoku i u Podrinju. U septembru iste godine bili su u njihovim rukama Lug, Ljubomir, Popovo, Žurovići i Pocrnje, oktobra Uskoplje i Bijela, u novembru Vrsinje (Župci), Gacko i Kuti. Prije decembra te godine zauzeli su i Cernicu. Sljedeće godine držali su još Korita, Banjane i Riđane, a 1467. bili su gospodari i Trebinja. Poslije 3. juna 1466. osvojili su Blagaj, a prije maja 1468. g. i Ključ[5]).

Zemlje i gradove koje su oduzimali od hercega Stjepana i njegovih sinova od početka svoje ofanzive do početka 1470. g. Turci su pretvorili u jedan vilajet koji su pripojili susjednom bosanskom sandžaku. Neposrednu upravu u pojedinim nahijama u Hercegovini vršili su vojvode bosanskog sandžaka Isa-bega Ishakovića.

Početkom 1470. g. osnovan je od osvojene teritorije u Hercegovini poseban hercegovački sandžak.

Sve do najnovijeg vremena mislilo se da je osvojenim dijelovima Hercegovine od početka turske vlasti upravljao poseban vojvoda sa sjedištem u Foči, nezavisno od sandžakbega bosanskog sandžaka[6]), i da »prvi namjesnik humski bijaše Ahmed-vojvoda«,«, kome je Truhelka našao prvi spomen u jednom zaključku dubrovačkog Vijeća umoljenih od 4. februara 1466. g.[7]). Zaveden činjenicom što su se hercegovački kao i bosanski sandžakbezi u XV st. nazivali ne samo krajišnicima nego i vojvodama, kao i vilajetske i nahijske vojvode[8]), on je mislio da je najstariji vojvoda u Hercegovini koji mu je bio poznat bio vojvoda cijele Hercegovine, njen sandžakbeg[9]). Međutim, taj Ahmed-vojvoda nije upravljao cijelom Humskom zemljom, nego samo jednom nahijom[10]), pa naravno nije ni imao rang sandžakbega, kao što taj rang nije imao nijedan drugi vojvoda u Hercegovini sve do 1470. g. Te vojvode bili su ljudi bosanskog sandžakbega isto onako kao što su oni kasnije, kada je Hercegovina izdvojena iz bosanskog u zaseban sandžak, bili ljudi hercegovačkog sandžakbega.

---

[4]) Isto, 247 i d.; K. Jireček-J. Radonić I, 395—7; Božić 206—8,; Ćorović, n. d. 582. i d.

[5]) Truhelka 177—8; Dinić, 249—250; Božić, 206—208; K. Jireček-J. Radonić n. m.; Ćorović n. d. 577. On tvrdi da je Blagaj pao do aprila 1466. g. (str. 582); *Idžmal defter* iz 1469. g.; Ć. Truhelka n. d. 211—213.

[6]) Miklošić, *Monumenta* br. 374, 375. str. 474—475; Up. Klaić, *Povjest Bosne*, 310; Stojanović, *Povelj i pisma* II, br. 891, str. 295—96. i br. 892 str. 296—297. Tu je pogrešno pročitana hidžriska godina. Mjesto 860 (= 1456) treba 890 (= 1485) Up. Truhelka n. d. 79.

[7]) Truhelka n. d. 212.

[8]) Isti br. 37, str. 37; br. 38 str. 37—38; br. 7, str 11—12. Za datiranje toga pisma vidi str. 129, nap. 47.

[9]) Isti 212.

[10]) Potvrde vidi Božić n. d. 175—6, 182—3.

Da ovaj sandžak nije bio osnovan prije 1470. g. vidi se iz toga što su se Dubrovčani sve do 1470. g. za razne sporove u vezi sa Hercegovinom uvijek obraćali bosanskom sandžaku Isa-begu Ishakoviću u Vrhbosni, a ne nekom hercegovačkom sandžakbegu ili krajišniku[11]).

Prvi put se hercegovački sandžak spominje u jednoj vijesti od kraja februara 1470. g.[12]). Istovremeno se u dubrovačkim izvorima spominje Hamza-beg kao hercegovački sandžakbeg sa sjedištem u Foči[13]). U popisu bosanskog sandžaka koji je završen 12. maja 1469. g. Hercegovina je popisana u sastavu toga sandžaka, pa je prema tome ovaj sandžak nastao poslije maja 1469. g. a prije spomenute vijesti s kraja februara 1470. g. Iz jednog zapisa u istom popisu vidi se da su 13. redžepa 874/16. januara 1470, g. hasovi u Hercegovini, koji su ranije pripadali Isa-begu, dodijeljeni nekom Hamza-begu. Taj Hamza-beg nije sigurno niko drugi nego prvi sandžakbeg hercegovačkog sandžaka, pa je prema tome ovaj sandžak osnovan 16. januara 1470. godine.

Kad su osnovali hercegovački sandžak, Turci su nastavili da sistematski organizuju, utvrđuju i proširuju svoju vlast u Hercegovini. U nastavku osvajačke akcije oni su prvo preduzeli da potisnu Madžare i Mlečane i zauzmu tvrdi Počitelj, koji se predao Hamza-begu nešto poslije 20. septembra 1471. godine[14]). Do 1475. g. Turci su posjeli sve gradove u unutrašnjosti Hercegovine te Ljubuški u Neretvanskoj krajini i Rog na sjeveru. Izvan njihove vlasti bili su, tada u unutrašnjosti Hercegovine, pouzdano se zna, još samo Novi i Risan[15]). Kad se početkom 1482. g. predao i Novi, bilo je završeno tursko osvajanje Hrecegovine. Držala se još neko vrijeme samo ugarska posada u gradu Košu na ostrvu Posrednici, kod današnjeg Opuzena. Imotska krajina i Makarsko primorje, ostali su i dalje u vlasti Mlečana.

Zvanično sjedište sandžakbegova hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči od osnutka ovoga sandžaka do 1572. g.; samo su hercegovački namjesnici u prvoj polovini XVI st. često boravili u Mostaru, koji se tada više puta spominje kao privremeno sjedište hercegovačkog sandžaka. Stoga se u to doba ponekad hercegovački sandžakbeg naziva »mostarski sandžak« ili »mostarski paša«. Kao privremeno sjedište hercegovačkog sandžaka Mostar se prvi put spominje 6. juna 1522. g.[16]). Lašvaninova hronika spominje »mostarskog pašu« pod Jajcem godine 1525[17]). To potvrđuje i branilac Jajca Krsto Frankopan, spominjući u svome izvještaju od 24. juna 1525. g. i hercegovačkog sandžakbega[18]). Četiri godine kasnije spominje se »mostarski paša« koji je zapovijedao

---

11) Isti, 176, 177, 182, 184—5.

12) Božić, *n. d.* 183.

13) Božić, n. d. 183; Truhelka, n. d. 212; Gl; Elezović, *Turski spomenici* I, 1. br. 28, str. 147—148.

14) Truhelka n. d. 170; Dinić 250—251.

15) *Tapu defter Hercegovačkog sandžaka,* br. 5 iz 1475—77.

16) Up. *Arhiv za hrv. povijest* XXI, 403, *Lett. et Commisioni di Levanti* XI fol. 196—197, po Vl. Ćoroviću, *Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština,* str. 12—13.

17) Up. J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina,* Sarajevo, 1916, 48.

18) Up. Ćorović, n. d. 13.

hercegovačkim trupama pri prvoj opsadi Beča 1529. g.[19]). Ali je pored svega toga sasvim sigurno da je i tada, kao i kasnije sve do 1572. g., glavni grad hercegovačkog sandžaka i sjedište njegovog sandžakbega bila Foča. To se vidi iz niza pisama koja su u to doba pisali hercegovački namjesnici Dubrovačkoj Republici iz Foče, kad god se ne radi o nekim vojnim akcijama i inspekcionim putovanjima po svome sandžaku. Ljeti su se često nalazili na Gatačkom polju, ponekad u Novom i drugdje. Vrlo često i u prvoj polovini XVI v. hercegovački sandžakbezi obavještavaju dubrovačku vladu pri svome stupanju na dužnost da su došli u svoje »sjedište Foču«, isto onako kao što kasnije, poslije 1572. g., to javljaju iz »svoga sjedišta Pljevlja«. Pa i kad su odsutni iz zemlje, njihovi kajmakami i ćehaje sjede redovno u Foči, odnosno Pljevlju. Od 1572. do 1833. zvanično sjedište hercegovačkog sandžakbega bilo je u Pljevlju[20]).

Bašagić je pisao da je Hercegovina u svim onim vremenima kada je predstavljala zaseban sandžak i imala svoga sandžakbega, bila neovisna od Bosne[21]). Za njim su se poveli Skarić[22]) i Kreševljaković[23]), zavedeni vjerovatno činjenicom što mnogi hrecegovački sandžakbezi u XV i XVI, a naročito XVII st., imaju titulu *paša* kao i bosanski beglerbezi ili što se nazivaju valijama. Takovo je shvatanje, međutim, pogrešno. Nikada nijedan sandžak nije bio neovisan od nekog beglerbega, pa ni hercegovački.

Hercegovački sandžak bio je od svoga osnutka pa sve do 1580. g. u sastavu rumelijskog ajaleta, a onda je ušao u sastav bosanskog pašaluka i otada ostao u njegovom sastavu sve do 1833. g. Štaviše, ovaj je sandžak mnogo puta, a naročito od XVII v., dodjeljivan kao arpaluk ne samo bosanskim beglerbezima nego i bosanskim defterdarima. U tim slučajevima Hercegovinom su upravljali muteselimi bosanskih vezira odnosno defterdara.

---

19) Up. Peec, *Mostar*, 224—25.

20) Up. H. Kreševljaković, u Zboorniku za narodni život i običaje Južnih Slovena, knj. 35, 64.

21) S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 105, 184.

22) Vl. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine 17 vijeka*. GZM XLIII, 1931, 2, 55—72.

23) H. Kreševljaković, *Čengići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1959, 3.

Glava IX

OBNAVLJANJE »BOSANSKOG KRALJEVSTVA«

Turskom ofanzivom 1463.g. i ugarskom protuofanzivom u jesen iste godine Bosna je bila u stvari raskomadana između Turske Carevine i Ugarske Kraljevine. Mađari su mogli biti zadovoljni što su vojničkim uspjesima postigli da u samoj Bosni stvore jaku branu turskim provalama u Ugarsku. Jajačka i srebrenička banovina u naslonu na šabačku banovinu predstavljale su neprekidnu graničnu zonu na desnoj obali Save od Beograda preko Šapca do Jajca i Banjaluke i tako sačinjavale moćnu branu turskim prodorima. One su uspješno sprečavale turske upade prema sjeveru i imale veliki značaj za odbranu ugarskih zemalja.

Zbog tih ugarskih pozicija na sjeveru Bosne Turci nisu mogli biti sigurni ni na teritoriji koju su držali. Tu nesigurnost pojačavala je činjenica što sami Bošnjaci nisu bili zadovoljni ni s jednim ni s drugim okupatorom i što nisu mirovali. To se jasno vidi i iz ono malo sačuvanih vijesti iz toga vremena. Sve poznate podatke i moguće zaključke o situaciji i raspoloženju naroda u Bosni u to vrijeme, o akcijama preživjele bosanske vlastele i obnavljanju kraljevine Bosne pruža mala ali dragocjena studija S. Ćirkovića[1]). Iz te studije vidi se da je preživjela bosanska vlastela, uglavnom sitni plemići — jer su krupniji već bili sišli sa historijske pozornice — bila nezadovoljna turskom okupacijom pa je preduzimala izvjesne akcije za ponovnu uspostavu bosanskog kraljevstva. Tako je još prije 12. avgusta 1463. g. grupa bosanskih plemića izašla pred mletački senat i molila pomoć i podršku za oslobođenje bosanskog kraljevstva. Ta grupa je u ime svoje i ostalih plemića izjavila da ni ti plemići ni svi stanovnici kraljevstva neće nikada drugu vladu osim mletačku, a ako je ne dobiju, potčiniće se Turcima. Oni su još tražili da Mlečani pošalju poslanike hercegu Svetoga Save i »drugim gospodarima onih zemalja«, svakako u cilju obezbjeđenja pomoći. To poslanstvo bilo je sastavljeno od emigranata koji su izbjegli iz Bosne ili je predstavljalo grupu odvažne vlastele koja je krenula iz zemlje da izvrši ovu misiju. U svakom slučaju, neposredna je njihova veza sa zemljom, ostalom bosanskom vlastelom i čitavim stanovništvom u čije su ime istupili u Veneciji. Premda nije urodila plodom, ova akcija jasno govori o situaciji i raspoloženju u Bosni poslije njenog pada 1463. i o pokušajima za oslobođenje.

[1]) Sima Ćirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine,* Istoriski glasnik 1954, br. 3, 123—131. Pored te studije ovdje smo mogli upotrijebiti i nekoliko podataka koje pruža najstariji turski popis iz 1469. godine.

Turci su sigurno dobro vidjeli i znali ovo neraspoloženje naroda prema sebi. Kako se nisu osjećali dovoljno sigurno ni na svom području, niti sposobni da protjeraju Mađare, oni su u nedostatku vlastitih snaga morali praviti ustupke lokalnim činiocima pa su tako pribjegli jednoj mjeri koja je jedinstvena u povijesti njihovih osvajanja. Da bi kod Bošnjaka stvorili iluziju da se obnavlja bosanska država i uspostavili kakav-takav koridor između svojih i ugarskih posjeda u Bosni, Turci su krajem 1465, ili nešto ranije, predali sjeverne dijelove bosanskog sandžaka na upravu članu dinastije Kotromanića Matiji, sinu svoga štićenika i pretendenta Radivoja, i postavili ga kraljem Bosne.

Oblast novog bosanskog kraljevstva sterala se od Lašve na sjever do područja ugarskih banova, a sastojala se od šest gradova i njihovih područja. Rezidencija kraljeva bila je po svoj prilici u Vranduku. On je tu imao svoju vlastelu i ekonomski imunitet na svome području, tako da u njegovoj oblasti i nije bilo dvovlašće, niti su tu djelovale ikakve druge turske vlasti.

»Bosanski kralj, sin kralja Radivoja«, spominje se drugi put 11. I 1467. g., a onda mu se gubi svaki trag u izvorima. Četiri godine kasnije (16. IX 1471) spominje se opet »Matija Sabančić takozvani kralj Bosne«, ali se ne zna da li se ovdje radi o istom licu ili o novom kralju Bosne. Kako je Matija, sin Radivojev, još 1465. g. bio renegat i imao ženu u Carigradu, on svakako nije mogao uspješno odigrati ulogu koja mu je bila namijenjena bar u odnosu na aspiraciju bosanske vlastele, pa je vjerovatno prije 1471. g. bio smijenjen, a na njegovo mjesto doveden jedan drugi poznati sitni vlastelin bosanski, Matija Sabančić, vjerovatno rodom iz župe Vrhbosne, u kojoj se i danas dva sela zovu Sabančić.

Ali se ni ovaj drugi kralj bosanski, ako se ne radi o istom licu, nije mogao dugo održati, jer su Turci prije 6. maja 1476. g. postavili »novog kralja«, Matiju Vojsalića. On je bio vrlo hrišćanski nastrojen (Christianissimo), pa se stoga nije zadovoljio samo sultanovim imenovanjem, nego je zatražio pismom od ugarskog kralja da ga i on prizna. A kad su za to saznali Turci, oni su opsjeli njegove gradove i gradove njegove vlastele. Ugarski kralj mu je poslao pomoć, koja je uspjela da ga oslobodi od te opsade (prije 3. VII 1476. g.). To je ujedno posljednja vijest o tursko-bosanskom kralju i ne zna se šta se poslije toga desilo s njim i njegovom vlastelom, ali se zna da je tada učinjen kraj i tome minijaturnom kraljevstvu bosanskom. Njegovo područje je pripojeno bosanskom sandžaku, a vlast vlastele bosanske i njenu ulogu u toj oblasti preuzeli su vojvode i knezovi vlaški.

Glava X

UČVRŠĆIVANJE TURSKE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI OSNIVANJE ZVORNIČKOG SANDŽAKA

Kad su osvojili najveći dio Hercegovine, Turci su poslije 1468. g. nastavili da upadaju u Hrvatsku, Dalmaciju i druge susjedne zemlje koje su 1464. g. ostale otvorene i izložene njihovim udarcima. Istovremeno su pristupili da čvršće povežu i bolje osiguraju svoje pozicije u Bosni i Hercegovini. U tom cilju oni su prije svega organizovali poseban hercegovački sandžak. Zatim su likvidirali državinu svoga kralja Matije Vojsalića, oduzeli ili razbili velike posjede hrišćanskih spahija regrutovanih iz reda stare bosanske vlastele i vlaških starješina, nametnuli harač nekim manastirima, te tim i sličnim mjerama likvidirali i posljednje značajnije ostatke domaćg feudalizma u Bosni.

U decembru 1481. g. opsjeli su hercegov Novi, čija se posada predala januara 1482. g. Time j nestalo i posljednjeg slobodnog ostatka bosanske države.

Kako su jajačka i srebrenička banovina, u naslonu na šabačku banovinu kao neprekidna granična zona na desnoj obali Save predstavljale ne samo moćnu branu turskim prodorima u ugarske zemlje nego i stalnu opasnost za turske pogranične posjede, to su Turci, svjesni te opasnosti i poučeni teškim udarcima, pristupili čvršćem povezivanju svoje vlasti i u srednjem Podrinju. Tako je došlo do osnivanja zvorničkog sandžaka, treće veće turske vojno-administravine jedinice na teritoriji nekadašnje države bosanske. To je bio prvi sandžak u Bosni koji nije nastao kao plod trenutnih zavojevačkih uspjeha turskih, nego prije svega u cilju bolje odbrane i čvršće organizacije ranije stečenog posjeda koji su ugrožavali Madžari.

Pitanje kada je osnovan zvornički sandžak dosada nije bilo ni približno utvrđeno. Bašagić je pisao da je Ali-beg Mihaloglu još 1461. g. bio sandžakbeg zvorničkog sandžaka[1]), što bi značilo da je ovaj sandžak još tada postojao. Bašagić ne navodi izvor za svoju tvrdnju, ali se bez mnogo truda moglo ustanoviti da se ona zasniva na navodima Muvekita[2]) na koga se on uglavnom oslanjao pišući svoju »Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine«. Muvekitova »Historija Bosne«, međutim, premda vrlo bogata i korisna, mnogo puta je nepouzdana. Prelog se

[1]) Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 186.
[2]) *Tarihi Bosna*, autograf u Orijentu institutu br. 1164.

zadovoljio da navede gornju Bašagićevu tvrdnju[3]). Inače se općenito uzimalo da je ovaj sandžak osnovan 1463. ili 1464. godine[4]).

Ne zna se tačno kada su Turci definitivno zauzeli Zvornik i okolinu. Srebrnica i Zvornik spominju se u turskoj vlasti brzo poslije pada Despotovine, a stalno od 1462. g.[5]). Ali samo nekoliko podataka iz karijere poznatog akindžijskog vođe Ali-bega Mihaloglua dovoljno ukazuju na slabost Muvekitove tvrdnje. Do 1460. g. Ali-beg je bio subaša oblasti Braničeva[6]). Nakon pobjede nad Mihajlom Silađijem (Svilojevićem), kod Požežana, 8. novembra 1460. g., on je imenovan sandžakbegom Vidinskog sandžaka[7]). Odatle je u proljeće 1463. g. premješten na položaj sandžakbega smederevskog sandžaka[8]), kojim je od pada Despotovine (1459) do proljeća 1463. g. upravljao Mehmed-beg Minetoglu[9]), koji je tada upućen u akciju protiv Bosne i poslije njenog pada bio naznačen prvim sandžakbegom bosanskim[10]). Ali-beg Mihaloglu je identičan sa onim Ali-begom, »gospodarem smederevskim«, kome je sultan prilikom svoga pohoda protiv Bosne naredio da izvodi vojničke demonstracije na Savi i Dunavu kako bi zabavio kralja Matiju da ne priskoči u pomoć Bosni[11]). Vršeći taj zadatak, on je izvršio dva upada u Ugarsku[12]). To dovoljno upućuje da Ali-beg Mihaloglu nije mogao biti sandžakbeg zvorničkog sandžaka 1461. g., pa se stoga ne može pomišljati da je taj sandžak tada i privremeno postojao.

Iz najstarijeg sačuvanog turskog katastarskog popisa smederevskog sandžaka vidi se da su u vrijeme sastavljanja toga popisa Zvornik, Srebrnica sa Serbrnikom, Kušlat, Šubin, Sokol, koji su sačinjavali prvobitno jezgro zvorničkog sandžaka, pripadali smederevskom sandžaku[13]). Sama ta činjenica dovoljno upućuje da zvornički sandžak nije bio osnovan odmah poslije turske okupacije te teritorije. Samo taj najstariji sačuvani turski katastarski popis smederevskog sandžaka, na žalost, nije datiran, ali se na osnovu nekih podataka koje pruža taj nedatirani popis smederevskog i jedan datiran popis vidinskog sandžaka iz 1467. g., kao i na osnovu drugih historijskih činjenica, moglo sasvim sigurno utvrditi da je spomenuti nedatirani defter smederevskog sandžaka nastao u međuvremenu od februara 1476. do januara 1478. godine[14]).

---

[3]) Prelog, *Povjest Bosne u doba osmanliske vlade* I, 162.

[4]) Kreševljaković-Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela,* Istorisko-pravni zbornik, 3—4, 1950, 257; H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslavenskih zemalja,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine 1953, 184

[5]) Jireček-Radonić, n. d. 391; Dinić, *Za istoriju rudarstva* 85.

[6]) Izvore vidi kod Olesnickog u *Radu* knj. 276, 66 i d.

[7]) Olesnicki n. m.

[8]) Vidi ovdje str. 38.

[9]) Vidi ovdje str. 40.

[10]) Vidi ovdje str. 40.

[11]) Jireček-Radonić I, 394.

[12]) Isto.

[13]) *Tapu defter,* br. 16; Šabanović, *Upravna podjela,* 179.

[14]) Neke marginalne bilješke u tome defteru kojima su nišandžije ili inspektori vršili promjene ili ispravke imaju datum: ramazana 882 (počinje 7. XII 1477) godine. Kako su te bilješke mogle biti unesene samo u vrijeme ili poslije popisa onda je on završen najkasnije decembra 1477. ili januara

Kako je u tome defteru kao sastavni dio smederevskog sandžaka upisano i područje koje je predstavljalo prvobitnu teritoriju zvorničkog sandžaka, znači da zvornički sandžak u vrijeme toga popisa (1476/78) nije postojao. Na osnovu toga može se odbaciti i mišljenje da je ovaj sandžak bio osnovan 1463. ili 1464. g., kako se to dosada općenito mislilo. Na osnovu gornjih izlaganja vidi se jasno da on nije bio osnovan sve do 1478. g. Kako se ovaj sandžak u poznatim izvorima prvi put spominje juna 1483. g.[15]), znači da je on osnovan negdje poslije 1478. a prije 1483. g. Ali s obzirom na onovremene prilike u Bosni i razloge

1478. g. I to je njegov datum post quem non. Dalje na više mjesta u tome popisu spominje se »stari defter« (*defter-i atik*) dok, se za ovaj više puta kaže da je to »novi defter« (*defter-i cedid*). Ako uzmemo da ovaj »novi defter« predstavlja drugi popis po redu, a da je onaj »stari defter« bio prvi, onda je prvi defter nastao najranije 1458/59. g. kako se mogao vršiti prvi popis istom posjednute Despotovine. A ako je tada nastao prvi popis, onda je drugi morao biti mlađi bar deset godina, jer je to bio obično najmanji razmak između jednog i drugog popisa jednog sandžaka. Istina, Lutfi-paša u svojoj *Asaf-nami* piše da je po kanunu ponovni popis imao da se vrši svakih trideset godina (Car. izd. 14), ali on je to pisao sredinom XVI st. Iz deftera koje smo do sada upoznali vidi se da je popisivanje u XV i prvoj polovini XVI st. vršeno obično u razmaku od deset do dvadeset godina. Iz toga bi, opet, slijedilo da je ovaj nedatirani popis smederevskog sandžaka izvršen oko 1478/9. g. Za izvršenje popisa jednog sandžaka trebalo je vrijeme od jedne do dvije godine dana, kako se to vidi iz datuma početka i svršetka popisivanja raznih datiranih deftera iz nešto kasnijeg vremena, kada je taj posao na osnovu ranijih deftera i u sređenijim prilikama, bilo lakše izvršavati. Upoređivanje podataka u ovom i jednom datiranom popisu vidinskog sandžaka iz 873/1467. g. može se sa sigurnošću tvrditi da ovaj popis nije mogao nastati prije toga vidinskog popisa jer je u vidinskom defteru upisana i Braničevska oblast kao »Vilajet ili subašiluk Braničevo«, što znači da je ta oblast 1467. bila u sastavu vidinskog sandžaka, a po ovome nedatiranom defteru smederevskog sandžaka ta je oblast sa svojih sedam nahija (Ipak, Ravnica, Resava, Omolj, Ždrel, Lomnica, Zvižd) bila sastavni dio smederevskog sandžaka. Iz toga proizlazi da je ovaj nedatirani popis smederevskog sandžaka mogao nastati najranije nešto poslije 1467. dakle između 1467. i 1478. g. koja je, vidjeli smo, njegov datum *post quem non*.

U tome nedatiranom popisu smederevskog sandžaka ima jedan podatak koji nam, povezujući ga sa drugim poznatim historijskim činjenicama, daje mogućnost da vrijeme njegovog nastanka još stegnemo. U njemu se na jednom mjestu navodi »*timar bivšeg dizdara Bejurdelena (Böğürdelen)*.« Bejurdelen je bio pogranična turska utvrda kod Zaslona, današnjeg Šapca, podignuta 1471. g. (Jireček-Radonić I, 411; Dinić, *Zapadna Srbija u srednjem veku*, Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji — I, Zapadna Srbija, Beograd 1953, 25). Prema tome, sam spomen Bejurdelena u tome defteru upućuje da je on mogao nastati najranije 1471. g. kada je podignuta spomenuta tvrđava. Bejurdelen je morao pripadati smederevskom sandžaku, a nema ga u tome nedatiranom popisu. Samo, to još ne znači da on tada nije bio u turskoj vlasti. Turci nisu uvijek popisivali suviše isturene i osjetljive tačke koje nisu mislili pod svaku cijenu braniti. Kamengrad je, npr., od početka XVI st. bio sigurno u turskoj vlasti, ali ga nema u popisu bosanskog sandžaka iz 1516. g. Bejurdelen tada zaista nije ostao trajno u turskoj vlasti. U februaru 1476. g. morao se predati Matiji Korvinu (Jireček-Radonić, I, 411). Zato na osnovu činjenice što on u tome popisu nije uopće upisan ne bi mogli zaključiti da je taj popis vršen kad su Turci već bili izgubili Zaslon, dakle poslije februara 1476. Kako se u tome popisu izričito spominje timar *bivšeg* dizdara Bejurdelena, znači da je ovaj popis rađen nakon što su Turci izgubili Šabac, dakle poslije februara 1476. g. A kako je taj popis, vidjeli smo, krajem decembra 1477. ili početkom januara 1478. g. bio završen, znači da je nastao u međuvremenu od februara 1476. do januaura 1478. godine.

[15]) H. Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni* 191.

koji su morali diktirati njegovo osnivanje, mislim da je ovaj sandžak osnovan krajem 1480. ili početkom 1481. g., poslije napada Vuka Grgurevića (»Zmaja Ognjenoga«) na Srebrenicu i Sarajevo.

Po svome teritorijalnom opsegu zvornički sandžak je u početku bio malen. On se tada sastojao samo od nekoliko nahija i gradova smederevskog sandžaka u Podrinju, pretežno na lijevoj strani Drine: Srebrenica, Zvornik, Kušlat, Šubin, te Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar, Rađevina na desnoj strani Drine[16]). Ovaj sandžak ostao je u tom svom prvobitnom teritorijalnom opsegu sve do pada srebreničke banovine 1512/15 godine.

Već sama činjenica da je zvornički sandžak osnovan na toliko maloj teritoriji jasno govori da su njegovo osnivanje diktirali odbrambeni razlozi i da je glavni zadatak njegovog sandžakbega bio da bdije nad turskim posjedima u gornjem Podrinju, naročito prema srebreničkoj banovini koja je skoro pola stoljeća prkosila turskoj sili. Kad su zaposjeli tu banovinu, Turci su je razdijelili na nekoliko nahija, koje su odgovarale ranijim župama i pripojili ih zvorničkom sandžaku[17]). Ovaj je sandžak i dalje ostao eksponirano područje prema ugarskim posjedima u Bosni i Mačvi, sve do pada Beograda i Mačve 1521. g. i najsjevernijeg dijela Bosne 1535. g. Time se jasno vidi strategijski značaj i razlozi osnivanja ovoga sandžaka. On je prvo imao zadatak da štiti turske posjede prema srebreničkoj banovini, a kasnije da i sam znatno doprinese ostvarenju daljih turskih ekspanzivističkih planova. Stoga su Turci Zvornik, »ključ Drine«, zvanično sjedište i glavnu tvrđavu toga sandžaka, još 1463. g. tako utvrdili da je on uspješno izdržao snažnu opsadu s ugarske strane 1464. g. kao i kasnije tri opsade Austrijanaca, kojima je jedanput podlegao 1688, i kraće vrijeme ostao u rukama Austrije.

Sa padom Beograda 1521. g. Turci su dobili cijelu Mačvu, koju su podijelili na nekoliko nahija i pripojili prvo smederevsko-beogradskom sandžaku[18]). Negdje poslije 1528, a prije 1533. g. Mačva je izdvojena iz smederevskog i pripojena zvorničkom sandžaku[19]). Time je ovaj sandžak postigao svoj najširi teritorijalni opseg, koji je zadržao sve go bečkog rata.

Središte zvorničkog sandžaka i zvanično sjedište njegovog sandžakbega od njegovog osnutka do kraja XVII st. bilo je redovno u Zvorniku. Već od prve polovine XVII st. nalazimo u raznim dokumentima da zvornički sandžakbezi često duže vremena borave u D. Tuzli[20]), ali ne znamo da li je možda tada neko vrijeme D. Tuzla bila njihova zvanična rezidencija.

Od svoga osnutka pa do 1541. g. zvornički sandžak je bio u sastavu rumelijskog ajaleta. Poslije pada Budima (1541. g.) i osnivanja budimskog ajaleta on je izdvojen iz rumelijskog i pripojen budimskom ajaletu, da bi se pojačao osjetljivi budimski front. Samo se ne zna da li je ta

---

16) *Tapu defteri,* br. 16.

17) *Tapu defteri,* br. 260.

18) *Tapu defteri,* br. 173.

19) *Tapu defteri,* br. 260 i br. 173.

20) *Tuzlanski sidžil* iz g. 1620—1645. u O. Sokolovića 1, 8, 17, 26, 34, 92, 117, 128.

promjena izvršena odmah čim je osnovan budimski pašaluk ili nešto kasnije. Turski historičar Dželalzade Mustafa Čelebi (umro 1567) u svojoj Historiji navodi zvornički sandžak u sastavu budimskog ajaleta[21]). On ne navodi u sastavu toga ajaleta i u jednom popisu sandžaka istog ajaleta iz 1557. godine[22]). Na osnovu izvjesnih podataka u popisu zvorničkog sandžaka iz 1548. godine može se indirektno zaključiti da je ovaj sandžak i tada bio u sastavu istoga ajaleta, pa je sasvim vjerovatno da je izdvajanje ovoga sandžaka iz rumelijskog i njegovo uključenje u Budimski ajalet izvršeno još 1541. g. zvornički sandžak je ostao u sastavu budimskog pašaluka sve do osnivanja bosanskog pašaluka (1580), a onda je priključen tome pašaluku i ostao u njegovom sastavu do kraja turske vlasti.

---

21) Up. *Islam Ansiklopedisi*, I 759.
22) Up. *Mühimme defteri*, br. 23, 224.

Glava XI

JAČANJE TURSKE I LIKVIDACIJA UGARSKE VLASTI U BOSNI TERITORIJALNO ŠIRENJE BOSANSKOG, HERCEGOVAČKOG I ZVORNIČKOG SANDŽAKA

Suzbijeni na sjevernim granicama svoga područja u Bosni, Turci su nastavili da upadaju u Hrvatsku koja je bila izložena njihovim udarima. Provaljujući dolinom Sane oni su negdje potkraj XV st. stvorili čvrsta uporišta u Ključu i Kamengradu, koji su im postali važan oslonac za iznenadne i brze akcije prema zapadu i jugu. Pobjedom na Krbavskom polju (1493) bila je otklonjena posljednja brana njihovim provalama u Hrvatsku i Sloveniju. One su tada postale sve češće i dublje. Provaljujući u Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Kranjsku, Korušku, Štajersku i druge susjedne zemlje, Turci su povremeno prodirali do u blizinu Venecije, ali pored svega toga do kraja XV st. nisu uspjeli da znatno razmaknu svoje granice ni u Hrvatskoj ni u Dalmaciji.

Jedini teritorijalni uspjeh Turaka do kraja XV st. bilo je njihovo učvršćenje u Ključu i Kamengradu, likvidacija ugarske posade u gradu Košu na Posrednici i okupacija Makarske krajine (1493), koju su pripojili hercegovačkom sandžaku. Time je teritorija ovoga sandžaka bila uglavnom zaokružena. On se i kasnije nešto širio dalje u tursku Dalmaciju, ali samo privremeno, do osnivanja kliškog sandžaka (1537), kada se opet sveo na granice s početka XVI st., koje se više nisu znatno mijenjale sve do početka kandijskog rata (1645).

Po ugovoru između Turske i Ugarske od 20. VIII 1503, kojim je zaključeno sedmogodišnje primirje, ostali su Ugarskoj svi važniji gradovi jajačke banovine (Jajce, Zvečaj, Vrbaški grad, Banjaluka), zatim Srebrenik sa njegovim kotarom ili banovinom. Turskoj su priznati ne samo gradovi u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, nego i pogranični: Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi Risan u Hercegovini, zatim »Bosanski vilajet sa gradovima i njihovim varošima što se nalaze na krajini Bosanskog vilajeta i to: Kamengrad, Ključ, Hlivno, Belgrad, Venčac, Komotin, Travnik, Vrhbelica, Vranduk, Doboj, Maglaj, Belgrad (Akhisar), Susid, Toričan, Fenarlik (»Fewarlak«), Prozor, Bobovac i Dubrovnik«, te grad Zvornik (»Zwonik«) sa svojim područjem[1]).

Poslije zaključenog primirja situacija je i dalje bila napeta, ali nije bilo nikakvih značajnih događaja sve do 1512. g. Zbog borbe oko prijestola Turci su nastojali da održe primirje, ali su nastavili da vrše

[1]) Belleten XXII, 1958, br. 87, 369—390.

pritisak na Hrvatsku, tako da su neki velikaši bili skloni da im se potčine. Kada je stupio na turski prijesto, Selim I (1512-1520), nije produžio sedmogodišnje primirje sa Mađarima i, mada je težište turskih akcija bilo usmjereno na istok (Sirija, Egipat, Perzija), aktivnost njihovih snaga nije bila smanjena ni u Bosni. Tada je bosanski sandžakbeg Feriz-beg uspio da osvoji Srebrnik i s njim cijelu sjeveroistočnu Bosnu (1512)[2]). Time je bila probijena ugarska odbrambena linija koju je 1464. g. uspostavio Matija Korvin. Tada je počela nova etapa turskih osvajanja u našim zemljama. Otada su turski upadi u Hrvatsku dobili karakter osvajanja; vršeni su češće i sa jačim snagama. Iste godine kada su srušili srebreničku banovinu došao je u njihove ruke Blagaj na Sani. U januaru 1513. g. prodrli su u Dalmaciju do Sinja, koji su brzo po tome definitivno zauzeli[3]). Od ranije su držali Unac na istoimenoj rijeci, a 1514. zauzeli su Karin i Korlat u Dalmaciji i napadali Skradin[4]). Ali pravu prekretnicu označio je tek pad Beograda i Šapca 1521. g. Time je Turcima konačno bio otvoren put u Panonsku niziju.

Područje srebrničke banovine Turci su odmah pripojili zvorničkom sandžaku. Poslije 1526, a prije 1533. tome je sandžaku priključena i Mačva[5]). Time je ovaj sandžak postigao svoje najšire teritorijalno prostranstvo (koje je zadržao uglavnom do 1718. g.). Tada se znatno proširio i bosanski sandžak. Prvo na račun ugarsko-hrvatskih posjeda u Dalmaciji, Lici i Krbavi, gdje su Turci od ranije držali Sinj, Karin, Korlat, Unac i Blagaj na Sani. Nakon uspješno završenog pohoda protiv Beograda, Turci su se sručili na Dalmaciju i 28. maja 1522. g. osvojili Knin a odmah zatim Skradin[6]). Krajem 1523. g. zauzeli su i Ostrovicu na Uni. Svi ti gradovi i njihova područja pripojeni su bosanskom sandžaku.

Sa osloncem na Knin, Ostrovicu i Skradin Turci su često upadali u Krbavu do Udbine i u Primorje. Do 1526. g. osvojili su Hrvatsku južno od Velebita (osim Klisa i Obrovca)[7]). Na drugoj strani prodrli su u Srem i pred bitku na Mohačkom polju zauzeli istočnu Slavoniju do Osijeka i Đakova, vršeći istodobno bezbrojne upade i pustošenja po Hrvatskoj i Slavoniji[8]). Pri tomu je najviše stradalo Pounje, Lika, Krbava i sjeverna Dalmacija, preko kojih su vodili glavni pravci turskih provala. Svi ti upadi i provale predstavljali su u stvari pripremu za odlučujući sukob s Mađarima, do koga je došlo na Mohačkom polju 1526. godine. Poslije pobjede na Mohačkom polju Turci su lako likvidirali ostatke ugarske vlasti u Bosni i Dalmaciji i otvorili sebi put u zapadnu Slavoniju. Obrovac i Udbina pali su u turske ruke 1527. i zatim skoro cijela Lika i Krbava. Sada su mogli lako ostvariti mnogobrojne bezuspješne pokušaje da zauzmu tvrdo Jajce i ostale gradove jajačke bano-

---

[2]) Klaić, *Povjest Hrvata* III str. 250; Thallòszy-Šufflay, *Povjest (banovine grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916, str. 180; on stavlja ove događaje u 1516. g. a savremeni turski kroničar u 1514 (Or. inst. rkp. 552, 146).

[3]) M. Perojević, *Petar Kružić*, Zagreb 1931, str. 32 i d.

[4]) Perojević, n. d. str. 33—34.

[5]) Vidi ovdje str. 198—199.

[6]) Perojević, *n. d.* 58.

[7]) Perojević, str. 58—66.

[8]) Klaić, n. d. III, 315 i d.; Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini* 110 i d.

vine. Posada Jajca predala se krajem 1527. bez otpora; uskoro zatim Banjaluka i okolni gradovi. Ugarske posade bile su odbačene u dolinu Save.

Osvojeni gradovi u Dalmaciji od Cetine na zapad i sjever, posjedi u Lici, Krbavi i Pounju kao i cijelo područje ranije jajačke banovine u području Vrbasa priključeno je bosanskom sandžaku.

Glava XII

TURSKA OSVAJANJA U SJEVERNOJ BOSNI I SLAVONIJI PAD KLISA I OSNIVANJE KLIŠKOG SANDŽAKA

Deset godina poslije pobjede na Mohaču (1526) Turci su preuzeli da prošire svoju vlast u Slavoniji, koristeći se građanskim ratom i vazalnim položajem mnoge slavonske gospode, među kojom se naročito isticao srpski despot Stevan Berislavić. Pomažući Zapolju on je priznao vrhovnu vlast sultana, koji mu je 1529. g. potvrdio sva dobra i gradove u Bosni i Slavoniji da ih drži kao sultanov vazal[1]). I dok je Stevan, zajedno sa smederevskim sandžakom Husrev-begom (1534-1536) pomogao Zapolju protiv Ferdinandovih pristalica, dotle su Turci snovali kako će te bobre najbolje iskoristiti za sebe i proširiti i učvrstiti svoju vlast u Slavoniji, služeći se svojom starom i oprobanom taktikom razaranja jedinstva i iznalaženja pomagača u oblastima koje su namjeravali da osvoje. S namjerom da Slavoniju lakše potčini sultanu, Husrev-beg je pomagao Berislavića sve do kraja 1535. ili početka 1536. g., kada je između njih došlo do sukoba u kojem je despot ubijen[2]). Husrev-beg je odmah zauzeo njegove gradove: Dobor i Kobaš u Bosni, Brod na Savi, Staru Gradišku i druge[3]). Na bosanskoj strani Save držala se još neko vrijeme jedino Kostajnica. Tako je tek tada cijela Bosna došla definitivno pod tursku vlast. Svo to područje pripojeno je bosanskom sandžaku.

Sada su Turci prenijeli svoju akciju na srednju Slavoniju, jer su najistočniji dio današnje Slavonije bili pregazili i opustošili još za vrijeme Sulejmanovog pohoda na Mohač 1526. g. Tada je pao u turske ruke, među ostalim, i Osijek, koji su razorili. Prilikom drugog pohoda na Beč 1529. g. Turci su zavladali ne samo cijelim Sremom nego i istočnom Slavonijom, obnovili Osijek i osigurali ga jakom posadom, da im zaštiti Srem i posluži za daljnja napredovanja prema sjeveru i zapadu[4]).

U vezi s novom akcijom u Slavoniji izvršene su izmjene ličnosti na čelu susjednih sandžaka. U aprilu 1536. g. Husrev-beg je vraćen iz Smedereva u Bosnu, u kojoj će ostati do smrti (1541). Na čelo smederevskog sandžaka ponovo je doveden iz Moreje Mehmed-beg Jahjapašić (1536-1541)[5]). U ljeto 1536. g. oni su zajednički provalili u Slavoniju

---

[1]) Klaić, *Povjest Hrvata,* III 1, 113 i d.; A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini* str. 114; Jireček-Radonić I, 419.

[2]) Ivić, n. d. 114 i d.

[3]) Isto.

[4]) Evlija Čelebi VI, 194.

[5]) A. Šimčik, *Odsutnost Husrevbegova iz Sarajeva g. 1534—1536.* GZM. XLVI (H), 1934, 91 i d.

i zauzeli mnogobrojna dobra i gradove slavonske vlastele. Mehmed-beg je osvojio važnu varoš i grad Požegu (25. I 1537), s kojom je pala čitava požeška županija. Prvi i jedini pokušaj Ferdinandov da preko svoga znamenitog vojskovođe Kacijanera zaustavi turska osvajanja i da oslobodi Slavoniju završio se teškim porazom njegove vojske kod Gorjana blizu Đakova (vjerovatno 9. oktobra 1537. g.)[6]). Sada su Slavonija i Hrvatska bile potpuno otvorene Turcima, ali su oni zbog sukoba sa Mlečanima (1537) morali prebaciti svoje krajišnike na mletačko-tursku granicu, u Dalmaciji i Hrvatskoj, i nakratko ostaviti Slavoniju na miru.

Glavni cilj nove turske akcije u Dalmaciji bio je tvrdi Klis, koji su Turci i ranije više puta opsjedali. Klis je pao u turske ruke 12. marta 1537. g.[7]). Time je učinjen kraj ugarskoj vladavini na jugu Velebita. Bosanski sandžakbeg Husrev-beg u izvještaju Porti o zauzeću ove važne pozicije predložio je da se od novoosvojenog područja i svih nahija bosanskog sandžaka u sjeverozapadnoj Bosni, Dalmaciji, Krbavi i Lici obrazuje poseban sandžak, kako bi se nove tekovine mogle lakše čuvati. Husrev-beg je istovremeno predložio da se za sandžakbega kliškog sandžaka imenuje njegov ćehaja Murat-beg Tardić, Šibenčanin, koji se naročito istakao pri zauzimanju Klisa. Taj je predlog u Carigradu bio usvojen, pa je ovaj sandžak bio obrazovan još iste godine[8]).

Osnivanjem kliškog sandžaka znatno se smanjila teritorija bosanskog sandžaka, jer su novom sandžaku, pored novoosvojenog područja, pripojeni svi turski posjedi u Dalmaciji sjeverozapadno od Solina, u sjeverozapadnoj Bosni, Krbavi, Lici i Hrvatskoj.

Zvanično središte kliškog sandžaka bio je Klis, ali su njegovi sandžakbezi najčešće stolovali u Livnu[9]).

---

[6]) Pečevi I, 200—204.; Ivić, n. d. 129—132; Klaić, n. d. 113—121; Jireček-Radonić n. d. I, 419—420.

[7]) Up. Pečevi I, 191—193; Bašagić, *Gazi Husrevbeg*, Sarajevo 1907; Truhelka, *Gazi Husrevbeg, njegov život i doba*, Sarajevo 1912; M. Perojević, *Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa*, Zagreb 1931.

[8]) Pečevi I, 192—193.

[9]) Vidi Ljubić, *Starine*, X, 7—11; Lopašić, *Bihać*, na više mjesta; *Starine*, XIV, 182; Up. Narodna enciklopedija, II, 677.

Glava XIII

UČVRŠĆIVANJE TURAKA U SLAVONIJI — OSNIVANJE POŽEŠKOG SANDŽAKA — OSNIVANJE BUDIMSKOG PAŠALUKA

Turci nisu puštali na miru Hrvatsku ni dok su ratovali s Mlečanima. 24. aprila 1538. zauzeli su Dubicu i time uklonili važnu zapreku za napredovanje u Slavoniji. Na tom planu oni su prije svega organizovali i učvrstili svoju vlast u osvojenom području srednje Slavonije, gdje su nešto prije 30. januara 1538. g. obrazovali novu vojno-administrativnu jedinicu, koja se, po svome središtu, nazvala *požeški sandžak*. Raniji turski posjedi u istočnoj Slavoniji (Osijek, Čepin, Ivankovo i dr.) dijelili su i dalje sudbinu Srema sve do sredine XVI st. Osvojeni gradovi u Bosni (Dobor, Kobaš i Dubica) pripojeni su bosanskom, a Brod i Stara Gradiška požeškom sandžaku. Prvim sandžakbegom novog sandžaka imenovan je Arslan-beg, sin Mehmed-paše Jahjapašića (1538-1541[1]).

Kad su sklopili mir s Mlečanima (2. oktobra 1450. g.) Turci su mogli da preduzmu jaču akciju u Slavoniji. Tada su u njihove ruke definitivno pali Jasenovac i Novska na Savi te Subotski Grad i Britvičevina u križevačkoj županiji[2]). Potom su preduzeli novi pohod na Ugarsku i zauzeli Budim (29. avgusta 1541), koji je odmah pretvoren u središte novog beglerbegluka u Evropskoj Turskoj.

To je bio treći ili tačnije drugi beglerbegluk u evropskom dijelu Osmanskog Carstva. Sve do drugog decenija XVI st. postojao je u ovome dijelu Carstva samo jedan, rumelijski beglerbegluk, ajalet ili pašaluk, kao najviša vojno-administrativna jedinica kojoj su, u vidu sandžaka, pripajane sve osvojene zemlje i oblasti u Evropi. Taj se beglerbegluk početkom Sulejmanove vladavine sastojao od 27 sandžaka. Kada se potčinio sultanu Selimu II, Hajrudin Barbarosa dobio je naslov beglerbega i postao *kapudanpaša,* admiral cjelokupne turske mornarice. Pored oblasti i gradova kojima je ranije gospodario, njemu su dodijeljeni neki primorski sandžaci Rumelije (Galipolje, Agriboz, Mitilena, Kodžaeli, Karlieli itd.), te je od tih i nekih drugih oblasti osnovan poseban ajalet ili

---

[1]) Hrvatski ban Petar Keglević i Toma Nadaždi pisali su 30. januara 1538. g. kralju Ferdinandu među ostalim da im je javio Stevan Štiljanović pismom kako je sultan smederevskom sandžaku nad kojim upravlja Mehmed-beg (Jahjapašić) dao svu zemlju do Ivankova, a zemlju od Ivankova do Kobaša dao kao novi sandžak Mehmed-begovom sinu (Arslanbegu) koji je sada u Požezi. F. Šišić, *Acta comitalia* II, 160; Mita Kostić, *Stevan Štiljanović,* Glas 110, 1923, 68. Vidi još Pečevi, I, 200, 254, 255; Klaić, *Povjest Hrvata* III, 1, 117; Jireček Radonić, I, 419. i d.; Ivić, n. d. 114. i d.

[2]) Klaić n. d. III, 1, 133, 117.

beglerbegluk, koji se zvao *Ejalet-i Kapudan-paša* ili *Ejalet-i Džezair*[3]). Time je rumelijski beglerbeg izgubio jedan dio svoje teritorije, ali je ona daljim osvajačkim uspjesima brzo nadoknađena, tako da se broj sandžaka ovoga ajaleta do 1541. g. popeo na preko trideset. U tome međuvremenu osnovani su, samo na našim stranama, novi sandžaci: crnogorski, kliški, požeški i sremski i svi su priključeni rumelijskom beglerbegluku. Kada je osnovan budimski beglerbegluk, njemu su priključeni ne samo svi turski sandžaci u Ugarskoj nego i sandžaci Požega, Zvornik, Osijek ili Srem, Smederevo i Vidin. Time je rumelijski beglerbegluk bio opet smanjen. Taj je gubitak donekle naknađen osnivanjem nekih novih sandžaka među kojima je bio i čazmanski sandžak u Slavoniji.

Osnivanjem budimskog pašaluka Turcima je olakšano potpuno osvojenje Slavonije. Kad je Sulejman ponovo pošao protiv Ugarske (1543), preduzeo je bosanski sandžakbeg Ulama-paša dalja osvajanja u Slavoniji. U proljeće te godine pali su Voćin, Stupčanica, Čalkovac (Čakovac), Bijela Stijena, Podborje (Daruvar), Orahovica i Valpovo (23. juna), posljednji slobodan grad u istočnoj Slavoniji. U toku daljih osvajanja zauzeli su Turci Brezovicu (6. novembra), najistočnije mjesto u Slavonskoj podravini. Zatim su osvojili Pakrac i Petrovinu i primakli se Virovitici[4]), čije su područje upisali u svoje teftere već 1545. g., dakle sedam godina prije njenog pada[5]). Negdje poslije 20. maja, a prije 10. jula 1544. godine, pala je Velika u Posavini i sa njom Međurječje. Iza 20. avgusta sljedeće godine Turci su zauzeli i Moslavinu sa Garičkim brdima (Plodin, Košuta, Garič[6]). Poslije toga, od primirja između Ferdinanda i Sulejmana (1545), za daljih sedam godina nema značajnijih turskih osvajanja u Slavoniji sve do zapleta u Erdelju i novih akcija Ulama-paše u Slavoniji 1552. godine.

Svi novi turski posjedi u Slavonskoj podravini (Voćin Orahovica, Valpovo, Brezovica i Moslavina), priključeni su požeškom[7]), a posjedi u Posavini (Stupčanica, Čaklovac, Bijela Stijena, Podborje (Daruvar), Pakrac, Petrovina i Velika), bosanskom sandžaku[8]).

Požeški sandžak je do 1541. g. pripadao rumelijskom beglerbegluku. Te godine pripojen je budimskom pašaluku, u čijem je sastavu ostao sve do 1580. g. kada je priključen bosanskom pašaluku[9]). Godine 1600. osnovan je kanjiški pašaluk, pa mu je pripojen i požeški sandžak, koji je ostao u sastavu toga pašaluka sve do kraja turske vladavine[10]).

---

[3]) Uzunçarşili, *Osmanli imperatorlugunda Merkez ve Bahrije teskilati*, str. 420 i d.; *Islam Ansiklopedisi*, s. v. *Barbarosa*.

[4]) Klaić, n. d. III, 1, 133.

[5]) *Tahrir defter Požeškog sandžaka*, br. 243 iz 1545. g.

[6]) Klaić n. m.

[7]) *Tahrir defter* br. 243.

[8]) *Tapu defter Bosanskog sandžaka*, br. 201.

[9]) *Mühimme defteri* br. 23, 244 pod godinom 981/1575. Up. C. Baysun u *Islam Ansiklopedisi* I, 759.

[10]) Ayni Ali, 17; Up. Evlija Čelebija, V. 521—2; VI, 526, 527 I, 179, 190; V, 427, 496 i na drugim mjestima; Rački, *Starine* XIV, 186, Batinić, *Starine*. XVII; Koći-beg 100; Hadži Kalfa — Novaković, *Spomenik* XVIII, 75; Ali-Čauš u GZM 1947, 148, 178; *Islam Ansiklopedisi* I, 759; Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Paul Esterhazy*, Budapest 1432.

Ovaj sandžak je od sredine do kraja XVI st. nekoliko puta dodjeljivan bosanskim namjesnicima kao arpaluk. Tada su njim upravljali muselimi bosanskih namjesnika.

Zvanična rezidencija sandžaka bila je stalno u Požegi, ali su požeški sandžakbezi često boravili i po drugim značajnim mjestima ovoga sandžaka, a naročito u Brodu na Savi. Posljednji požeški sandžakbeg zvao se Ibrahim-paša.

Glava XIV

PITANJE OSJEČKOG SANDŽAKA

Neki zapadni izvori i mnogi turski pisci spominju i Osijek kao poseban sandžak. Tako, npr., Ferdinandov poslanik Joannes Lasky piše u svome dnevniku 1540. g. doslovno ovako: *Regem enim meum venire ad Essek aut locum alium ubi Zanzachos, aut alii Turcae agant, sed venire Budam ubi nullus Turca sit, et ubi sit regina Joannis uxor*...[1]) i upućuje, bar donekle, da je taj sandžak tada postojao. Mnogo rječitije govore o tome neki turski pisci. Tako npr., poznati turski historičar Ibrahim Pečevi (umro 1650. g.) piše o svojoj Historiji da je 1543. g. Murat-beg bio *osječki*, a Kadim-beg mohački sandžakbeg[2]). Ajni Ali (oko 1607. g.) i Kočibeg (umro poslije 1648. g.) su druga dva poznata turska pisca koji, u svojim spiskovima turskih provincija navode Osijek kao poseban sandžak u sastavu budimskog ajaleta[3]). Isto tako stoji i u spisku turskih provincija koji se nalazi u Feridun-begovom zborniku[4]). Samo taj spisak ne potiče od Feridun-bega (umro 1583. g.), bar ne u onoj formi kako je tu izdat, jer se u njemu spominju sandžaci i ajaleta koji su osnovani poslije njegove smrti, npr. Kaniža (1600). Evlija Čelebija, također navodi na jednom mjestu Osijek kao poseban sandžak budimskog ajaleta[5]). On zna da su Turci prvi put zauzeli Osijek prilikom pohoda na Mohač (1526), da su ga tada razorili pa ga tek kasnije, poslije neuspjelog pohoda na Beč (1529), obnovili i osigurali jakom posadom. Evlija kaže da je komandantom Osijeka imenovan neki Kasim-beg[6]). Ovi se podaci nikako ne mogu uzeti bukvalno, ali se isto tako ne mogu odbaciti.

Na osnovu kazivanja navedenih pisaca može se sa sigurnošću tvrditi da je nekada postojao jedan sandžak koji se zvao *osječkim sandžakom*, ali je teško kazati kada je on osnovan i kada je ukinut. Mađarski osmanista L. Fekete, koji obično piše na osnovu izvorne građe, izražava se o tome dosta uopćeno kad kaže da je Srem poslije mohačke bitke (1526) došao pod tursku vlast i da je pretvoren u sandžak sa sjedištem u Osijeku[7]).

Sudbina Srema bila je odlučena padom Beograda (1521). Jedan dio Srema došao je već tada pod tursku vlast i neposrednu upravu

---

[1]) A. Gevay, *Urkunden und Acktenstücke*, XI, 6.
[2]) Pečevi, I, 250.
[3]) Ayni Ali, *Kavanin*, 17; Koči-beg, *Risalesi*, 100.
[4]) Feridun-beg, Munša-at as-salatin, I, 404.
[5]) Evliya Čelebi, I, 174.
[6]) Isto VI, 194.
[7]) Up. *Belleten*, br. 60, 680.

»beogradskog i podunavskog gospodara«, komandanta beogradskog i sandžakbega smederevskog. Prilikom pohoda na Mohač (1526) Turci su pregazili Srem i istočnu Slavoniju do Osijeka i Đakova. Poslije pobjede na Mohačkom polju zavladali su cijelim Sremom, istočnom Slavonijom i razorili Osijek. Prema tome, on tada nije mogao postati sjedište sandžaka, kako je tvrdio Fekete. Osijek se ne spominje u jednom zvaničnom popisu turskih gradova u Evropskoj Turskoj iz 1527. godine[8]). Nakon neuspjelog pohoda na Beč (1529) Turci su obnovili Osijek i osigurali ga jakom posadom da im zaštiti Srem i posluži za dalja napredovanja prema sjeveru i zapadu. Ali Osijek ni tada nije mogao postati središte posebnog sandžaka jer su i u januaru 1538. g. Srem i istočna Slavonija do Ivankova bili pod neposrednom upravom smederevskog sandžakbega i beogradskog gospodara[9]). Osijek je poslije 1529. g. postao, vjerovatno, sjedište krajiškog komandanta potčinjenog smederevsko-beogradskom muhafizu.

Prvim komandantom Osijeka imenovan je Kasim-beg, kome je prije toga bila povjerena restauracija grada. Ali on nije mogao 1529. g. biti sandžakbeg osječki; vlast turskog komandanta u Osijeku mogla se tada protezati samo na taj grad i njegovu okolinu, jer su tada stvarni gospodari čitavog Srema i istočne Slavonije bili gospodari beogradski i smederevski. Vlast podunavskog gospodara Mehmed-bega Jahjapašića protezala se i početkom 1538. godine sve do Ivankova[10]). Samo je nešto kasnije, nakon što je osnovan požeški sandžak, a svakako do 1540. g., osnovan i sremski sandžak sa sjedištem u Osijeku, pa se on stoga zvao *osječkim sandžakom*. Prema tome bi vijest u dnevniku Laskya iz 1540. g. bila najstariji spomen toga sandžaka. Uostalom, to je sasvim u skladu sa ondašnjom općom situacijom u tome području. Godinu dana kasnije bio je osnovan i budimski pašaluk, pa je time Beograd izgubio raniji krajiški značaj. Tada više Turcima nije bilo potrebno da jačaju beogradski, nego budimski front, a razumljivo je da je i Osijek bio uključen u taj front. A kada taj sandžak nije bio osnovan ranije, onda ni spomenuti Kasim-beg nije mogao biti 1529. g. osječki sandžakbeg, nego tek desetak godina kasnije. Dotle je on, vjerovatno, bio neki subaša ili vojvoda podunavskog gospodara, kao nekad Malkoč-beg u Kamengradu, Murat-beg u Solinu itd. Prema tome se ni navodi spomenutih turskih pisaca koji spominju ovaj sandžak ne mogu odbaciti. Ali se ne mogu ni prihvatiti bez ikakva komentara.

Kazivanje Pečevije da je Murat-beg bio osječki sandžakbeg 1543. g. zbunjuje nas pomalo stoga što se sasvim pouzdano zna da je taj Murat-beg iste godine bio požeški sandžakbeg. Naime, to nije niko drugi nego poznati Murat-beg Tardić Šibeničanin, libertin, dvorjanik, vojvoda, suborac i napokon ćehaja Husrev-begov. Za zasluge pri osvajanju Klisa, on je imenovan prvim sandžakbegom kliškim 1537. g.[11]) Odatle je 1543.

[8]) *Belleten* XX, 78.
[9]) Vidi ovdje, str. 60, nap. 1.
[10]) M. Kostić, *n. m.*
[11]) Pečevi, n. d. I, 250.

g. premješten za sandžakbega požeškog sandžaka[12]). I kad Pečevija kaže da je Murat-beg 1543. bio osječki sandžakbeg, on svakako misli na ovog Murat-bega koji je mogao u istoj godini biti prvo požeški a zatim osječki sandžakbeg, pa se prema tome navodi Pečevije ne mogu odbaciti. Kazivanja Feridun-bega, Ajni Ali-a, Koči-bega i Evlije Čelebije podliježu kritici stoga što oni ovaj sandžak spominju mnogo kasnije, krajem XVI i u XVII st., što nikako nije moguće, jer u vrijeme kada su oni pisali svoja djela nije postojao nikakav sandžak pod tim imenom. Ali to opet ne znači da su oni svoja kazivanja izmislili, nego znači da se nekada tako zvao jedan sandžak i da su ti pisci svoje spiskove radili na osnovu starijih izvora koji su nastali u vrijeme kada je taj sandžak zaista postojao, te da te podatke nisu brižljivo saobražavali faktičnom stanju kakvo je bilo u njihovo vrijeme. Karakteristično je za ocjenu navedenih izvora da se ovaj sandžak ne spominje u Ali-Čauševom prikazu spahijsko-timarske organizacije iz 1643. godine.

Pristupačni izvori daju nam mogućnost da sada i ovo pitanje potpuno raščistimo. U najstarijem sačuvanom popisu požeškog sandžaka iz 1545. g.[13]) Osijek se uopće ne spominje na teritoriji toga sandžaka, što znači da taj grad još nije bio pripojen požeškom sandžaku. Prema jednom popisu sremskog, odnosno iločkog sandžaka iz sredine XVI st. grad i kadiluk Osijek se u to vrijeme nalazio u sastavu toga sandžaka[14]). U jednom zapisniku od 24. rebia II 963/1556. g. Osijek se spominje u sastavu požeškog sandžaka[15]). Na osnovu toga može se sa sigurnošću tvrditi da je spomenuti popis iločkog sandžaka nastao najkasnije 1556. g. te da je Osijek priključen požeškom sandžaku poslije 1545, a prije 1556. g.; da je tada središte sremskog sandžaka preneseno iz Osijeka u Ilok i da se ovdje radi o istom sandžaku koji je, u prvo vrijeme, najkasnije do 1556. imao sjedište u Osijeku, pa je stoga nazivan osječkim sandžakom, da je Osijek tada ili nešto ranije priključen požeškom sandžaku, a sjedište sremskog sandžaka preneseno u Ilok, pa se on stoga prozvao *iločkim sandžakom*. Sličan slučaj imamo još i sa pakračkim sandžakom[16]). I u kasnijim popisima požeškog sandžaka, od kojih nam je pristupačan onaj iz 1565. g., Osijek se spominje na teritoriji toga sandžaka[17]), kao i u navedenom zapisniku iz 1556. g. To znači da je on negdje poslije 1545, a prije 1556. g., izdvojen iz sremskog i pripojen požeškom sandžaku. Kako sremski, odnosno iločki sandžak nije nikada pripadao bosanskom pašaluku, njegova obrada ne spada u okvir ovoga rada.

---

[12]) Evliya Čelebi, Putopis I, 137, nap. 173; Pečevi, I, 200, 250, 254—255. Uostalom to potvrđuje sam Pečevija. Pričajući o osvajanju Višegrada u Mađarskoj 1544. g. on spominje toga istoga Murad-bega kao sandžaka požeškog. Up. Pečevi I, 264.

[13]) *Tapu defter*, br. 243 iz 1545. godine.

[14]) *Tapu defter Iločkog sandžaka* br. 620. Ovaj popis nije datiran, ali se na osnovu podataka koje pruža vidi jasno da je nastao sredinom XVI stoljeća.

[15]) *Mühimme defteri* 3/1349 od 24. rebia II 963/1556. g.

[16]) Vidi ovdje str. 167 i d.

[17]) *Tapu defter*, br. 486 iz 1565. g.

Glava XV

NOVA TURSKA OSVAJANJA U SLAVONIJI OSNIVANJE ČAZMANSKOG, PAKRAČKOG ILI CERNIČKOG SANDŽAKA

Sredinom ljeta 1552. g. Turci su nastavili osvajanja u Slavoniji. Odmah su zauzeli Viroviticu (2. avgusta) koju su pripojili Požeškom sandžaku. Čazmu (Začasna), Dubrave, Ustilonju i velika okolna područja koja su ranije pripadala kotarima virovitičkom, grđevačkom, komarničkom, rovišćanskom i čazmanskom[1]). To područje Turci su pretvorili u nahije, odnosno vojvodaluke i pripojili ih bosanskom sandžaku.

U toku dalje četiri godine nije bilo značajnih turskih akcija ni hrvatskih protuakcija na ovom sektoru, premda se turski vojvoda u Čazmi, koji je raspolagao u početku sa 1400 vojnika, konjanika i pješaka, neprestano zalijetao u preostalu Slavoniju[2]). Tako je on već krajem oktobra 1552. g. sa 300 konjanika provalio do Graca i Vrbovca[3]). Ali Turci nisu mogli dalje proširiti svoju vlast, jer su se otada, naročito (poslije 1556), na ovoj strani sve češće događale vrlo jake protunavale Hrvata, koje su prisilile Turke da provedu čvršću organizaciju svoga područja. Zato su Turci 1557. g., na predlog bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed-paše, obrazovali na tom području novi sandžak.

U vezi sa osnivanjem ovoga sandžaka imamo prvi put podatke iz prvorazrednih izvora o proceduri i načinu kako je organizovan jedan sandžak u našim zemljama. Nešto prije 15. oktobra 1557. g. bosanski sandžakbeg Mehmed-paša podnio je arz (predlog) Porti da se od nekoliko vojvodaluka bosanskog sandžaka u Slavoniji, obrazuje sandžak Začasna i da se za sandžakbega toga sandžaka postavi bosanski alajbeg Ferhad-beg. Taj je predlog usvojen na sjednici carskog divana od 15. oktobra 1557. g.[4]). Prema tome ovaj sandžak nije osnovan još 1552. g. kako se na osnovu pisanja Klaića do sada općenito mislilo.

Teritoriju novoga sandžaka sačinjavali su turski posjedi između Save i Drave uz rijeku Ilovu i Pakru sve do Požeškog sandžaka. Na taj način je bosanski sandžak izgubio svu teritoriju u Slavoniji. Teritorija novoga sandžaka nije se ni kasnije ništa proširila, jer poslije 1552. Turci nisu imali više značajnih uspjeha na ovoj strani. Naprotiv, oni su

---

[1]) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 1, 190.

[2]) Klaić, n. d. III, 1, 192.

[3]) Isto.

[4]) *Mühimme defteri*, br. 23, 210. Prema tome ovaj sandžak nije osnovan još u augustu 1552. g. kako je tvrdio Klaić (n. d. III, 1, 190).

već u sljedećem deceniju izgubili jedan dio teritorije ovoga sandžaka sa Čazmom. Tako je ostalo uglavnom do kraja turske vladavine u Slavoniji.

Ferhad-beg, prvi sandžakbeg ovoga sandžaka, spominje se u međuvremenu od 1557. do 1566. često na tome položaju u savremenim izvorima, turskim i zapadnim. On je bio porijeklom iz Hercegovine, zvao se Ferhad beg Desisalić-Vuković. Imao je brata Ivana, koji je bio vojvoda i živio u Sarajevu. On je kasnije, 1568. g., bio sandžakbeg bosanski[5]).

Prvo sjedište ovoga sandžaka bilo je u Začasni ili Čazmi. Po tome se on u početku nazivao čazmanskim ili začazmanskim sandžakom (tur. *Sandžak Začasna*). Međutim, Čazma nije dugo ostala središte toga sandžaka. Osnivanjem ovoga sandžaka nije prestala bojazan Turaka od protunavala na ovoj strani, pa su sumnjali da će moći održati Čazmu trajno u svojoj vlasti. Stoga su još 1559. g. razorili tvrđavu u Čazmi, bojeći se da je Hrvati ne osvoje i ne pretvore u uporište protiv Turaka. Ali je, izgleda, i pored toga, sjedište sandžaka još neko vrijeme ostalo u Čazmi. Kako je, međutim, poslije 1560. g. Čazmi prijetila sve veća opasnost, Turci su sjedište sandžakbega brzo poslije toga prenijeli dalje na istok, na sigurnije područje, u Pakrac. Otada se ovaj sandžak zvanično nazivao pakračkim sandžakom (tur. *Sandžak Pakrič)*. Istina, Čazma se i 1565. g. spominje kao sjedište sandžakbega ovoga sandžaka, ali se u katastarskom popisu iz iste, 973/1565. godine sandžak zvanično zove pakračkim sandžakom[6]). Na osnovu toga može se sasvim sigurno tvrditi da je Pakrac postao zvanično središte toga sandžaka najkasnije 1565. godine.

Prema tome, Čazma nije mogla biti sjedište sandžakbega ovoga sandžaka do 1570. g., niti je ono preneseno iz Čazme direktno u Cernik, kako se to dosada tvrdilo[7]). Na tu misao mogla je navesti najviše činjenica što se ovaj sandžak i kasnije u izvorima često zove »Sandžak Začasna«, kao što se on često nazivao pakračkim sandžakom dugo vremena poslije prenošenja sjedišta toga sandžaka iz Pakraca u Cernik.

Ovdje imamo jasan primjer kako je nekada zvanični naziv jednog sandžaka vezan za zvanično sjedište sandžakbega i kako se sa promjenom toga sjedišta mijenjalo i ime sandžaka. Izuzimajući sremski sandžak, nije mi poznat nijedan drugi slučaj u našim zemljama da se toliko mijenjalo ime jednog sandžaka prema sjedištu, i to ne samo kod sandžaka koji su se nazivali po oblastima i zemljama nego ni kod onih koji su se nazivali po tvrđavama, iako su se i u jednim i u drugim tokom vremena mijenjala zvanična sjedišta njihovih sandžakbegova. Za sandžake koji su nazvani po pojedinim zemljama, pokrajinama ili oblastima (Bosna, Hercegovina, Krka, Lika), to je sasvim razumljivo. Ali takvih primjera nemamo ni kod sandžaka koji su se nazivali po pojedinim gradovima. Premda su, npr., sandžakbezi kliškog sandžaka ne samo u XVII nego i u XVI st. najčešće stolovali u Livnu, nije promijenjen raniji naziv toga sandžaka čak ni poslije 1648. g., kada su Turci definitivno izgubili Klis.

---

5) Vidi o njemu moj članak u Zborniku Filoz. fakulteta Beogradskog univerziteta IV, 1956, 113—129.

6) *Tahrir defter* br. 355.

7) Up. n. pr. *Ali Čauš* 145.

On se zvao kliškim sandžakom sve dok nije bio ukinut. Sjedište sandžakbega smederevskog sandžaka preneseno je još 1521. g. iz Smedereva u Beograd, ali se i taj sandžak sve do svoje likvidacije, početkom XIX st., zvanično nazivao smederevskim sandžakom[8]).

Negdje krajem XVI ili početkom XVII st. preneseno je sjedište ovoga sandžaka iz Pakraca u Cernik. Kada je to bilo ne može se tačno utvrditi. Samo je svakako pogrešno tvrditi da se ovaj sandžak u XVI st. zvao pakračkim samo iznimno i da je njegovo pravo sjedište bilo u Cerniku. Cernik je mogao postati sjedištem ovoga sandžaka tek krajem XVI st. Dok je Pakrac još 1565. g. postao središte toga sandžaka koji se, ponekad i kasnije, nazivao sandžak Začasna, dotle je Cernik i 990/1582. bio samo »kasaba u kadiluku Velika u sandžaku Začasna«, kako se to kaže u vakufnami tadanjeg sandžakbega hercegovačkog sandžaka Sinanbega Boljanića; on je ovdje podigao izvjesne zadužbine[9]) i vrlo vjerovatno bio neko vrijeme sandžakbeg toga sandžaka. Dalje, u katastarskom popisu ovoga sandžaka iz g. 992/1584. on se zvanično zove pakračkim sandžakom[10]). Mislim da je zvanično sjedište sandžakbega ovoga sandžaka preneseno iz Pakraca u Cernik poslije 1590. a prije 1607. g. Tada je Ajni Ali pisao svoj spis o upravnoj podjeli i timarskoj organizaciji Osmanske Imperije. U tome djelu ovaj se sandžak naziva sandžak Začasna i Cernik[11]). Doduše, i u popisu turskih provincija u zborniku Feridun-bega (umro 1583) stoji da se sandžak Začasna drukčije zove Cernik[12]), ali se taj popis nikako ne može uzeti ozbiljno, jer on nije izdat u redakciji Feridun-bega (ako ga je on uopće sastavljao) nego je to nečija kasnija prerada ili sastav. Feridun-beg je umro 1583, a u tome spisu imamo, među ostalim, i sandžak Kanižu, koji je osnovan tek 1600. godine. Međutim, u poznatom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka iz 1624. i 1626. g. ovaj se sandžak zove samo »Sandžak Cernik«[13]). Što Ali-Čauš u svojoj raspravi (iz 1643. g.) navodi sandžake Začasnu i Pakrac kao dva zasebna sandžaka[14]), a Cernik uopće ne spominje, sasvim je pogrešno[15]), jer se tu, nema sumnje, radi o istom sandžaku čije je sjedište u ono doba sigurno bilo u Cerniku. Ovaj primjer kod Ali-Čauša jasno upućuje da ni on svoj spisak sandžaka nije radio samo na osnovu savremenih podataka i faktičnog stanja na terenu u to vrijeme (1643. g.), nego bar djelimično na osnovu starijih arhivskih podataka ili narativnih izvora. Kod Hadži Kalfe (umro 1657. g.) naveden je ovaj sandžak čak samo pod prvim imenom, koje je, prema Hamerovom prevodu, vrlo rđavo zabilježeno kao »Rohisa« (= Začasna)[16]). To znači da ni on nije svoj popis

---

[8]) Up. H. Šabanović, *Da li je postojao Beogradski pašaluk*, u Istoriskom glasniku Istorijskog društva Srbije 1954, br. 1—2, 194 i dalje.

[9]) Original u arhivi Direkcije vakufa u Sarajevu br. 23.

[10]) *Tahrir defter* br. 612.

[11]) Ayni Ali 16.

[12]) Up. Ferudin-bey I, 404.

[13]) Rački, *Starine* XIV, 1882, 48 i dalje; Patinić, *Starine* XVII, 1885, 92.

[14]) Up. *Ali Čauš* 147, 178.

[15]) Tu pogrešku nije primijetio ni Muderizović, prvi prevodilac Ali Čauševe rasprave (Kalendar »*Gajret*« za g. 1940) ni H. Hadžibegić u svome izdanju i prevodu (v. n. d. 145).

[16]) Prevodeći i objašnjavajući Hammerov prevod Hadži Kalfina opisa Rumelije i Bosne Novaković kaže: »Šta znači Rahisa ni po čemu da pogodimo«. Up. *Spomenik* XVIII, 75.

radio uvijek na osnovu ličnih ili savremenih obavještenja, nego je svoje podatke prepisivao iz mnogo starijih izvora. Kroz Cernik je 1660. g. prošao Evlija Čelebija i, opisujući ga, kaže da je tu sjedište sandžakbega[17]).

Upoređujući razne turske popise sandžaka stiče se uvjerenje da su skoro svi njihovi autori te podatke jedan od drugog prepisivali sa neznatnim ili bez ikakvih izmjena, ili su ih uzimali iz starih spisa, pa stoga oni ne ukazuju dovoljno na stanje iz svoga vremena i sve promjene koje su se u tom pogledu dotle stvarno događale. Zato i ne mogu poslužiti kao podloga za izvođenje sigurnih zaključaka i moraju se stalno držati pod kontrolom pouzdanijih izvora[18]).

Iz svega što je naprijed rečeno može se zaključiti da je sjedište ovoga sandžaka do g. 1565. bilo u Čazmi, a otada do 1584. g. sigurno u Pakracu. Kasnije, a svakako prije g. 1607, ono je preneseno u Cernik i tu ostalo do oslobođenja Cernika 1687. Ovaj je sandžak od svoga osnutka pa do 1580. bio u sastavu rumelijskog ajaleta. Godine 1580. bio je pripojen bosanskom pašaluku i ostao u sastavu toga pašaluka sve do likvidacije turske vlasti u Slavoniji. Mnogo puta, naročito u XVII st., ovaj sandžak davan je raznim bosanskim beglerbezima kao arpaluk. U tim slučajevima ovim sandžakom su upravljali muslimani bosanskih namjesnika[19]). Ponekad je on na isti način pripajan požeškom sandžaku.

---

17) Up. Evliya Čelebi V, 517.

18) Ipak, bilo bi zanimljivo i korisno, a nije nemoguće, ispitati i utvrditi njihovo porijeklo, uzajamni odnos, njihove izvore, i vrijeme kada su stvarno nastali.

19) Vidi, n. pr. Evliya Čelebija V, 517.

Glava XVI

PITANJE SJEDIŠTA SANDŽAKBEGOVA BOSANSKOG SANDŽAKA U XVI STOLJEĆU

Poznato je da sandžakbezi bosanskog sandžaka kao ni kasnije beglerbezi bosanskog pašaluka nisu uvijek imali službeno sjedište u istom mjestu. U pitanju njihovih sjedišta postoje različita gledišta u nauci. S obzirom na činjenicu da je bosanski sandžak predstavljao neku vrstu matice svih sandžaka koji će kasnije ući u sastav bosanskog pašaluka, kao i s obzirom na rukovodeću ulogu bosanskog namjesnika u svim onovremenim akcijama na našim stranama, potrebno je da se i to pitanje rasvijetli.

Bašagić je pisao da je bosanski sandžakbeg Malkoč 1553. g. prenio sjedište sandžaka iz Sarajeva u Travnik, da je ono tu ostalo do 1588. g. i da je tek tada Ferhad-paša Sokolović prenio sjedište iz Travnika u Banjaluku[1]). Ta je tvrdnja uglavnom pogrešna i ona je davno odbačena u nauci. Malkoč-beg nije mogao pomjeriti sjedište namjesnika 1553. g. već stoga što on tada nije bio bosanski namjesnik. Od jula 1541. g. do februara 1553. g. ovim je sandžakom upravljao, zna se pouzdano, Ulma-beg (paša), a od februara 1553. g. sve do kraja marta 1557. g., Sofi-Mehmed-paša[2]). Netačno je i to da je tada sjedište namjesnika preneseno u Travnik. A što se tiče samog akta i godine pomjeranja namjesničke stolice u tome je Bašagićeva tvrdnja dosta tačna, pa je čudno kako su to svi historičari, osim Kreševljakovića, previdjeli i padali u veće pogreške nego sam Bašagić. Tako je, npr., Vj. Klaić, ističući tačno da je sjedište bosanskog beglerbega od 1580. g. bilo u Banjaluci, pogrešno tvrdio da su prijašnji bosanski sandžakbegovi stolovali u Sarajevu[3]). Za njim se poveo i Prelog, koji je pisao da su bosanski sandžakbezi imali sjedište u Sarajevu sve do Ferhad-paše Sokolovića i da je tek on, kao prvi beglerbeg, prenio sjedište iz Sarajeva u Banjaluku[4]). Isto je mislio i Vl. Ćorović kad je tvrdio da je sjedište namjesnika preneseno iz Sarajeva u Banja-

[1]) Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegoveine,* 35, 43, 71. Ovo Bašagićevo tvrđenje unio je F. Bajraktarević u evropsko izdanje Islamske enciklopedije (s. v. *Banja Luka)* odakle je ono bez ikakve ispravke ušlo u tursko izdanje iste enciklopedije sa svim ostalim slabostima toga članka. Up. *Islam Ansiklopedisi,* s. v. *Banja Luka.*

[2]) Vidi H. Šabanović, *Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković Desisalić,* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu knj. IV, 1957, 123 i dalje.

[3]) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 6, 5.

[4]) M. Prelog, *Povjest Bosne* I, 168.

luku tek 1528. g.[5]). Vl. Skarić je tvrdio da je Ferhad-beg Sokolović i godine 1574, kada je postao bosanski namjesnik (sandžakbeg), još rezidirao u Sarajevu, a da je Banjaluka postala nova rezidencija prije 1583. g., kada je, po njemu, Bosna postala beglerbegluk[6]). Svi su, dakle, odbacili ne samo Bašagićevu tvrdnju o prenosu stolice iz Sarajeva u Travnik nego i tvrdnju o pomjeranju sjedišta 1553. g. uopće. Samo je Kreševljaković, koji je isto tako odbacio Bašagićevu tvrdnju o prenosu namjesničke stolice iz Sarajeva u Travnik, suprotno svima ostalim tvrdio da je sjedište bosanskog sandžakbega odmah poslije 1553. godine preneseno iz Sarajeva u Banjaluku[7]). To mišljenje sam prihvatio u jednom ranijem radu[8]). Isto mišljenje zastupao je i Alija Bejtić, samo on dopušta da je Sofi Mehmed-paša, koji je izvršio prenos namjesničke stolice iz Sarajeva u Banjaluku, sjedio neko vrijeme 1553. g. ne samo u Sarajevu nego i u Travniku jer je u Sarajevu i Travniku ostavio svoje zadužbine kao i u Banjaluci[9]).

Kako vidimo, u ovome pitanju postoje dosta neujednačena shvatanja, ali nijedno nije dokumentovano. Ima čitav niz dokumenata iz kojih se vidi da su sandžakbezi bosanskog sandžaka u drugoj polovini XVI st. rezidirali u Banjaluci, samo se ne zna tačno kada je Banjaluka postala njihova zvanična rezidencija. Husrev-beg je sigurno rezidirao u Sarajevu, a njegov nasljednik Ulma-paša (1541—1553) je stalno boravio izvan Sarajeva, ali nema nikakve indicije da je sjedište bilo pomjereno u njegova doba, pa je stoga najvjerovatnije da se to dogodilo za njegovog nasljednika Sofi Mehmed-paše (1553—1557). On je imenovan sandžakbegom bosanskog sandžaka u februaru 1553. g., ali je u Bosnu došao nešto prije juna 1554.[10]) i tu ostao do početka maja 1557. g., kada je postao beglerbeg u Budimu.[11]) Prema tome, ako je on izvršio prenos sjedišta bosanskog sandžakbega iz Sarajeva u Banjaluku, to se moglo desiti najranije u ljeto 1554. g., kada je Mehmed-paša došao u Bosnu i preduzeo izgradnju svojih zadužbina u Gornjem Šeheru. Iz niza savremenih izvještaja zna se da je tamo najčešće boravio[12]), pa je na osnovu toga sasvim vjerovatno da je u njegovo doba Banjaluka postala administrativno i političko središte bosanskog sandžaka. Samo je teško pretpostaviti da je to izvršeno odmah na početku njegove uprave, kada je u stvari, udario temelje izgradnji Banjaluke. Činjenica što je on najčešće tamo boravio nikako ne znači da je tamo bila i zvanična rezidencija. Kada je Mehmed-pašin nasljednik, Hamid Ali-paša, došao iz

[5]) Vl. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*. Izd. Srpske književne zadruge u Beogradu, 1953, 68—69. Tu se kaže: »U doba kada su Turci bili u naponu i nasrtali na Štajersku i pod sam Beč, njima se činilo da glavni grad, kao operativnu bazu treba preneti bliže operativnoj granici«.

[6]) Vl. Skarić, *Sarajevo*, 83, 88.

[7]) Kreševljaković-Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*. Istorisko-pravni zbornik, sv. 3—4, Sarajevo 1950, 253 i 255.

[8]) H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 g.* Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, IV, 1952, 181.

[9]) Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, Naše starine I, 1953, 95.

[10]) Orijentalni institut, *Manuskripta*, 138/53, 1 24; H. Šabanović u Zborniku Filoz. fakulteta u Beogradu IV, 1, 123 i d.

[11]) L. Fekete, *Einführung*, 37, nap. 8; H. Šabanović n. m.

[12]) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 1, 204 i d.

Budima, on je odsjeo u Sarajevu 1. juna 1557. g.[13]). ali to ne znači da je Sarajevo i tada bilo službena rezidencija bosanskih sandžakbegova, a najmanje sve do 1574. g., kako je mislio Skarić. On je samo na osnovu toga što je našao da bosanski sandžakbeg Ferhat-beg Sokolović 1574. g. boravi u Sarajevu, tvrdio da je taj isti sandžakbeg i tada »još rezidirao u Sarajevu«. Sa takvim činjenicama ne može se rješavati pitanje zvaničnih rezidencija pojedinih namjesnika, jer su oni ne samo mogli nego i morali da obilaze svoje područje i po potrebi borave u raznim mjestima svoga sandžaka, odnosno pašaluka.

To se ne može dokazati ni postojanjem zadužbina pojedinih namjesnika u raznim mjestima. Ima vrlo mnogo primjera koji pokazuju da su razni namjesnici podizali svoje zadužbine ne samo tamo gdje su rođeni i gdje su rezidirali nego svugdje gdje se ukazala potreba, pa se stoga na tim činjenicama ne može zaključiti da im je u tim mjestima bila rezidencija. Zato se ne može ni na osnovu činjenice što je Sofi Mehmed-paša podigao neke zadužbine u Sarajevu i Travniku, kao i kasnije u Banjaluci, zaključivati da je u svim tim mjestima imao svoju zvaničnu rezidenciju. Ovaj isti Mehmed-paša podigao je čitav niz zadužbina po raznim mjestima od Sofije do Budima, ali on, naravno, nije rezidirao u svim tim mjestima.

Prvi jasan i siguran dokaz da je Banjaluka zvanična rezidencija bosanskih sandžakbegova imamo tek 3. juna 1563. g., kada je sljedeći sandžakbeg bosanskog sandžaka Kara Osman-Šah-beg Skenderpašić pisao jedno pismo caru Maksimilijanu u *rezidenciji* (makam) *Banjaluci*[14]). Dalje znamo isto tako pouzdano da je njegov prethodnik na tome položaju Malkoč-beg Karaosmanović (od XII 1557. do IV 1562) redovno boravio u Banjaluci kad god nije bio na ratištu.[15]) Ferhad-beg Sokolović kao sandžakbeg bosanskog sandžaka je skoro čitavo to vrijeme živio u Banjaluci i odatle preduzimao mnogobrojne provale i osvajačke akcije u Hrvatskoj.

Na osnovu svega toga sada se može sa sigurnošću kazati da su sandžakbegovi bosanskog sandžaka od ljeta 1554. g. najčešće boravili u Banjaluci, pa da je negdje poslije 1554. a prije 1563. g. ona postala njihova zvanična rezidencija. Uostalom, to je sasvim u skladu i sa ondašnjim prilikama i turskim osvajačkim planovima. Do toga vremena granice ovoga sandžaka bile su znatno pomjerene prema sjeveru i sjeverozapadu. Početkom druge polovine XVI st., dok je još trajalo primirje sa zapadnim i sjevernim susjedima, Turci su preduzeli da nasele Liku i utvrde njihove važnije gradove. A kad je došlo do novih zapleta, oni su nastavili osvajanja Slavonije i uspjeli da znatno prošire bosanski sandžak na toj strani. Poslije znatnog pomjerenja granica ovoga sandžaka prema sjevero-zapadu i sjeveru uslijedilo je i premještanje glavnog središta sandžaka iz Sarajeva u Banjaluku. Da su pri tome glavnu ulogu odigrali novi osvajački planovi, vidi se jasno po akcijama koje su poslije toga odmah uslijedile. Zvanično sjedište sandžakbegova bosanskog sandžaka ostalo je u Banjaluci sve do osnivanja bosanskog pašaluka ljeta 1580. godine.

[13]) H. Šabanović, *n. d.* 124.

[14]) Fekete, *Einführung*, br. 8.

[15]) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 1 na više mjesta.

Glava XVII

OSNIVANJE KRČKOG ILI LIČKOG SANDŽAKA

Kad je ispričao kako su Turci zauzeli Nadin i Obrovac, Pečevi kaže da je tu kasnije osnovan poseban sandžak, koji je bio povjeren nekom Mahmud-begu. On dalje kaže da je nešto kasnije taj sandžak ukinut a njegova teritorija pripojena kliškom sandžaku, u čijem je sastavu i ranije bila, te da je kasnije Memi-beg tu teritoriju opet razdijelio na dva posebna sandžaka: kliški i krčki, uzimajući rijeku Krku za među. Pečevi kaže još da je novi sandžak nazvan krčkim sandžakom[1]).

Kako sada nije poznata hronologija Memi-begovog službovanja na ovoj krajini, niti se zna ko je i šta je bio spomenuti Mahmud-beg, to nije moguće iz gornjih kazivanja Pečevije izvući nikakav precizan sud niti datum. Zbog nedostatka prvorazrednih izvora nisam u mogućnosti ni da to provjerimo. Ali premda potiče ne samo od jednog pouzdanijeg turskog kroničara nego, uz to, i od čovjeka koji je i sam nekada bio sandžakbeg krčkog sandžaka[2]), ipak ih ne možemo prihvatiti bez ikakve rezerve, a još manje odbaciti. Što Evlija Čelebija kaže da je ovaj sandžak osnovao Malkoč-beg 961/1554. g.[3]), to se na osnovu raspoloživih izvora može bez daljeg odbaciti. Sada nema nikakvih jasnih historijskih činjenica koje bi dokumentovale ili potvrdile kazivanje Pečevije o privremenom postojanju ovoga sandžaka u prvoj polovini XVI st., ali ima nekoliko elemenata koji se moraju uzeti u obzir pri ocjeni tih kazivanja i koji ne dopuštaju da se ono odbaci.

Prije svega, treba imati na umu da su Turci zaposjeli Krbavu još u aprilu 1527, a slijedeće godine i Liku. Brzo poslije toga pali su u njihove ruke i posljednji gradovi u Krbavi: Udbina, Komić i Mrsinj[4]). Obje oblasti bile su priključene prvo bosanskom[5]) a zatim, 1537. g., kliškom sandžaku.

Dalje, teritorija kliškog sandžaka, od koje je oko 1580. g. obrazovan krčki kandžak, ni tada nije bila znatno veća kao što ni u prvoj polovini XVI st. nije bila tako malena da nije mogla predstavljati jedan sandžak pa su prema tome još u prvoj polovini XVI st. postojali bar teritorijalni uslovi za obrazovanje toga sandžaka. To upućuje da bi kazivanje Pečevije moglo biti sasvim tačno.

---

1) Up. Pečevi, I, 193—194.

2) Isti, I, 201; Up. M. Handžić, *Ibrahim ef. Pečevija Alajbegović*, Sarajevo, 1939, str. 15 (preštampano iz kalendara narodne Uzdanice za 1939. g.).

3) Up. Evlija Čelebija V, 464, 511 i 515.

4) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 1, 204.

5) *Tapu defter Bosanskog sandžaka*, br. 157 iz 1528. g.

S druge strane, sasvim je sigurno da od sredine do osamdesetih godina XVI st. taj sandžak nije postojao jer je tada sva ta teritorija, ukoliko su je držali Turci, bila u sastavu kliškog sandžaka.

Pa šta je onda tačno? Mislim da se ključ za rješenje ovoga pitanja nalazi u činjenici da su Lika i Krbava, usljed turskih pustošenja, rano opustjele i da je u njima poslije turske okupacije došlo do masovnog raseljavanja stanovništva, tako da su Lika i Krbava brzo ostale bez starih i stalnih stanovnika. Turci su u početku svoje vladavine utvrdili Udbinu, Bunić i Mrsinj, dok su drugi gradovi ostali pusti pa su brzo opustjela i sela po Lici i Krbavi, stalno uznemiravana od haramija i martoloza. Ne nadajući se takvom obrtu, a možda i u težnji da to spriječe, Turci su mogli ovdje osnovati poseban sandžak pa ga kasnije, kada to nije moglo i kad taj sandžak nije imao nikakve ekonomske podloge, ukinuti. Stoga bi kazivanje Pečevije moglo biti sasvim tačno. Zbog toga su i Turci bili potpuno zanemarili Liku i Krbavu sve do sredine XVI st., a ne zato »što se u njima nisu osjećali sigurnim«.

Kako god bilo, sada se ne može sasvim odlučno odgovoriti na pitanje da li je u prvoj polovini XVI st., postojao neko vrijeme poseban krčki sandžak i da li je kazivanje Pečevije tačno. Sa sigurnošću se može tvrditi samo da taj sandžak nije postojao sredinom XVI st., pa ako je ranije i postojao, kao što kaže Pečevija, i što smatram tačnim, on je dotle bio ukinut i tek kasnije ponovo uspostavljen. Teritorija od koje je kasnije obrazovan ovaj sandžak popisana je 1550. g. kao sastavni dio kliškog sandžaka[6]). Isto tako 1574. godine[7]).

Ništa manje nije zamršeno ni pitanje kada je ovaj sandžak bio stvarno osnovan. Luka Jelić je jedanput pisao da je to bilo odmah poslije kiparskog rata (1573)[8]). Na drugom mjestu on kaže, ne navodeći izvora, da kliško-krčki sandžak »... bi prije 1578. godine rastavljen u dva sandžaka lički od Knina i Krke na sjever; kliški od Drniša i Vrlike, te od Bunića do Bilaja i Plevlja do Rame Neretvi na sjever«[9]). Prelog je opet mislio da se lički sandžak spominje tek pred kraj XVI st. (1584)[10]).

Na to se može primijetiti da je u jednom popisu kliškog sandžaka, koji je završen u prvoj dekadi muharema 982/23. IV — 2. V 1574. g., sva teritorija kasnijeg krčkog sandžaka popisana kao sastavni dio kliškog sandžaka[7]) pa prema tome on nije osnovan odmah poslije kiparskog rata (1573). Stoga se prva Jelićeva tvrdnja ne može održati. Sigurno je Jelić imao pouzdanije izvore na kojima je zasnovao svoju drugu tvrdnju, ali ima razloga koji smetaju da se i ta tvrdnja primi bez rezerve. U vakufnami Ferhat-paše Sokolovića za njegove zadužbine u Banjaluci i drugim mjestima spominju se, među ostalim, Ferhat-pašine zadužbine u *Zemuniku* i *Vrani*, kao i posjedi u »*nahiji Kotor u Kliškom sandža-*

---

[6]) Up. *Tapu defter* br. 268.

[7]) *Tapu defter* br. 533 iz g. 982=1574.

[8]) Up. *Narodni kalendar, Zadar* 1898, 79 i d.

[9]) L. Jelić, *Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovine XVI vijeka.* Glasnik Matice Dalmatinske, G. II, knj. III, 248.

[10]) Prelog, I, 162.

ku«[11]). Zemunik i Kotare Turci su stekli tek 1573. g. U istoj vakufnami spominje se banjalučka Ferhadija kao već gotova, a natpis na njoj kaže da je sagrađena 1579/80. g.[12]). Prema tome, spomenuta vakufnama mogla je biti napisana najranije 1579. g. Kako je nahija Kotar, koja bi po svome položaju morala pripadati krčkom sandžaku, po toj vakufnami pripadala kliškom sandžaku, onda ni krčki sandžak ne bi mogao biti osnovan prije 1579. g. Kako spomenuta vakufnama, u prepisima koji su do nas dospjeli nosi datum 1587. g., po njoj ovaj sandžak nije mogao biti osnovan do te godine iz istih razloga zbog kojih ne bi mogao postojati ni prije 1579/80. g. Ja, međutim, mislim da je krčki ili lički sandžak osnovan poslije 1578, a svakako prije ljeta 1580. g. kad je osnovan bosanski pašaluk, a da podaci u Ferhat-pašinoj vakufnami ne odražavaju faktično stanje[12a]). Naime, banjalučka Ferhadija sagrađena je još 1579/80. g. pa je Ferhat-paša svakako prije te godine dobio temliknamu (darovnicu) na posjede koje je namjeravao uvakufiti za svoju zadužbinu. Ti posjedi su tada bili upisani u kliški sandžak. Oni su tako bili navedeni i u molbi za sticanje punog vlasništva. Tako su uneseni i u darovnicu (temliknama), a iz nje doslovno preneseni u vakufnamu bez obzira što se situacija bila izmijenila. Odatle taj anahronizam koji nas ne smije zavesti. Sličan, iako ne baš isti slučaj imali smo i kod pakračkog sandžaka, koji se u popisu iz 1565. g. zove pakrački a u Sinan-begovoj vakufnami iz 1582. g. nalazi se još uvijek stari naziv Sandžak Začasna[13]).

Teritorija krčkog ili ličkog sandžaka stvorena je na taj način što su Turci ranije posjede u Lici, Krbavi i Dalmaciji od Krke na sjeverozapad, kao i posjede stečene za vrijeme kiparskog rata, dakle svu teritoriju kliškog sandžaka od Knina i Krke na sjeverozapad, izdvojili iz kliškog i pretvorili u poseban sandžak. Ovaj se zvao prvo krčkim, a kasnije, češće, ličkim sandžakom.

Krčko-lički sandžak prostirao se uz Velebit prema Senju, Brinju i Otočcu i zapremao sjeverni dio današnje Dalmacije, Liku i Krbavu. Granica između Turske i Mletačke Republike, u sjevernoj Dalmaciji povučena g. 1573, išla je od Prokljanskog jezera, po hrbatu prve primorske kose duž biogradskog primorja, ravno na sjeverozapadne granice nekadašnje ninske županije, pa onda na sjever i istok. Tako je Republici ostao samo primorski pojas koji odrubljuje Kotare, od Rasline do Karinskog ždrijela. Mletačke pogranične tačke bijahu Raslina, Zlosela, Brkoštane, Biograd, Sv. Filip i Jakob, Tušica, Sukošan, Bibinje, Sv. Martin, Babin Dub, Bokanjac i Grusi, a onda granica županije od Dračevca do Visočana, pa Slivnica, Posedarje, Budim i Novigrad sa Prigradom.

Turskoj je pripadala ne samo zapadna obala Vranskog jezera već i Rokovo, Vrzeno, Gorica s Prkosom, Zemunik sa Smokovićem, Brda sa

---

[11]) A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Paschas in Banja Luka*, Leipzig 1941, 8 i dalje.

[12]) Isto str. 5.

[12a]) Sada se može na osnovu naknadnih proučavanja sa potpunom sigurnošću tvrditi da je ovaj sandžak osnovan najkasnije 1581. g. kada se on spominje u jednom dokumentu.

[13]) Sravni ovdje str. 68.

Škrilama, Polešnik sa Suhovarama, pa Kasić, Karinsko područje, te Obrovac s Podgorjem do Starigrada[14]).

Te su granice ostale do početka kandijskog rata 1645. g. Na jugu od Knina do mora ovaj je sandžak odvajala od teritorije kliškog sandžaka uglavnom rijeka Krka. Na sjeveroistoku on je graničio sa Hrvatskom i bosanskim, odnosno bihaćkim sandžakom.

Ovaj je sandžak zadržao istu teritoriju s neznatnim izmjenama u kandijskom ratu do kraja svoga postojanja. U XVII st. ponekad je spajan sa bihaćkim ili kliškim sandžakom u jedan sandžak. Bilo je slučajeva da je dodjeljivan kao arpaluk raznim bosanskim pašama i deftedarima. U tim slučajevima njime su upravljali muselimi bosanskih vezira, odnosno deftedara. Za čitavo vrijeme svoga postojanja pripadao je bosanskom pašaluku. Službeno sjedište sandžakbega ovoga sandžaka bilo je u Kninu ili na Udbini.

---

14) Jelić u *Narodnom kalendaru*, Zadar 1898, 79—80.

Glava XVIII

OSNIVANJE BOSANSKOG PAŠALUKA

Do osamdesetih godina XVI st. sve naše zemlje bile su uključene u jedan od tri ajaleta: rumelijski, budimski ili temišvarski. Dok su se budimski i temišvarski ajalet i dalje širili prema srednjoj Evropi i Erdelju, dotle se rumelijski beglerbegluk širio preko hrvatskih zemalja Mletačke Republike i Austrijske Carevine. Na račun tih zemalja bila su osnovana dva nova sandžaka, čazmansko-pakrački (1557) i krčko-lički (oko 1580).

Težnja za daljim proširenjem i učvršćivanjem vlasti na velikom osvojenom području, ukliještenom sa dvije strane jakim i opasnim neprijateljskim državama, Austrijom i Venecijom, a u isto vrijeme početak slabljenja centralne vlasti i pojačane potrebe za većom eksploatacijom podanika, koja se mogla sprovoditi sa razvijenijim i pojačanim birokratskim aparatom, nagnale su centralnu vlast da provede izvjesne državne reforme, pa i reformu upravne podjele Carstva. To su bili glavni razlozi koji su uslovili i izazvali potrebu da se i u ovom dijelu Carstva obrazuje jedna velika turska administrativna jedinica, poseban ajalet. Tako je došlo do osnivanja bosanskog beglerbegluka, ajaleta ili pašaluka.

Bosanski beglerbegluk osnovan je izdvajanjem bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog i krčkog sandžaka iz rumelijskog, te zvorničkog i požeškog iz budimskog beglerbegluka. Središnji sandžak ovoga pašaluka postao je raniji bosanski sandžak. On je od svoga postanka pa do osnivanja bosanskog pašaluka imao matičnu ulogu prema susjednim sandžacima hercegovačkom, kliškom, pakračkom i krčkom, koji su iz njega izrasli, kao i prema zvorničkom dok je i on bio u sastavu rumelijskog beglerbegluka, premda su svi ti sandžaci stvarno i pravno bili nezavisni jedan od drugog i jednako potčinjeni svome beglerbegluku. Sandžakbeg bosanskog sandžaka imao je rukovodeću funkciju u osvajačkim akcijama turskih namjesnika u Bosni i susjednim oblastima. Iz njegovog sandžaka izrasli su skoro svi susjedni sandžaci. Osvajajući susjedne zemlje i gradove u XV i XVI st. Turci su ih pripajali najbližim sandžacima. Osvojeni dijelovi Hercegovine pripojeni su bosanskom sandžaku sve do osnivanja hercegovačkog sandžaka, koji se dalje širio na račun ostalih gospodara u zemlji Hercegovoj, a zatim prema Makarskoj krajini. Međutim, dalmatinski gradovi Sinj, Knin i druge osvojene utvrde u Dalmaciji, Lici i Krbavi pripajane su bosanskom sandžaku sve do osnivanja kliškog sandžaka 1537. g. Isti slučaj bio je u zapadnoj Slavoniji sve do 1557. g., kada je osnovan čazmanski sandžak.

Do sada nije bilo utvrđeno kada je tačno osnovan bosanski pašaluk, niti je o tome postojalo neko jedinstveno mišljenje u nauci. Razni naučnici zastupali su razna mišljenja i uzimali različite datume, koji su varirali između 1578. i 1584. g. Tako je L. Jelić tvrdio da je Bosanski pašaluk osnovan 1584, Bašagić i Skarić 1583, Klaić i Kreševljaković 1580, Ćorović 1582, a O. Sokolović 1578, dok se Prelog kolebao između 1582. i 1583. godine[1]). Savremeni turski hroničar Uzunčaršili kaže da je bosanski pašaluk osnovan u drugoj polovini XVI st.[2]) Međutim, nijedan ne navodi dokaze za svoju tvrdnju, osim Sokolovića. Njegov datum, opet, proizlazi iz omaške u čitanju datuma u jednom turskom dokumentu, koji je stvarno mlađi deset godina. Ne znam na čemu svoje tvrdnje zasnivaju Jelić, Klaić i Kreševljaković, a ostali se oslanjaju direktno ili indirektno na Muvekita, koji je jedanput pisao da je bosanski pašaluk osnovan 987 — 1579/80.[3]), ali je nešto kasnije, u svojoj »Historiji Bosne«, odustao od toga datuma i tvrdio da je to bilo 991/1583. g.[4]) Ovaj drugi njegov datum ponavljali su kasnije većina historičara. Prema dokumentima kojima sada raspolažemo može se kazati da je bosanski pašaluk osnovan negdje poslije 25. aprila 1580. g., kada se zadnji put u pristupačnim izvorima spominje bosanski sandžak,[5]) a prije 23. septembra 1580. g., kada se u poznatim izvorima prvi put spominje bosanski beglerbegluk.[6]) U Dubrovniku se već početkom oktobra 1580. g. znalo da je taj pašaluk osnovan. Na sjednici dubrovačke vlade od 6. oktobra 1580. g. vijećalo se među ostalim *o darivanju bosanskog sandžakbega, koji je postao beglerbeg nad sedam sandžaka.* Zaključak, koji je tada donesen, glasi: »Prvi je predlog da se pošalje poslanik poštovanom gospodinu sandžaku Bosne koji je postao beglerbeg nad sedam sandžaka. Za taj predlog (glasalo je) 18, a protiv (da se ne šalje) 16 glasova.[7]) Prema tome, stavljanje toga događaja u ranije ili kasnije vrijeme je pogrešno. Iz toga se vidi da su najtačniji prvi Muvekitov i Klaićev datum. Klaić je, štaviše, znao da je ovaj pašaluk osnovan prije 17. septembra 1580. g. Njegova tvrdnja zasniva se sigurno na nekom zvaničnom dokumentu, jer je dosta precizna i malo je čudno da nije bila općenito usvojena.

Klaić, dalje, kaže da je novom pašaluku priključeno osim sandžaka Bosne još *osam* sandžaka, i to: hercegovački, kliški, lički, začesanski (cernički), požeški, zvornički, vučitrnski i prizrenski tako da se pašaluk ili vilajet Bosna tada sastojao od devet sandžaka.[8]) Ali se ta tvrdnja ne slaže sa drugim izvorima kojima raspolažemo.

---

[1]) I. Jelić, *Narodni kalendar,* Zadar 1898, 80; Bašagić, *Kratka uputa* str. 84; Skarić, *Sarajevo,* str. 83; Klaić, *Povjest Hrvata* III, 6, 5; Kreševljaković-Kapidžić, *Administrativna podjela,* str. 253; Ćorović,*Istorija Jugoslavije,* str.....; O. Sokolović, *Sarajevski prekomorski trgovci za turske vlade,* Hrvat. narod. Zagreb, 24.; Prelog, n. d. I, 165.

[2]) Uzunçarşili, *Osmanli Tarihi* II, 8.

[3]) Bosanski Vijestnik 1866, br. 4.

[4]) Muvekit, *Tarih-i Bosna,* rukopis u Orijentalnom institutu.

[5]) *Mühimme defter,* 46, g. 989, 108; Up. Uzunçarşili Merkez teşkilati 105, 5.

[6]) Mühimme, 42, 104.

[7]) Dubr. arhiv, *Cons. Rog. 65,* 240.

[8]) Klaić, *Povjest Hrvata* III, 5.

Prema dubrovačkom izvoru sandžakbeg Bosne »postao je beglerbeg nad *sedam* sandžaka«, pa se prema tome bosanski beglerbegluk u početku sastojao samo od sedam sandžaka. Ukoliko je taj podatak tačan u svim pojedinostima, onda sandžaci vučitrnski i prizrenski nisu ušli u sastav bosanskog pašaluka, kao što kaže Klaić.

U svakom slučaju, ti su sandžaci, ako su uopće bili priključeni bosanskom pašaluku, ostali u sastavu toga pašaluka vrlo kratko vrijeme, najkasnije do 1593. g. Ti sandžaci nisu učestvovali u bici pod Siskom, a da su bili u sastavu toga beglerbegluka, mislim da nikako ne bi izostali od te vojne, pogotovo kad se zna koliko je Hasan-paša tražio pomoć iz Rumelije. Osim toga, oba ova sandžaka već na početku XVII st. nalazimo u jednom izvoru opet u sastavu rumelijskog ajaleta.[9]) Zbog svega toga mislim da je dubrovački izvor tačan i u pogledu broja sandžaka koji su ušli u prvotni sastav ovoga ajaleta, te da spomenuta dva sandžaka nisu uopće ulazila u sastav bosanskog ajaleta, nego da je prilikom osnivanja ovog ajaleta u njegov sastav ušlo pored bosanskog još šest sandžaka koji su dotle bili u sastavu rumelijskog odnosno budimskog ajaleta. Uz bosanski sandžak, koji je sada postao centralna oblast bosanskog pašaluka i koji se od tada zvao *Paša-sandžak,* jer je u njemu bilo sjedište beglerbega ili paše, ovome su ajaletu odmah pripojeni sandžaci: hercegovački, kliški, pakrački i krčki, koji su bili izdvojeni iz rumelijskog, te zvornički i požeški, koji su bili izdvojeni iz budimsog ajaleta. Tako se bosanski beglerbegluk, ajalet ili pašaluk sastojao od sedam sandžaka. Mišljenje, da su sandžaci vučitrnski i prizrenski bili stvarno uključeni u bosanski beglerbegluk, moglo je nastati stoga što su ti sandžaci često učestvovali u ratnim pohodima sa bosanskim beglerbegom. Samo se tu ne radi o nekoj redovnoj podložnosti ovih sandžaka bosanskom beglerbegu, nego samo u slučajevima, kad su po konkretnom naređenju centralne vlasti imali da se stave pod komandu bosanskog beglerbega, kao što su mogli biti stavljeni pod komandu svakog drugog seraskera.

Do osnivanja bosanskog pašaluka sve naše zemlje pod turskom vlašću bile su raskomadane na tri ajaleta kojima su središta bila izvan naše državne teritorije (Sofija, Budim, Temišvar). Osnivanjem ovoga pašaluka došao je jedan znatan dio jugoslovenskog etničkog i sadašnjeg državnog područja pod vlast bosanskog paše, jer je u taj pašaluk uključena ne samo teritorija nekadašnjeg bosanskog kraljevstva nego i mnoge druge naše oblasti.

Bosanski paša držao je pod svojom vlašću područje veće nego ijedan bosanski kralj. U tom prostranom sklopu, koji je hvatao od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice, Bosna je kao središnja oblast predstavljala neku vrstu matice koja je sada dobila veći značaj. Taj značaj Bosne porastao je još više kasnije kada je ona postala pogranični i periferijski pašaluk Osmanskog Carstva skoro na svim tačkama.

Jedna osobenost bosanskog pašaluka jeste i to što je to bio u označenom periodu jedini pašaluk čije je sjedište i sva teritorija bila na jugoslavenskom području, a matica u srcu jedne naše ranije države.

---

[9]) Ayni Ali 17.

Kako je bosanski ajalet obuhvatio mnogo šire područje od područja nekadašnjeg kraljevstva, tako je sada i pojam Bosne postao mnogo širi.

Prema tome opseg Bosne kao turskog pašaluka nije nikada, a naročito u XVI i XVII st., bio identičan ni sa opsegom Bosne kao kraljevine, niti sa opsegom Bosne poslije karlovačkog mira (1699), a pogotovu ne sa teritorijom Bosne i Hercegovine nakon okupacije 1878. godine.

Ali obim bosanskog pašaluka nije bio isti, čak ni u prvom periodu svoga postojanja, do kraja XVII st. Već krajem XVI i na početku XVII st. izvršene su u pogledu administrativne podjele znatne promjene koje su imale uticaj i na promjenu opsega Bosne kao turske provincije. Još potkraj XVI st., obrazovan je na novoosnovanom području Bosanske krajine novi bihaćki sandžak koji je priključen bosanskom pašaluku pa se tako sada bosanski pašaluk sastojao od osam sandžaka. Međutim, već na početku XVII st., tačno 1600. g. izdvojen je iz ovoga pašaluka požeški sandžak i priključen novoosnovanom krajiškom ajaletu, u čijem je sastavu ostao sve do kraja turske vlasti[10]).

Ako izuzmemo pitanje sandžaka Petrinje, koji će biti identičan sa bihaćkim sandžakom, pitanje sandžaka Valpovo i Orahovice, čije je postojanje još problematično, i pitanje konavskog sandžaka, koji je postojao kratko vrijeme, i to samo na papiru, možemo kazati da se bosanski pašaluk tokom XVII st. sastojao od ovih sedam sandžaka: bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog, pakračko-cerničkog, krčko-ličkog i bihaćkog, s tim što su posljednja dva ponekad spajana u jedan sandžak i što je bihaćki sandžak sredinom XVII st. bio neko vrijeme sasvim ukinut.

Kakve je granice imao bosanski pašaluk u času svoga osnivanja i u prvom deceniju opstanka, vidjeli smo već prilikom izlaganja teritorijalnog sastava pojedinih sandžaka koji su ušli u njegov sastav. Njegove granice na početku XVII st., tačno poslije sklapanja mira na ušću Žitve 11. novembra 1606, bile su uglavnom ove:

Na sjeveru između Drave i Save tekla je granica između turskih i austrougarskih zemalja skoro ravnom crtom povučenom od Drave na istok prema Đurđevcu, Kloštru i Pitomači, na jugozapad prema Savi istočno od Siska, tako da su Rača, Garićgrad i Moslavina bili izvan turske vlasti i beogradskog pašaluka[11]).

Na jugu Save i Kupe tekla je granica najprije istim smjerom sve do Blinje i Vinodola, a ta su mjesta pripadala pašaluku. Dalje je granica išla ravno u zapadnom smjeru prema Korani, presijecajući pritoke Petrišnjicu, Glinu i Trepču, tako da su Petrinja, Hrastovica, Gore i Steničnjak bili izvan turske vlasti. Dalje na zapadu granicu je predstavljala rijeka Korana od Barilovića do Slunja, a zatim suha međa oko nekadašnje gatanske župe. Tako su Otočac, Prozor, Brlog, Brinje i Jesenica bili izvan turske vlasti, i napokon sljeme Velebita, tako da je Podgorje s primorskim mjestima: Senj, Jablanac, Karlobag, Starigrad i Dračevac, do

[10]) Sravni ovdje str. 61.
[11]) Klaić, n. d. III, 6.

ušća Zrmanje, bilo izvan turske vlasti. Na Zrmanji između mora i turskog Obrovca bila je tada tromeđa hrvatska, turska i mletačka.[12])

U Jadranskom primorju bosanski pašaluk graničio je sa mletačkom Dalmacijom na liniji od Zadra do Dubrovnika, tako da je bosanskom pašaluku pripadalo područje uz Velebit prema Senju, Brinju i Otočcu, dok je Mletačka Republika imala samo uzan primorski pojas sa gradovima: Novigrad, Nin, Biograd na Moru, Šibenik, Omiš, Split i čitavo primorje od Omiša do ušća Zrmanje i dalje sve do područja Dubrovnika, izuzev turski Skradin i Makarsku krajinu.

Za vrijeme kandijskog rata promijenila se na ovoj strani granica, tako da su Turci definitivno izgubili Solin i Klis, a privremeno i Makarsku krajinu.

Dalje na jugu bosanski pašaluk se protezao od teritorije Dubrovnika do Ulcinja i Bara koji su pripadali Rumeliji, te Kotora, koji je pripadao Mletačkoj Albaniji.

Pogranična mjesta bosanskog pašaluka prema Rumeliji bila su odatle dalje na sjeveroistok: Nikšić, Kolašin, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar, Nova Varoš, Priboj, Višegrad, Srebrenica, Zvornik, Loznica, Šabac. Zatim je granica išla Savom do Rače, gdje se spajala sa sjevernom granicom prema budimskom pašaluku. Pogranična mjesta u Rumeliji i smederevskom sandžaku na istoj strani bila su, prema Kolašinu: Berane i Vučitrn, zatim planina Kopaonik, Ivanjica, Čajetina, Požega, Užice, Bajina Bašta i Valjevo. Tako je granica izlazila pravo na Savu kraj Šapca, odakle je tekla dalje istom rijekom do ulaza u Slavoniju.

Prvim beglerbegom bosanskog pašaluka bio je imenovan dotadanji sandžakbeg bosanskog sandžaka (1574—1580) Ferhad-beg Sokolović, koji je time automatski dobio rang paše. On je ostao na tome položaju neprekidno do 1588. godine.

---

12) Isto.

Glava XIX

PITANJE BIHAĆKOG SANDŽAKA

U historiografskoj literaturi tvrdilo se sa više strana da je još 1512. g. bio obrazovan poseban sandžak za Bosansku krajinu kome je pripadala i oblast Donji Kraji; da je sjedište toga sandžaka bilo prvo u Kamengradu (1512—1565), zatim u Krupi (1565—1578), a kada je osvojen Ostrožac (1578), da je preneseno tamo i tu ostalo do osvajanja Bihaća 1592. g., a onda da je preneseno u taj grad[1]).

Međutim, u poznatim historijskim izvorima nema nikakvog spomena nekom sandžaku u današnjoj Bosanskoj krajini sve do 1578. g. Tvrdnja, da je još 1512. g. organizovan neki sandžak sa sjedištem u Kamengradu, mora se odbaciti već stoga što je Kamengrad i 1530. bio samo jedan subašiluk na teritoriji bosanskog sandžaka. Te godine sjedio je u Kamengradu subaša »Malkošić«, koga je tamo našao i Kuripešić[2]).

Tvrdnja, da je od 1565. g. u Krupi bilo sjedište nekog sandžaka za Bosansku krajinu, potječe, što ja znam, prvo od Lopašića. On piše da su Turci, po zauzeću Krupe 1565. g., postavili u njoj »posebnog zapovjednika s časti kapetana, a kasnije kad što i sandžaka. Naročito zvali su se glavari Krupe sandžaci za vrijeme dok nije bio osvojen Ostrožac (1578. g.), a poslije Bihać«.[3]) Lopašić na istom mjestu spominje Idris-bega Karačovića za koga kaže da je bio »sandžak krupski«.[4]) Ne znam na čemu se ta tvrdnja zasniva, a izvori kojim raspolažem ne dopuštaju da se ona usvoji i mislim da se neće moći održati.

Drukčije stoji sa tvrdnjom da je za osvojenu Unsku krajinu 1578. g. bio obrazovan poseban sandžak. Ona potječe od Hammera, koji piše, pozivajući se na neki izvještaj Ungnada i Zinzendorfa u Državnom arhivu u Beču, da je tada od osvojenih hrvatskih gradova na Krajini

---

[1]) Vidi Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, II izd. 176 i dalje; M. Karanović u GJGD, sv. za juni-august 1934. g. A. Ivić, *Građa za srpsku istorisku geografiju*, GGD, sv. 7—8, Beograd, 1922, 204. Tu Ivić tvrdi da je i Ključ bio poseban sandžak i to još 1545. g. što nikako ne može biti tačno. Ne znam na osnovu čega se često tvrdi da je Kamengrad od 1463. stalno u turskoj vlasti. On se spominje u vlasti Turaka, što se zna, prvi put u ugarsko-turskom izvoru iz 1503. god.

[2]) Up. Kuripešić-Pejanović, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku, Rumeliju 1530*, Sarajevo, 1950, 130.

[3]) Lopašić, *Bihać* 2, 176; Up. Ivić, n. m. 204.

[4]) Lopašić, n. d. 176.

ustrojen novi sandžak koji je dobio neki Idris-aga[5]). Taj podatak preuzeo je od Hammera i Lopašić, dodajući da je sjedište toga sandžaka od 1578. g. do osvojenja Bihaća (1592) bilo u Ostrošcu, a da je onda preneseno u Bihać[6]). To je i danas jedini spomen toga sandžaka u poznatim izvorima XVI st. Kako se ovdje radi o jednom izvoru drugorazrednog značaja i nema nikakvih dokaza koji bi ga potvrdili, a ima više indicija koje govore da ni tada još nije bio osnovan sandžak za Unsku krajinu, to se i ta tvrdnja ovdje samo konstatuje, iako mislimo da se neće održati.

Od druge polovine XVI st. Turci su nastojali da zavladaju i ostalim susjednim dijelovima Hrvatske, u prvom redu gradovima na Uni. Širenje njihove vlasti u tom području počinje padom Kostajnice (1556). Iste godine pala je Lišnica, a dvije godine kasnije Bušević i Otoka (1558). Zatim Novigrad (Novi) na Uni (1560). Pet godina kasnije pala je znamenita Krupa (1565), a na početku zadnje četvrtine XVI st. Bijela Stijena, Jezero, Cazin, Hojsičev grad, Meniđi i Bužim (1575/6); zatim Podzvizd, Vranograč, obje Kladuše, Zrin, Ostrožac i Mutnik (1577), pa Todorovo i Gvozdensko 1578. g.; zatim Cetin, Klokoč i Perna (1584). Sedam godina kasnije Ripač (1591) i, napokon Petrinja, i znameniti Bihać na Uni (1592) a s njim Sokol i Izačić, te Drežnik i Furjan na Korani.

Osvojene gradove i njihova područja na hrvatskoj krajini, koje su zauzeli prije 1592. g., Turci su pripojili bosanskom i kliškom sandžaku. Sve pojedinosti o tome nisu poznate, ali se zna da su gradovi i predjeli na desnoj strani Une, od Krupe na sjever, pripojeni bosanskom sandžaku. Tako se, Kamengrad 1571. g. spominje kao grad i nahija toga sandžaka, a 1574. on je sjedište kadiluka u tome ili kliškom sandžaku. Isto tako Kostajnica (1560), Novi (1560) i Gvozdansko (1579). Nije sasvim jasno šta je s tim područjem bilo kasnije. Obično se uzima da je nakon pada Bihaća sav taj teritorij pretvoren u zaseban bihaćki sandžak (1592), ali ni za to nema nikakve sigurne potvrde u izvorima.

Stoga se sada ne može bez ikakve kritike podržavati ni toliko ustaljena tvrdnja da je bihaćki sandžak osnovan 1592. g. Nema nikakvih jasnih ni sigurnih podataka koji govore za to. Što Lopašić piše da je Hasan-paša nakon osvajanja Bihaća (12. juna 1592) organizovao bihaćki sandžak, koji je zamijenio ostrožački sandžak, osnovan 1578. g., on za to ne navodi nikakvih drugih dokaza nego ono što je o tome na osnovu spomenutog izvještaja napisao Hammer, pa se stoga time ne možemo zadovoljiti.

Najstariji siguran spomen bihaćkog sandžaka imamo sada u jednom dokumentu iz 1029/1620. g. kada je taj sandžak dat u arpaluk bosanskom defterdaru.[7]) To znači da je osnovan ranije. On se drugi put

[5]) To mjesto kod Hammera glasi: *Idris-aga erhielt ein neues Sandschak an der kroatischen Gränze mit Einferleibung aller jenseits der Una gelegen, seit einigen Jahren von Ferhad-beg waggenommen Schlösser, als: Krupa, Zesin* (= Cazin), *Busin* (= Bužim), *Serin* (= Zrin),*Ostrovac* (= Ostrožac) *Toplitz Barkoniza* (= Berkovica) *(hat bey Vichitsch) mit zweimalhunderttausend Aspern jährlicher Einkünfte.* Up. Hammer, *GOR,* II izd. II, 458.

[6]) Up. Lopašić, n. d. 30, 83, 192. Isto to tvrde Ivić i Karanović na navedenim mjestima, ali ni jedan ne navodi dokaze za svoje tvrdnje niti se pozivaju na izvore.

[7]) DAD, *Acta turcarum,* B 12 9.

pominje u poznatom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka iz treće decenije XVII st. (1524—1626). Tu se navodi i njegova teritorija (gradovi: Ripač, Bihać, Cazin, Bužim, Ostrožac, Krupa i Kamengrad[8]).

Treći pouzdan izvor u kome se spominje ovaj sandžak potiče iz 1631. g.[9]) Ovaj se sandžak spominje, istina sasvim uzgred i u jednom registru vojske u bosanskim tvrđavama iz sredine XVII st. (oko 1644. g.[9a]). Prema tome, nema nikakve sumnje da je on bio osnovan negdje poslije pada Bihaća 1592, a prije 1620. g. Ali kada je to tačno bilo, sada se ne zna. Ima razloga da sumnjamo da je ovaj sandžak osnovan odmah poslije pada Bihaća. Mislim da pitanje osnivanja ovog sandžaka stoji u najtješnjoj vezi sa pitanjem kratkotrajnog petrinjskog sandžaka.

Kao što je poznato, današnju Petrinju osnovali su Turci 1592. g. i prozvali je *Jeni Hisar* ili *Jeni Kale*, a jedno i drugo znači *novi grad* odnosno *Novigrad*, kako tu utvrdu zove Hadži Kalifa u svojoj Historiji[10]). Najprije Pečevi[11]), a po njemu Naima[12]) i Evlija Čelebi[13]) pričaju, skoro istim riječima, da je Hasan-paša Predojević, nakon osvajanja Bihaća, sagradio Jeni Hisar, *tu osnovao sandžak i predao ga na upravu Ferhad-pašinom delibaši Rustem-begu*[14]). I Aleksa Ivić je našao negdje da se »godine 1592. spominje sandžakat od *Petrinje* (Petrinja, Petrovina)«[15]). Prema tome nema razloga da sumnjamo u tvrdnje navedenih turskih kroničara. Ali, kako onda da objasnimo razloge osnivanja petrinjskog sandžaka, ako je istovremeno bio osnovan poseban bihaćki sandžak. Njihova teritorija nije bila dovoljna za dva sandžaka. Kako u XVI st. nema spomena bihaćkom sandžaku, to mi se čini da neću pogriješiti ako ova kazivanja protumačimo tako da je nakon osvajanja Bihaća i osnivanja Petrinje bio osnovan novi *petrinjski* sandžak i da je spomenuti Rustem-beg bio imenovan sandžakbegom toga sandžaka; da mu je u tome svojstvu povjerena izgradnja i odbrana Petrinje. Drukčije, čini mi se sasvim nevjerovatno da se pored bihaćkog sandžaka osniva poseban petrinjski sandžak. U svakom slučaju, mislim da se ovdje radi o jednom sandžaku koji se možda prvo zvao petrinjski, a tek dvije godine kasnije, kad je Petrinja razorena, a Rustem-beg ubijen, da je sjedište toga sandžaka preneseno u Bihać i da se on otada prozvao bihaćkim sandžakom.

Na osnovu spomena bihaćkog sandžaka u originalnim dokumentima, i u spomenutom mletačko-dalmatinskom opisu i ostalih okolnosti, može se sa sigurnošću reći da je bihaćki sandžak osnovan još krajem XVI st. ili početkom XVII st. Samo je ipak sasvim čudno da taj sandžak

---

8) Up. Rački, *Starine*, XIV i Batinić, *Starine*, XVII.

9) Up. Kreševljaković u Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine II, 1950, 115.

9a) Nacionalna biblioteka u Beču br. 627 Up. Flügel 1321.

10) Katib Čelebi, (Hadži Halifa), *Fezleke* I, Carigrad 1286/1870, str. 4—5 i 10.

11) Pečevi, *Tarih II*, Carigrad 1283/1867, str. 124—9.

12) Naima, *Tarih I*, Carigrad, 1286/1870, str. 80—83.

13) Evlija Čelebi-H. Šabanović, *Putopis I*, 246 i d.

14) Sravni Olesniski, u Vijesniku arh. društava XXII—XXIII 1941, 1942, 132, 149 i d.

15) Ivić, n. m. 205.

ne spominje Ajni Ali[16]) koji je svoje djelo pisao 1607, ni Feridun-beg[17]), ni Koči-beg[18]), ni Ali Čauš[19]), dok je Hadži Kalfa (umro vjerovatno 1657) sva mjesta, koja mletačko-dalmatinski opis bosanskog pašaluka stavlja u bihaćki sandžak, unio u teritoriju bosanskog sandžaka[20]).

No, najčudnije je da ni Evlija Čelebija, koji u svom putopisu nekoliko puta navodi sve sandžake bosanskog pašaluka, nikada nigdje ne spominje bihaćki sandžak. Pa i kad govori o gradu Bihaću, u kojem je on — kaže — boravio tri dana, on ni tu nijednom riječju ne spominje ovaj sandžak. Bez obzira na onako neobičnu šturost njegova opisa Bihaća, što izaziva ozbiljnu sumnju da u njegovom putopisu nema nigdje spomena ovome sandžaku. Zbog toga što nijedan od spomenutih narativnih turskih izvora koji sadržavaju kataloge turskih provincija, pa ni slavni Evlija, nigdje ne spominju bihaćki sandžak, mora da je on sredinom XVII st. bio ukinut odnosno pripojen bosanskom ili ličkom sandžaku, kao što je to bilo i ranijih vremena, a pogotovu kasnije, potkraj XVII st. kada je bio obnovljen. Ima više dokumenata iz kojih se vidi da je ovaj sandžak u XVII st. spajan sa ličkim sandžakom. Da je sredinom toga vijeka bio ukinut ili pripojen bosanskom sandžaku, znamo od Hadži Kalife. Da nije postojao ni 1660. g., može se zaključiti iz kazivanja Evlije Čelebije. Da je ovaj sandžak ukidan, znao je i Ivić, jer kaže: »kasnije je ovaj sandžak ukinut te je razdijeljen na Lički, Kliški i Bosanski sandžak«[21]), misleći svakako na stanje sredinom XVII st. Ima više dokumenata iz kojih se jasno vidi da je ovaj sandžak davan kao arpaluk mnogim bosanskim pašama i deftedarima. Isto tako ima dokumenata s kraja XVII st. u kojima se spominju sandžakbezi bihaćki[22]), pa je na osnovu toga sasvim jasno da je on potkraj XVII st. bio ponovo uspostavljen, ali je odmah na početku XVIII st. bio definitivno ukinut (1711).

Teritorija bihaćkog sandžaka prostirala se uzduž rijeke Une od krupe do Grahova, a graničila je na sjeveru kod Sane cerničkim, na istoku bosanskim, na jugu kliškim, a na zapadu ličkim sandžakom. Prema sjeveru i zapadu doticao se Hrvatske. Glavnija mjesta u sandžaku bila su: Bihać, Kamengrad, Ripač, Cazin, Bužim, Ostrožac i Krupa.[23])

Sjedište bihaćkog sandžaka bilo je svakako najčešće u Bihaću, a ponekad sigurno i u Krupi.

Bihaćki sandžak je za cijelo vrijeme svoga postojanja pripadao bosanskom pašaluku.

---

[16]) Up. Ayni Ali, 16—17.
[17]) Up. Feridudin-beg I, 404.
[18]) Koči-beg 100.
[19]) Up. GZM, 1947.
[20]) Up. *Spomenik*, XVIII, 79—82.
[21]) Up. Ivić, n. m. 204.
[22]) Up. Lopašić, *Spomenici* I—III; Isti, *Bihać* 176 i d. Zadarski arhiv, turski dokumenti (neinvestirani).
[23]) Up. Lopašić, *Bihać* 83.

Glava XX

PITANJE SANDŽAKA ORAHOVICE I VALPOVA

Ništa lakši problem ne predstavlja ni pitanje postojanja sandžaka Orahovice u Slavoniji. Taj grad osvojio je smederevski sandžakbeg Mehmed-beg Jahjapašić još 1538. g. Orahovica se u turskim izvorima prvi put spominje 1545. g. kao središte istoimenog kadiluka u požeškom sandžaku[1]); isto tako i 1565. g.[2]). Međutim, od početka XVII st. ona se mnogo puta spominje kao središte istoimenog sandžaka. Prvi spomen tome sandžaku imamo kod Ajni Ali-a (1607. g.), koji, nabrajajući sandžake bosanskog ajaleta, navodi među ostalim i Orahovicu kao poseban sandžak toga ajaleta, i to uporedo sa požeškim sandžakom.[3]) Međutim, u spomenutom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka, grad Orahovica je unesen među gradove požeškog sandžaka samo kao kadiluk[4]). Ali Čauš ne spominje Orahovicu ni među sandžacima bosanskog ni među sandžacima kanjiškog ili nekog drugog ajaleta[5]). Ovaj sandžak ne spominje ni Feridun-beg u svom spisku turskih provincija.[6]) Hadži Kalifa*, međutim, među sandžacima bosanskog ajaleta pored Požege navodi i

. . . .

ubraja i Orahovicu kao poseban sandžak toga ajaleta[9]).

Opisujući grad Orahovicu, Evlija Čelebija kaže među ostalim čak i to da je on ranije pripadao basanskom ajaletu pa je kasnije, kao sandžak, pripojen kanjiškom ajaletu[10]). Međutim, kasnije, kad nabraja sandžake ajaleta Kanjiže, među njih ne ubraja kao sandžak i Orahovicu[11]). A Ivić zna, međutim, da se požeški sandžak »često puta zvao Orahovički sandžakat«[12]). Mislim da se na osnovu toga i ostalih činjenica može doznati o čemu se tu stvarno radi.

---

[1]) BVA *Tapu tefteri br. 243.* Popis Požeškog sandžaka iz 1545. g.
[2]) *Tapu defter br. 486.* Popis požeškog sandžaka iz 1565. g.
[3]) Ajni Ali 17.
[4]) Smičiklas, *Dvijestagodišnjica* 18.
[5]) V. Hadžibeg u GZM 1947, 147—148.
[6]) Feridun-beg I, 404.
[7]) Up. *Spomenik* XVIII, str. 75.
[8]) Up. Koči-beg, 100.
[9]) Vidi Evlija Čelebi, I, 174 i dalje.
[10]) Evlija Čelebi V, 522.
[11]) Evlija Čelebi VI 526.
[12]) Ivić, n. m. 205.
*) Nedostaje red. (Nap. uredn.)

Prije svega činjenica da mnogi navedeni turski izvori spominju Orahovicu kao poseban sandžak, uporedo sa Požegom, ne treba da nas nimalo zbuni, jer smo isto tako vidjeli da neki od tih izvora spominju Začasnu i Cernik, odnosno Začasnu i Pakrac kao dva posebna sandžaka, iako je sasvim sigurno da se tu radi o jednom te istom sandžaku. Mislim da se i ovdje radi o istom slučaju i o istoj vrsti pogrešaka, pa da prema tome ne može biti govora o postojanju dvaju sandžaka požeškog i orahovičkog, nego da se tu radi o istom sandžaku kome je sjedište redovno bilo u Požegi, pa se on po tome obično zvao požeškim sandžakom. Svakako su, na osnovu navedenih izvora, neki požeški sandžakbezi imali svoje sjedište u Orahovici, pa se on po tome nazivao orahovičkim sandžakom. Iz ta dva različita naziva istog sandžaka neki su kompilatori navedenih popisa i ovdje napravili dva različita sandžaka. Štaviše, mislim, da je sjedište ovoga sandžaka bilo preneseno iz Požege u Orahovicu u vrijeme kada je ovaj sandžak pripojen kanjiškom ajaletu (1600. g.), da bude bliže centru novoga pašaluka i da može lakše i brže da pojača kanjiški front.

Nabrajajući sandžake kanjiškog ajaleta, Feridun-beg i Evlija Čelebija spominju i *Valpovo* kao zaseban sandžak toga ajaleta. U mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka nema Valpova ne samo kao sandžaka među slavonskim sandžacima, nego ni kao grada, a bio je veći od mnogih mjesta koja se tamo spominju. Ovome sandžaku nema spomeni ni u Ajni Ali-a ni u Ali-Čauša, pa je pitanje njegovog postojanja time još sumnjivije.

Glava XXI

PITANJE ŠJEDIŠTA BOSANSKIH NAMJESNIKA U XVII, XVIII I XIX STOLJEĆU

Kao što su postojala različita mišljenja o pitanju sjedišta bosanskih sandžakbegova i datumu osnivanja bosanskog pašaluka, isto su tako vladala različita mišljenja i o pitanju zvaničnog sjedišta bosanskih beglerbegova, odnosno paša i vezira.

Da je sjedište bosanskih beglerbegova tokom XVI st. bilo u Banjaluci, o tome nema nikakvog nesporazuma u nauci. O pitanju kasnijeg pomjeranja toga sjedišta Klaić i Ćorović se ne izjašnjavaju, dok Prelog prihvata Bašagićevo mišljenje da je Šahin-paša prenio sjedište bosanskog beglerbega iz Banjaluke u Travnik 1639. g.[1]) Samo dodaje da se Banjaluka katkada i kasnije spominje kao sjedište bosanskog beglerbega, pozivajući se pri tome, sasvim neopravdano, na Evliju Čelebiju[2]). Skarić, međutim, kaže da Banjaluka »čini mi se nije za dugo ostala vezirska rezidencija ili je moglo biti i to da su veziri sjedili i u Banjaluci i u Sarajevu«[3]). On tvrdi da poslije 1627. g. »nijedan vezir na bujuruldijama ne spominje Banjaluku kao mjesto svoga stalnog stanovanja«[4]). Skarić, dakle, iako prećutno, odbacuje Bašagićevo mišljenje u cjelini. Kreševljaković, kao i Skarić, tvrdi da je namjesnička stolica prenesena iz Banjaluke direktno u Sarajevo, samo, suprotno Skariću, usvaja mišljenje Bašagića da je to bilo 1639. g., dok je Travnik, po njemu, mogao postati sjedište bosanskih vezira tek oko 1700. g., nakon velikog požara u Sarajevu (1697)[5]).

Zaista nema nijednog dokumenta niti kakvog drugog dokaza da je Travnik bio zvanično sjedište bosanskog sandžakbega ili beglerbega prije 1697. g., a ima čitav niz razloga koji govore protiv toga. Travnik je i šezdesetih godina XVII st. samo vojvodaluk i has bosanskog beglerbega, kako to izričito kaže Evlija Čelebija[6]). U Travniku sve do XVIII st. nema nikakvih značajnijih vezirskih građevina; one su tamo nastale tek u XVIII st., pa je tačno da je Travnik postao vezirski grad tek nakon provale Eugena Savojskog u Bosnu i spaljivanja Sarajeva 1697. godine.

---

1) Up. Bašagić, Uputa 35, 43, 71.

2) M. Prelog, *Povijest Bosne* I, 168.

3) Skarić, *Sarajevo* 83.

4) Klaić, *Povjest Hrvatâ* III, 6, 5.

5) Vidi H. Kreševljaković, *Banje* 91—92; Up. i Kreševljaković-Kapidžić, u *Istorisko-pravnom zborniku* sv. 3—4, 1950, 253 i 255.

6) Evlija Čelebi V, 442 i dalje.

Malo ima dokaza na osnovu kojih bi se moglo sa sigurnošću dokazivati kada je rezidencija bosanskih namjesnika prenesena iz Banjaluke u Sarajevo. Sačuvao se, istina, čitav niz originalnih pisama raznih bosanskih namjesnika iz druge polovine XVI, XVII i XVIII st. U njima je redovno označeno mjesto gdje su napisana, ali se iz toga ne može uvijek znati gdje im je bila zvanična rezidencija. Kao oznaka mjesta stalnog boravka pojedinih turskih namjesnika služila je u XV i XVI st. riječ *makam* »mjesto, rezidencija, sjedište«, koja se upotrebljavala za oznaku carske prijestonice. Ali već u početku XVII st. ta riječ ne označava više ni u fermanima pravu carsku prijestonicu, a još manje sjedište, rezidenciju pojedinih turskih namjesnika u njihovim pismima. Ona tada dobiva šire značenje i označuje prvo zvaničnu tursku prijestonicu i sve ranije prijestonice turskih sultana. Isto tako na aktima pojedinih namjesnika ona označava ne samo zvaničnu rezidenciju pojedinih namjesnika nego i ranija njihova zvanična sjedišta, a zatim se stavlja i za svako značajnije mjesto u kome sultan odnosno namjesnik slučajno boravi. Zato se na osnovu te riječi na aktima XVII i XVIII st. ne može sa sigurnošću rješavati pitanje zvanične rezidencije pojedinih namjesnika kao ranije, do kraja XVI st., kada je riječ *makām* zaista označavala redovno prijestonicu odnosno službenu rezidenciju namjesnika.

Skarić je, međutim, očito na tome argumentu zasnivao svoje mišljenje o zvaničnoj rezidenciji bosanskih namjesnika kad je tvrdio da poslije 1627. g. »nijedan vezir na bujurldijama ne spominje Banju Luku kao mjesto svoga stalnog stanovanja«[7]).

Ali ta tvrdnja nije ni inače tačna. Ima čitav niz originalnih pisama raznih turskih namjesnika od početka do sredine XVII stoljeća u kojima je Banjaluka označena kao mjesto izdavanja tih pisama sa izrazom *be makam-i Banjaluka*. Kada bi taj izraz značio službeno sjedište, morali bismo zaključiti da je Banjaluka za cijelo to vrijeme bila zvanična rezidencija bosanskih namjesnika. Mi, međutim, na osnovu drugih izvora pouzdano znamo da nije tako, pa se već stoga riječ *makām* ne može uzimati kao oznaka zvaničnog sjedišta tih namjesnika.

Da su bosanski namjesnici 1626. g. imali službeno sjedište u Banjaluci, znamo iz jednog navoda u relaciji Atanasija Đorđića ili Georgijevića. On kaže da je Banjaluka sjedište bosanskog paše, kadije, defterdara, ali da paša neko vrijeme provodi u Sarajevu, a da ga u Banjaluci zamjenjuje ćehaja[8]). Da je Banjaluka bila službeno sjedište bosanskih vezira i 1638. g., upućuje na to bar donekle činjenica što je krajem te godine novi sandžakbeg krčkog ili ličkog sandžaka Ahmed-beg išao na poklonjenje novom bosanskom paši u Banjaluku, a ne u Sarajevo[9]). Da je Banjaluka bila zvanično sjedište bosanskih vezira i 1639. g., obavještava nas sasvim jasno i pouzdano poznati bosanski pisac toga vremena Sarajlija Muhamed Nergisi. On je tada imenovan kadijom u Banjaluci i napisao biografiju ondašnjeg bosanskog namjesnika Murteza-paše pod naslovom *Al-vasf al-kâmil fī ahvâl-i vezīr al-âdil*. U uvodu

---

[7]) Skarić, *Sarajevo* 88.

[8]) Uporedi Rački, *Starine* XIV, 1882, str. 189; Batinić, *Starine* XVII, 1885, str. 149.

[9]) Državni arhiv u Zadru, *Carte Turche* V.

toga djela Nergisi kaže da je on ljeta 1639. g. došao u Banjaluku *»koja je sjedište bosanskih namjesnika«*[10]).

Stoga se Skarićeva tvrdnja da bosanski namjesnici poslije 1627. g. nisu rezidirali u Banjaluci ne može održati. A sama činjenica da je on našao da poslije 1627. g. »nijedan vezir na bujurldijama ne spominje Banju Luku kao mjesto svoga stalnog stanovanja« govori jasno da je on imao u rukama više bujurldija izdatih prije 1627. g. u kojima su označena druga mjesta »stalnog stanovanja« (makam) bosanskih vezira. Iz gornjih izlaganja vidi se da nije tako, nego da izraz *makām* ne znači više rezidenciju kao ranije i kako je očito mislio Skarić.

Na osnovu svega toga vidi se da nije tačna tvrdnja da Banjaluka nije bila vezirska rezidencija poslije 1627. g., ali je Skarić dobro slutio kada je kazao da je »moglo biti i to da su veziri sjedili u Banja Luci i u Sarajevu«, jer su se zaista mnogi bosanski beglerbegovi odmah poslije potpisivanja mirovnog ugovora na utoku Žitve 1606. g. često i relativno duže vremena zadržavali u Sarajevu dok su ih u njihovoj zvaničnoj rezidenciji Banjaluci, u tim slučajevima, zastupali njihove ćehaje ili muselimi[11]). Sačuvan je znatan broj pisamā raznih bosanskih vezira iz prve polovine XVII st. pisanih u Sarajevu *(be makami Saraj)* sa oznakom Sarajeva kao mjesta njihovog stanovanja. Ali kako izraz *mekam* u XVII st. praktično ne znači više isključivo službenu rezidenciju, kako je ranije bilo i kako je mislio Skarić, nego svako veće mjesto, a osobito raniju rezidenciju i glavni grad provincije, to se ovo pitanje ne može riješiti na osnovu toga, nego treba potražiti dokaze slične onima koje smo naprijed naveli. Na osnovu tih dokaza sada je sasvim sigurno da je Banjaluka bila rezidencija bosanskih namjesnika do 1639. g., ali da li je iste godine prenesena u Sarajevo i kada je tačno ona ponovo postala zvanična rezidencija bosanskih vezira, sada se ne zna ništa više nego da je to bilo prije sredine XVII st. Godine 1655. piše Maravić da vezir najčešće rezidira u Sarajevu[12]), a to znači, mislim, da je Sarajevo tada bilo stalna rezidencija, a da su namjesnici u to ratno doba (kandijski rat) često boravili i izvan Sarajeva.

Neposredno nakon Maravića imamo izvještaj dubrovačkog poklisara Marka Pucića, koji je krajem 1657. g. bio upućen bosanskom namjesniku i seraskeru Sejdi Ahmed-paši u Sarajevo. Njegov izvještaj od 8. marta 1657. g. o prijemu kod paše u Sarajevu sadrži zanimljive podatke o diplomatskom ceremonijalu na dvoru bosanskog paše[13]).

Iz sljedeće, 1658. godine imamo dva francuska putopisa od Pulea i Kiklea koji, opisujući svoj boravak u Sarajevu, također posvjedočuju da je tu rezidirao beglerbeg. Pule kaže za pišu da svakoga popodneva izlazi u pratnji od petnaest do šesnaest stotina konjanika, isto tako lijepih ljudi kao i čilih konja[14]). Opisujući polazak bosanskog paše iz

---

[10]) Rukopis u Orijent. inst. br. 73 dio II, str. 5.

[11]) Primjer vidi u Skarić, n. d. 88 i Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, str. 208 i 210.

[12]) E. Fermendžin, 476.

[13]) R. Samardžić, *Jedan prijem kod bosanskog paše u Sarajevu 1657 godine.* »Oslobođenje«, Sarajevo 22. II 53.

[14]) Vj. Jelavić, *Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik u Bosnu (godine 1658).* GZM 1908.

Sarajeva na vojnu iste godine, Kikle kaže za pašu da ga među ostalim »otpratiše svečano sva gospoda, časnici dvora i svi građani, svaki zanat sa svojim bajrakom, svom družinom i svojim oružjem«[15]). Evlija Čelebi, koji je 1660. g. boravio u Sarajevu, izričito kaže da je »Sarajevo sjedište ajaleta«, a Banjaluku spominje kao sjedište vezirovog kajmakama. Tu Evlija još kaže da je u sarajevskoj defterhani Banjaluka ubilježena u obliku duala kao *Banjalukatejn* po njenim dvjema tvrđavama, iz čega proizilazi da se i defterhana, koja je sastavni dio bosanskog divana, nalazila u Sarajevu[16]). Godine 1673. Sarajevo se još spominje kao rezidencija paše, a isto tako i godine 1680. Tek poslije 1687, a prije 1700. g., preneseno je sjedište iz Sarajeva u Travnik. To se desilo nakon velike sarajevske katastrofe 1697. g., dakle negdje oko 1700. g., kako je to tvrdio Kreševljaković. Doduše, ima jedan podatak koji bi upućivao da je namjesnička rezidencija prenesena u Travnik nešto prije katastrofe koju je Sarajevo doživjelo provalom princa Eugena Savojskog (koncem oktobra 1697). Naime, zna se da je onovremeni bosanski namjesnik Mehmed-paša Korča, kada je čuo da je Eugen porazio sultana kod Sente na Tisi (1. septembra 1697), umro prijekom smrću u Travniku, gdje je i pokopan. Iz toga proizilazi da se vezir nalazio u Travniku prije Eugenove provale u Bosnu, dva mjeseca nakon Sente. Ali to još ne znači da mu je tada zvanična rezidencija bila u Travniku.

Zbog svega toga može se reći da je zvanično sjedište bosanskih namjesnika ostalo u Sarajevu do kraja XVII st., a da je onda preneseno u Travnik, u kome su bosanski namjesnici rezidirali do 19. juna 1850. god. kada je Sarajevo ponovo postalo administrativno središte pašaluka. Samo su bosanski namjesnici i u tome međuvremenu dva puta od kraja marta 1827. do 29. juna 1828. g. i od 4. juna 1832. do jula 1836. g.) rezidirali u Sarajevu.

15) Ć. Truhelka, *Opis Dubrovnika i Bosne iz g. 1568.* GZM. 1905, str. 431.
16) Evlija Čelebi, H. Šabanović, *Putopis* I, 233.

Glava XXII

BOSANSKI PAŠALUK U XVIII STOLJEĆU

Od kandijskog do bečkog rata 1683. g. u bosanskom pašaluku nije bilo nikakvih značajnih promjena ni u pogledu njegovog teritorajalnog opsega niti u pogledu unutrašnje administrativne strukture.

Turski poraz pod Bečom bio je povod općeg ustanka i vojevanja na Turke koje se proteglo od Dunava do Crne Gore, a trajalo je od 1683. do 1699. g. Do 1687. g. Turci su izgubili najveći dio Ugarske, Sloveniju i Hrvatsku. Već 2. septembra 1686. g. izgubili su Budim, a zatim Požegu, Osijek, Udbinu i Knin. Austrijska vojska je provalila u Srbiju sve do Kosova, ali se morala brzo povući. Porazi kod Slankamena (9. VIII 1691) i Sente (11. IX 1697) prisilili su Turke na mir, koji je sklopljen u Karlovcima 26. I 1699. g. između Austrije i Venecije, s jedne, i Turske, s druge strane.

Tim mirom Turci su izgubili svu Ugarsku osim Banata, zatim Slavoniju i Hrvatsku do Une i južno od Velebita, te sve gradove i oblasti, koje je u tom ratu osvojila Venecija (Hercegnovi, Knin, Sinj, Vrgorac i Gabelu).

Tako je bosanski pašaluk izgubio svu Slavoniju i lički sandžak, te dijelove kliškog i hercegovačkog sandžaka. Granica između Turske i Austrije išla je od ušća Tise u Dunav, na ušće Bosuta u Savu, zatim Savom do ušća Une, a dalje Unom; ali u bosanskom ajaletu su i dalje ostali gradovi: Cetingrad, Furjan, Drežnik, Lapac i Boričevac.

Tursko-mletačka granica u Dalmaciji protezala se sa tromeđe na Bijelom Brdu kod Knina prema Vrlici, a odatle prema Sinju, Zadvarju, Vrgorcu i Gabeli, koja je sa okolinom pripala Mlečanima, dok su Turci zadržali Imotski s kotarom. Svakom od tih mjesta označeno je područje s promjerom od jednog sata hoda[1]).

Tako je bosanski pašaluk bio sveden, uglavnom na granice Bosne iz XV stoljeća i podijeljen na preostalih pet sandžaka: basanski, hercegovački, zvornički, kliški i bihaćki, koji je odmah na početku XVIII st. bio ukinut, a njegova teritorija priključena basanskom sandžaku, pa se tako basanski pašaluk do pretkraj XVIII st. sastojao od četiri preostala sandžaka.

Taj opseg imao je basanski pašaluk do novog rata, koji je završen Požarevačkim mirom 1718. g. U tom ratu Turska je izgubila ne samo sav Banat, Srijem i smederevski sandžak, odnosno beogradski pašaluk

---

[1]) Sravni M. Prelog, *Povjest Bosne u doba osmanlijske vlade* I, 115 i tamo navedene izvore; L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive Palatins N. Esterhazy*. Budapest 1932 br. 1.

(osim užičkog kadiluka), nego i znatne dijelove bosanskog pašaluka. Tada je od bosanskog pašaluka, odnosno zvorničkog i bosanskog sandžaka otpao pojas zemljišta od ušća Drine u Savu i Unom do Novog. širok 6 do 10 km, s tim što je taj pojas obuhvatao još Brčko, Bijeljinu i svu teritoriju zvorničkog sandžaka na desnoj strani Drine, tj. kadiluke Šabac, Loznicu (Jadar i Ptičar) i Krupanj. Od bosanskog sandžaka otpali su Dubica, Gradiška, Kobaš, Brod i grad Furjan na zapadnoj granici tog sandžaka, a prakljućeno mu je Užice s okolinom, koje je dotle pripadalo smederevskom sandžaku[2]).

Istim mirom Turci su izgubili Imotski s kotarom i grad Čačvinu, a dobili su Gabelu. Samo se povlačenje granice na toj strani (*Linea Moćenigo)* oteglo od 1721. do 1733. g. Dio teritorije imotskog kadiluka, koji je ostao u turskoj vlasti, nazivan je otada *Imotska Bekija (Bekiye-i Imotski* = ostatak od Imotskog). Sjedište tog kadiluka preneseno je u Ljubuški (1717). Gabela je bila priključena stolačkom kadiluku[3]).

Ne želeći da im Mlečani budu susjedi, Dubrovčani su tada dobrovoljno ustupili Turskoj *Klek* ili *Neum* na sjeveru i *Sutorinu* na jugu. Tako je Turska dobila u Hercegovini dva izlaza na more.

Takvo stanje ostalo je do novog rata, koji je završen Beogradskim mirom (18. IX 1739) kojim je Turska dobila u Bosni i Srbiji sve što je bila izgubila Požarevačkim mirom 1718. g. osim grada Furjana, dok je u Hercegovini ostalo ranije stanje.

Samo tada teritorija zvorničkog sandžaka na desnoj strani Drine nije priključena zvorničkom već smederevskom sandžaku, u kome je izgleda ostala sve do Svištovskog mira (1791) kada je ponovno priključena basanskom pašaluku i zvorničkom sandžaku. Poslije 1739. Užice je vraćeno smederevškom sandžaku.

Poslije toga nema nikakvih značajnih promjena u pogledu teritorijalnog opsega bosanskog pašaluka sve do 1170. godine (počinje 26. IX 1756). Tada su kadiluci Podgorica i Crna Gora (Kara Dag) izdvojeni iz skadarskog sandžaka i rumelijskog pašaluka i priključeni hercegovačkom sandžaku i bosanskom pašaluku. Ta je promjena izvršena carskim fermanom na prijedlog bosanskog beglerbega Ahmed Kamil-paše[4]), pa se utoliko bio povećao teritorijalni opseg ovog pašaluka.

Krajem iste, ili početkom sljedeće godine, izradio je skadarski sandžakbeg Mehmed-paša da se Podgorica ponovo priključi skadarskom sandžaku, ali je ta odluka na traženje iz Bosne i Hercegovine povučena[5],) pa je otud ovaj kadiluk ostao u sastavu hercegovačkog sandžaka i bosanskog pašaluka sve do XIX stoljeća.

Takvo stanje u pogledu teritorijalnog sastava bosanskog pašaluka ostalo je sve do potkraj XVIII stoljeća.

Za vrijeme novog rata, koji je završen mirom u Svištovu (9. VIII 1791), Turska je izgubila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plje-

---

[2]) Spomenik SAN XCVI, 1948, 10—12; Bodenstein, Povijest naselja u Posavini od godine 1718—1739. GZM, 1907, 575 i d.; Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912, 104, 127.

[3]) H. Šabanović u GZM 1942, 327, 348.

[4]) Hadžibegić u POF III—IV, 1952-53, 491.

[5]) Isto.

šivice i Plitvičkih jezera, pa je utoliko opet smanjena teritorija bosanskog pašaluka. Gradove Dubicu, Novi i Gradišku, koje je Austrija bila osvojila u tome ratu, morala je po ugovoru vratiti Turskoj. To je izvršeno tek 1797. godine.

Novopazarska oblast, koja je od početka turske vlasti predstavljala neki corpus separatum u bosanskom sandžaku, odnosno pašaluku, izdvojena je negdje poslije 1790. g. iz bosanskog sandžaka i pretvorena u zaseban novopazarski sandžak.

Kada je tačno osnovan ovaj sandžak, zasada još nije poznato. On se ne spominje u prvorazrednim izvorima već samo kod nekih starijih pisaca[6]).

Novopazarski sandžak obuhvatio je kadiluk Novi Pazar, Stari Vlah ili Novu Varoš sa Sjenicom, Kosovsku Matrovicu i Trgovište. Postojao je do 1817. g. kada je ukinut[7]), a njegova teritorija opet priključena bosanskom sandžaku.

Poslije toga nema nikakvih promjena u teritorijalnom sastavu i uređenju bosanskog pašaluka sve do početka srpskog ustanka 1804. godine.

---

[6]) Sl. Bošnjak (= I. Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne* 45.
[7]) Isto

Glava XXIII

BOSANSKI PAŠALUK U XIX STOLJEĆU — PRETVARANJE BOSANSKOG AJALETA U BOSANSKI VILAJET — KRAJ BOSANSKOG VILAJETA

Uspjesima ustaničke Srbije bosanski pašaluk je izgubio nekoliko nahija novopazarske oblasti i zvorničkog sandžaka, i to sav kadiluk Brvenik, dio kadiluka Starog vlaha, i podrinske nahije Jadar i Ptičar, Krupanj i Rađevinu, dakle, sve na desnoj strani Drine. Ti su predjeli ostali u sastavu Karađorđeve Srbije do privremenog sloma srpskog ustanka 1813. g. kada su ponovo priključeni bosanskom pašaluku, i ostali u njegovom sastavu do 1833. g. kada su definitivno priključeni knez-Miloševoj Srbiji[1]). Godine 1826. ukinut je kliški, a 1832. i zvornički sandžak. Njihova teritorija priključena je bosanskom sandžaku, pa je tako bosanski pašaluk u posljednjem deceniju svog postojanja bio sveden na dva sandžaka bosanski i hercegovački. Kako su opet u ovo doba bosanski namjesnici uz bosanski ajalet redovno dobivali i hercegovački sandžak kao arpaluk, to je već tada praktično postojala samo jedna jedinstvena jedinica — pašaluk bosanski.

U vezi sa provođenjem općih reforama u Osmanskom Carstvu imale su biti provedene izvjesne reforme i u pogledu administrativnog uređenja i uprave provincije. Otpor bosanskih janjičara i feudalaca protiv reforama prouzrokovao je da su se one ovdje počele provoditi tek kada je ugušena buna Husein-kapetana Gradaščevića (1831-1832).

Da bi što više razbili snage otpora protiv centralne vlasti i zadovoljili svoga privrženika Ali-pašu Rizvanbegovića, Turci su hercegovački sandžak 1833. g. izdvojili iz bosanskog pašaluka i pretvorili u poseban ajalet, koji je bio nezavisan od Bosne, i povjerili ga Ali-paši Rizvanbegoviću.

Tako su preostala dva sandžaka bosanskog pašaluka pretvorena u dva zasebna ajaleta: bosanski i hercegovački. Hercegovački pašaluk je obuhvatio teritoriju ranijeg hercegovačkog sandžaka i postojao je sve do 1866. godine.

Uvođenje administrativnih reforama u Turskoj, proklamovano hatišerifom od Gülhane (1839), provedeno je u Bosni i Hercegovini postepeno. Još 1835. g. ukinute su kapetanije i njihovi vojni redovi tzv. jerli-kuli, a provedena je i nova administravitna podjela zemlje na *muselimluke*, koji su odgovarali srezovima, i teritorijalno se podudarali sa kadilucima. Na čelo pojedinih muselimluka došli su *muselimi* ili *muteselimi*,

---

[1]) S. Kemura, *Prvi Srpski ustanak pod Karađorđem od godine 1219—1804 do godine 1279—1862,* 378—392.

koje je postavljao i otpuštao valija po svojoj nadležnosti. Oni nisu imali nikakve vojne nego samo civilnu vlast u svojim srezovima[2]). Tako je ostalo sve do Latasovih vremena (1850-1852). Kad je skršio i posljednje snage bosanskih feudalaca (1851), Omer-paša je izvršio temeljitu reorganizaciju političke uprave u Bosni i Hercegovini[3]). On je izmijenio sve administrativne nazive, koji su podsjećali na klasično doba turskog feudalizma, i zamijenio ih novim terminima. Oba ajaleta ili vilajeta, bosanski i hercegovački, bili su podijeljeni na *kajmakamluke*. Po toj reorganizaciji bosanski vilajet se dijelio na šest kajmakamluka: sarajevski, travnički, banjalučki, bihaćki, zvornički i novopazarski, a hercegovački na tri: mostarski, trebinjski i pljevaljski. Kajmakamluci su nazvani po imenima svojih sjedišta odnosno glavnih mjesta u tim kajmakamlucima. Jedino su kajmakamluci zvornički i novopazarski dobili nazive po imenima starih istoimenih sandžaka, premda su im sjedišta bila u drugim mjestima. Novi Pazar je bio glavno mjesto istoimenog kajmakamluka, a sjedište mu je bilo u Sjenici. Sjedište zvorničkog kajmakamluka bilo je u Donjoj Tuzli[4]).

Takvo uređenje nekadašnjeg bosanskog pašaluka ostalo je sve do jula 1865. g. kada je donesena uredba o uređenju bosanskog vilajeta tzv. *Bosna vilayet nizamnamesi*[5]). Nešto ranije donesena je takva ustavna uredba za dunavski vilajet, a sljedeće, 1866. g., donesena je opća uredba za uređenje svih pokrajina onovremenog Turskog Carstva[6]). Te uredbe su djelo onovremenskog velikog vezira Fuad-paše (1861-1866), najnaprednijeg turskog državnika svoga vremena, a u Bosni ih je provodio Topal Šerif Osman-paša, posljednji turski namjesnik u Bosni od značaja. On je imenovan bosanskim valijom 23. januara 1861. g. U Sarajevo je došao 18. februara iste godine, i tu ostao do 25. maja 1869. g. Bio je obrazovan i relativno napredan čovjek[7]).

[2]) H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* 69.

[3]) O djelovanju Omer-paše Latasa u Bosni v. Koetschetovu studiju o Omer-paši Latasu, Sarajevo 1885. i novija djela dr F. Šišića, *Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer paše Latasa*, Subotica 1938; A. Muradbegović, *Omer paša Latas u Bosni 1850—1852*, Zagreb, 1940.

[4]) Slavoljub Bošnjak (= I. Jukić), *Zemljopis i povjesnica Bosne*, Zagreb 1851.

[5]) Ova je uredba publikovana 7. džumada II 1281 = 7. novembra 1864. g., a u Bosni je provedena 1865, a ne 1866. kako piše Prelog *(Povjest Bosne* II, 98); Vidi Rosklevicz, *Studien über Bosnien und Hercegovina*, Leipzig, 1868, 417; Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und Hercegovina*, Beograd 1906, 13; G. Thommel, *Geschichtliche politische und topographisch statistische Berschreibung der Vilajet Bosniens* Wien, 1867, str... Svi ovi pisci bili su 1865 g. u službi austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu.

[6]) Ova uredba objavljena je u više izdanja Destura, zbornika turskih zakona i propisa. Revidirano izdanje uredbe o vilajetima nalazi se u drugoj knjizi *Destura*. Uredba za bosanski vilajet objavljena je u jednoj posebnoj zbirci zakona i drugih propisa koji su vrijedili samo za Bosnu i Hercegovinu. Taj zbornik štampan je u vilajetskoj štampariji u Sarajevu bez oznake godine izdanja. Prvobitni tekst uredbe za bosanski vilajet izdat je ranije u toj knjizi i odatle je preveden u »Bosanskom Vjestniku« (Sarajevo, 1866, br. 4—10, ćirilicom).

[7]) O njegovom djelovanju u Bosni v. Koetschet-Grassl, *Osman Pascha*, Sarajevo 1909; S. A. Delić, *Topal Šerif Osman paša*, Večernja pošta, 1923 g. br. 724—725; Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1865 g.*, Sarajevo 1932.

Drugim članom Uredbe o uređenju bosanskog vilajeta osnovan je od ranija dva ajaleta, bosanskog i hercegovačkog, jedan *bosanski vilajet* kao jedinstvena administrativna pokrajina. Na čelu tog vilajeta nalazio se jedan *valija* ili *valipaša* (guverner) koga je imenovala centralna vlast, ali on više nije mogao da sasvim samovoljno upravlja zemljom. Njegova prava i dužnosti bila su taksativno utvrđena vilajetskom uredbom. Otada u upravi zemlje ima nekog udjela i građanstvo preko zastupnika koje je samo biralo, ali je izborno pravo bilo ograničeno vrlo visokim cenzusom, tako da je čitava provincija mogla da izabere svega 28 poslanika u *Vilajetsko vijeće* koje se sastajalo jedanput godišnje. Sudstvo nije više bilo isključivo u rukama kadija, jer su pored šerijatsih uvedeni i *građansi sudovi*. Ova je uredba izdana 7. džumada II 1281/7. novembra 1864. g., a provedena je u Bosni 1865. i 1866. godine. Tom uredbom su kajmakamluci u bosanskom vilajetu pretvoreni u istoimene *live* ili *sandžake*. Trebinjski i mostarski kajmakamluk ranijeg hercegovačkog pašaluka sjedinjeni su u jedan, hercegovački sandžak ili livu sa sjedištem u Mostaru, dok je pljevaljski kajmakamluk tada izdvojen iz Hercegovine i priključen novopazarskom sandžaku, kome je sjedište i dalje bilo u Sjenici.

Tako je sav bosanski vilajet bio sastavljen od sedam sandžaka ili liva, kojima su na čelu i dalje bili kajmakami koji su imali zvanična sjedišta u sjedištima ranijih kajmakamluka. Tako je ova vilajetska uredda, donekle, ponovo restaurirala bosanski pašaluk iz vremena prije reforama bar u pogledu njegovog teritorijalnog opsega i nižih administrativnih jedinica.

Iako je vilajetska uredba bosanskog vilajeta ostala na snazi sve do 1878. g., ipak su u toku posljednjih dvanaest godina turske uprave u Bosni vršene mnoge manje promjene u pogledu njegovog uređenja, pa i u pogledu teritorijalnog sastava.

Sarajevskim kajmakamlukom upravljao je sam valija bosanskog vilajeta, kao što je i bosanski beglerbeg upravljao bosanskim sandžakom. Kao što se u bosanskom pašaluku bosanski sandžak zvao Paša-sandžak, tako se sada sarajevski sandžak zvao centralnim sandžakom (merkez sancagi). On je u početku imao posebnog kajmakama, odnosno mutesarifa.

U junu 1867. g. donesena je odluka da se kajmakami pojedinih sandžaka, odnosno liva zovu *mutesarifi*[8]) — kako su se nezvanično često nazivali i sandžakbezi pojedinih sandžaka još od XVII stoljeća. U februaru iste godine ukinuto je zvanje kajmakama, odnosno mutesarifa sarajevskog ili centralnog sandžaka, a on je podvrgnut pod direktnu upravu valija[9]), kao što je bilo do 1865. g., ali je u julu 1869. g. to zvanje ponovo uvedeno[10]), i u novembru 1871. g. opet ukinuto[11]), a godinu dana kasnije ponovo uvedeno[12]).

---

8) *Bosna* br. 55 od 24. VI 1867. g.
9) *Bosna* br. 41 od 4. III 1867. g.
10) *Bosna* br. 161 od 12. III 1869. g.
11) *Bosna* br. 283 od 21. XI 1871. g.
12) *Bosna vilayet Salnamesi* godište VII, za g. 1289 (1872/73).

Mnogo značajnija promjena izvršena je u julu 1872. g. kada je iz bosanskog vilajeta izdvojen novopazarski sandžak, kome je priključen niški sandžak i od toga obrazovan poseban *novopazarski vilajet*. Valijom toga vilajeta imenovan je neki Rašid-paša, ali je to brzo izmijenjeno i povraćeno ranije stanje[13]). Međutim, 2. februara 1877. g. novopazarski sandžak je definitivno izdvojen iz bosanskog i priključen novoosnovanom kosovskom vilajetu[14]).

U novembru 1875. g., za vrijeme hercegovačkog ustanka, pretvoren je gatački kadiluk u istoimeni sandžak. Mutesafirom toga sandžaka imenovan je Kostan-efendija[15]). Od toga sandžaka i ostataka nekadašnjeg hercegovačkog sandžaka obrazovan je u decembru iste godine poseban *hercegovački vilajet*[16]), ali je 2. februara 1877. g. ukinut i uspostavljeno je stanje iz predustaničkih vremena[17]). Sve te i druge promjene vršene su po nalogu Porte. Tako se bosanski vilajet pred okupaciju 1878. g. sastojao od šest okružja sa znatnijim izmjenama granica, naziva i broja srezova.

13) *Bosna* br. 318 od 30. VII 1872. g.
14) *Bosna* br. 554 od 4. II 1877. g.
15) *Bosna* br. 492 od 29. XI 1875. g.
16) *Bosna* br. 497 od 3. I 1876. g.
17) *Bosna* br. 554 od 4. II 1877. g.

DIO DRUGI

UPRAVNA PODJELA BOSANSKOG PAŠALUKA

po prazna stranica

UVOD

Proučavanje upravne podjele bosanskog pašaluka — predmet i zadatak drugog dijela ovoga rada — ima višestruk značaj. Da pitanje administrativne podjele naših zemalja pod turskom vlašću samo po sebi predstavlja važan problem, ne treba, mislim, ni naglašavati. To pitanje stoji u najtješnjoj vezi sa nizom drugih krupnih problema iz povijesti naših zemalja i naroda pod turskom vlašću. Poznavanje administrativne podjele nameće se često kao preduvjet za pravilno razumijevanje i uspješno rješavanje nekih ključnih pitanja.

Proučavanje historijske geografije naših zemalja pod turskom vlašću dovelo je do saznanja da Turci, prilikom sprovođenja svoje upravne podjele u našim zemljama, nisu bez naročitih razloga, vojno-političkih, strateških ili ekonomskih, vršili bitne izmjene upravne podjele koju su zatekli u zaposjednutim oblastima i da su, gdje god je to bilo moguće, zadržavali ranije stanje uključujući ga u svoj sistem upravne podjele, i to ne samo u pogledu nižih i najmanjih upravnih jedinica nego i većih oblasti, pa i čitavih pokrajina, kako su to već davno uočili Skarić i Čubrilović. Zahvaljujući tome principu, a u nedostatku drugih izvora, mi smo danas u mogućnosti da proučavanjem turske upravne podjele, saznamo mnogo pojedinosti o upravnoj podjeli naših zemalja i u predtursko doba, pa čak da dosta precizno rekonstruišemo opseg i upravnu podjelu nekih ostalih oblasti. To će se dosta jasno vidjeti i iz ovoga pokušaja rekonstrukcije upravne podjele bosanskog pašaluka i nižih upravnih jedinica na koje se on dijelio. Nadamo se da će se iz njega moći steći ne samo jasan uvid u tursku upravnu podjelu bosanskog pašaluka u označenom periodu, nego da ćemo uz to pokazati kako proučavanje upravne podjele naših zemalja pod turskom vladavinom može da pomogne proučavanju upravne podjele pojedinih naših oblasti i u vrijeme naših srednjovjekovnih država.

Koliko god važno i privlačno, proučavanje upravne podjele naših zemalja pod turskom vlašću predstavlja vrlo složen posao. Pitanje upravne podjele Osmanskog Carstva i njegovih provincija do sada nije bilo predmet sistematskih izučavanja. Nauka danas raspolaže vrlo oskudnim i sasvim nedovoljnim rezultatima o tome pitanju. U cjelokupnoj savremenoj historiografiji, zapadnoj i istočnoj, ne postoji nikakvo djelo koje bi pružilo kakav-takav sistematski historijski pregled upravne podjele toga carstva. Prosto je nevjerovatno da takvo djelo ne postoji ni u cjelokupnoj savremenoj turskoj historiografiji. Najpoznatiji autori djela o Osmanskom Carstvu zadovoljavali su se time da dadu samo tabelarne preglede provincija toga carstva u određenom vremenu.

Tako se, npr., poznati ermenski naučnik *M. d' Ohsson*, koji je prije 130 godina pružio opću sliku stanja, života i uređenja Osmanskog Carstva krajem XVIII st., zadovoljio da u pitanju upravne podjele toga carstva da samo tabelarni pregled ajaleta i sandžaka u njegovo doba[1]).

Nešto kasnije pojavilo se znamenito djelo *J. v. Hammera* o općem uređenju i upravi Osmanskog Carstva[2]), ali se u pitanju upravne podjele toga carstva i on zadovoljio time da prikaže podjelu toga carstva na ajalete i sandžake samo na osnovu *Hezarfenna*[3]), jednog ne baš mnogo pouzdanog turskog kompilatora s kraja XVII stoljeća.

Slične statističke prikaze pružaju i neka druga djela[4]), ali oni nikada nisu bili rezultat specijalnog izučavanja, nego prosto prepisivanje starih ili savremenih traktata koji se mogu pratiti od druge polovine XV stoljeća[5]).

Najstariji značajan spis koji pruža sliku upravne podjele Osmanskog Carstva na provincije jeste *Governe et Entrate dell Gran Turc* Jacoba de Promonterio de Campis iz 1475. godine[6]).

Sada imamo tri značajna turska zvanična pregleda evropskih provincija Carstva iz 1527/8. g.[7]). Od četrdesetih godina XVI st. nastaju mnogi zapadni opisi Turske u kojima se nerijetko daju popisi njenih provincija. Jedan katalog turskih provincija pruža i *Dželalzade Mustafa* (umro 1567) u svojoj Historiji Turske[8]). Hronološkim redom slijedio bi popis koji se nalazi u poznatom zborniku turskih pisama i svakovrsnih spisa i dokumenata *Munšaatus-salatin* od *Feridun-bega*[9]) umro 1582), ali on nije objavljen prema redakciji Feridun-bega, ako ga je on uopće sastavljao jer su u taj popis unesene neke provincije koje su osnovane znatno kasnije (Ujvar 1596, Kaniža, 1600. i dr.). U njemu ima i drugih podataka koji se hronološki isključuju i nikako ne odgovaraju faktičnom stanju u njegovo doba.

Mnogo su pouzdaniji, iako ne besprijekorni, popisi koje pružaju *Ajni Ali*[10]) (umro 1610), *Ali Čauš*[11]) (iz 1643. g.), *Kočibeg*[12]) (umro oko

---

[1]) M. d. Ohsson, *Tableau général de l' Empire Othoman, Paris 1787—1820.*

[2]) J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I—II, Wien 1815, II, 251—252.

[3]) O njemu vidi Fr. Babinger, GOW 228—231.

[4]) Ricaut, *Histoire de l' Etat present de l' Empire Ottoman*. Amsterdam 1670.

[5]) Heidborn, *Droit publie et administratif de l' Empire Ottoman*. I—II, Paris 1910.

[6]) Spis Jacoba de Promontario de Camis iz 1475. godine pod naslovom »*Governe et entrate dell Gran Turce*« poznat je po izdanju u *Izvestija Istoriskog društva u Sofiji*, (knj. IX, 1939, dio II, 16—19 i 55—57).

[7]) M. T. Gökbilgin, *Kanuni Sultan Suleyman devri başlarînda Rumeli Eyaleti Livalari, şehir ve kasabalarî*, Belleten XX, 78, 1956, 247—294.

[8]) Mustafa b. Dželal-Kodža Nišandži, *Tabakat al-memalik ve deredžāt al-mesālik* rukopis Nac. bibl. u Beču br. H. O. 41; Flügel 1010.

[9]) Ahmed Feridun-beg, *Munšeat es salatin* I, Istanbul 1264, 403—404.

[10]) Ayni Ali, *Kavanin-i al-i Osman der hulasa-i mezamin-i defteri divan*, izd. Ahmed Vefik-paše, Istanbul 1280/1864.

[11]) Izdanje H. Hadžibegića u GZM 1947.

[12]) Kočibeg Risalesi, Istanbul 1939.

1650). Slične vrijednosti su i podaci koje pružaju *Hadži Kalfa*[13]) (umro 1657) i *Evlija Čelebi*[14]) (umro poslije 1682). Svi ti i drugi narativni izvori pružaju dragocjene podatke, ali se moraju stalno držati pod kontrolom prvorazrednih izvora.

Nešto drukčije stoji sa proučavanjem upravne podjele pojedinih provincija Osmanskog Carstva. Ima nekoliko radova u kojima je, zasebno ili u širim okvirima, prikazana upravna podjela nekih provincija toga Carstva. Većina tih radova imaju danas isključivo bibliografsku vrijednost i predstavljaju više dokumente osjećanja potrebe da se popuni jedna praznina u nauci nego nešto više. Neki od tih radova predstavljaju vrijedne izuzetke i pružaju značajne rezultate. Tako je, npr., *Fikret Alasya* na osnovu izvornog materijala i literature dao kratak, ali cjelovit prikaz upravne podjele Kipra pod turskom dominacijom[15]). *P. Wittek* prikazao je administrativnu podjelu sandžaka Menteše u svome djelu *Kneževina Menteše*[16]). Administrativnu podjelu Sirije pod osmanskom vladavinom prikazao je dr *A. Ezat Abd el-Kerim*[17]). Taj je rad rađen isključivo na osnovu literature, ali se odlikuje dobrim zapažanjima pred kojima se gube neka pogrešna tvrđenja.

Kratak pregled upravne podjele turske Ugarske dao je prvo *Franz Salamon*[18]), a zatim, opet kratko, ali znatno potpunije i bolje, savremeni mađarski osmanista *L. Fekete*[19]).

Na upravno uređenje Bugarske pod turskom vladavinom osvrnuo se *Alois Hajek*[20]), ali taj osvrt nije rađen na osnovu izvora i jedva zaslužuje da se spomene.

Bolje stojimo sa poznavanjem upravne podjele jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom. Općenitiji karakter ima obrada Hammerovog prevoda Hadži Kalfinog spisa *Rumelija i Bosna* od Stojana Novakovića[21]). Tim radom obogaćeno je znatno naše poznavanje upravne podjele najvećeg dijela Evropske Turske sredinom XVII st., a naročito onih naših oblasti koje su obuhvaćene Hadži Kalfinim spisom.

Isto tako općenitiji značaj ima »*Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj*« koji sam ja izdao[22]). Taj popis nije nastao 1737. g. niti ga je sastavio

---

[13]) St. Novaković, *Hadži Kalfa ili Ćatib Čelebija o Balkanskom Poluostrvu*, Spomenik SAN XVII, 1892, 1—132.

[14]) Evliya Čelebi, *Siyahatnamesi* I, V, VI, Istanbul 1315—1318.

[15]) H. Fikret Alasya, *Osmanli Türkleri idaresinde Kibris*. Tarih (semineri) Dergisi, 1937, 91—127.

[16]) *Istanbuler Mitteilungen*, herausgegeben von der Abteilungen Istanbul des Archeologischen Instituts des Deutschen Reiches, Heft 2, Istanbul 1934, 103—110, Isti, *Menteše Beyliği. Ankara 1944.*

[17]) *Havaliyyat Kulliyya al-adab = Annales de la Fakulte des Lettres* I Kairo 1951, 127—184.

[18]) Franz Salamon, *Ungarn in Zeitalter der Tűrkenherschaft*, Leipzig 1887.

[19]) L. Fekete, *Osmanli Tűrkleri ve Mecarlar 1366—1699*, turski prevod Belleten XIII, 52, 1949, 677—697.

[20]) Alois Hajek, *Bulgarien unter der Tűrkenherschaft*, Berlin—Leipzig 1925.

[21]) Spomenik SAN XVIII, 1892, 1—132.

[22]) Hazim Šabanović, *Jedan popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića*, GZM LIV, 1942, 307—356.

Abdulah Huremović Mostarac, nego je to samo njegova recenzija jednog starog popisa koji je nastao prije bečkog rata 1683. g. Na to jasno upućuje činjenica što su u tome popisu navedeni svi kadiluci u Ugarskoj i Hrvatskoj koji su u tome ratu izgubljeni. Prije toga je S. Bašagić na osnovu jednog popisa kadiluka evropskog dijela Osmanskog Carstva iz 1667. g. prikazao *Kako se Jugoslavija dijelila na kadiluke*[23]). Aleksa Ivić je u svojoj *Građi za srpsku istorisku geografiju*[24]) poklonio istu pažnju »pašalucima, sandžacima i kadilucima po srpskim zemljama za vrijeme Turaka« kao i svim drugim upravnim i geografskim jedinicama i sabrao o tome vrlo korisne podatke.

Na osnovu tih i nekih izvornih podataka ja sam ranije dao jedan pregled upravne podjele jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do kraja XVII stoljeća[25]).

Pored tih općih ima i nekoliko značajnih priloga za pojedine naše zemlje.

Upravnu podjelu Vojvodine pod turskom vlašću prikazao je na osnovu izvora Dušan Popović u kolektivnom djelu *Vojvodina*[26]).

Teritorijalnu podjelu Crne Gore u XVI i XVII stoljeću prikazao je Branislav Đurđev u svojoj disertaciji[27]).

Značajan doprinos poznavanju upravne podjele bosanskog pašaluka dali su Fr. Rački i M. Batinić[28]) kad su objavili jedan geografsko statistički opis bosanskog pašaluka iz 1624-26. g. Na osnovu toga spisa prikazali su R. Lopašić i T. Smičiklas upravnu podjelu Slavonije i Like[29]). Ništa više nije imao ni L. Jelić pišući svoj *Lički sandžakat i postanje mletačke krajine početkom Kandijskog rata 1645-1648*[30]). Mnogo instruktivnije pisao je on o administrativnoj podjeli kliškog sandžaka[31]). Upravnoj podjeli bosanskog pašaluka posvetio je odgovarajući prostor i M. Prelog u svojoj *Povjesti Bosne*[32]), a nekoliko redaka i Vj. Klaić u svojoj *Povjesti Hrvata*[33]) i atlasima[34]). Skarić je izdanjem i obradom Popisa bosanskih

---

[23]) Novi Behar IV, 19, 178—180.

[24]) Aleksa Ivić, *Građa za srpsku istorisku geografiju*. Glasnik Geografskog društva, sv. 7—8, Beograd 1922, 197—207.

[25]) Hazim Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 godine*. Godišnjak Istoriskog društva BiH IV, 1952, 171—204.

[26]) *Vojvodina* I, Novi Sad 1939, 259.

[27]) Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo 1953, 54—63.

[28]) Fr. Rački, *Prilozi za geografsko statički opis Bosanskog pašaluka* Starine XIV, 1882; M. Batinić, Starine XVII, 1885.

[29]) R. R. Lopašić, *Dva junaka*, Zagreb, 1878; T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Zagreb 1891.

[30]) Narodni koledar, Zadar 1898, 116—178.

[31]) Luka Jelić, *Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovine XVI vieka*. Glasnik Matice Dalmatinske, God. III, knj. III, Zadar 1904, 239—254, 329—349 (naročito 247—249).

[32]) Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanliske vlade*. I dio (1463—1739) Sarajevo (1910), 162—165.

[33]) Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata*, Zagreb, knj. III, 6, 5.

[34]) Vjekoslav Klaić, *Atlas za hrvatsku povjesnicu*, Zagreb 1888; Isti, *Zemljovid Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine s pograničnim zemljama*, Zagreb.

spahija dao vrlo značajan doprinos našem poznavanju upravne podjele bosanskog pašaluka na niže upravne jedinice, — nahije[35]). U svome radu *Podaci za istoriju Hercegovine*[36]) on je saopćio važne podatke o upravnoj podjeli Hercegovine.

Izdajući i komentarišući dva austrijska izvještaja o Bosni iz početka XIX st. H. Kreševljaković i H. Kapidžić su u radu *Sudsko administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća* znatno obogatili naše poznavanje pojedinih turskih upravnih jedinica u Bosni i u starije vrijeme[37]).

---

35) Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123/1711 g.* GZM XLII, 1930, sv. za istoriju i etnologiju 1—99 (sa kartama).

36) Vl. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine 17 vijeka.* GZM XLIII, 1931, 2, 55—72.

37) H. Kreševljaković i H. Kapidžić, *Sudsko administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća.* Istorisko-pravni zbornik Pravnog fakulteta u Sarajevu, sv. 3—4, 1950, 247—260.

Glava I

SPISAK NAJVAŽNIJIH NEIZDATIH IZVORA

Glavne, a često i jedine izvore za rekonstrukciju upravne podjele pajedinih sandžaka basanskog pašaluka predstavljaju neizdati turski popisi pojedinih sandžaka iz druge polovine XV i XVI st. koji se čuvaju u Arhivu Predsjedništva Vlade (Başvekalet Arsivi) u Istanbulu, Katastarskoj upravi u Ankari i Gradskoj biblioteci u Istanbulu. Ja sam u ovome radu mogao da upotrijebim 33 od tih popisa.

Ovdje donosim njihov spisak sa najnužnijim opisom da ne bih morao opteretiti rad stalnim pozivanjem na te izvore:

1. — BVA, Maliyye defteri No 544. To je »Sumarni popis (defter-i mücmel) vilajeta Jeleča, Zvečana, Hodidjeda, Sjenice, Rasa, Skoplja, Kalkadelena (Tetova) i njihovih područja«, sastavljen u posljednjoj dekadi džumada I 859/9 — 18. maja 1455. godine. Taj defter sadrži popis »hasova Isabega Ishakovića u vilajetima Zvečan, Jeleč, Sjenica, Ras, Nikšić, Saraj-ovasi (Vrhbosna) i u vilajetima Skoplje, Kalkandelen i u Vilajetu V'lk (oblasti Vuka Brankovića)«, zatim popis timara Isa-begovih ljudi, spahija i gradskih posada na tome području.

2. — BVA, Tahrir defteri No 12. To je detaljan popis oblasti kojom je upravljao Isa-beg Ishaković. U njemu su popisani prihodi sultana, rumelijskog beglerbega, Isa-bega Ishakovića i ostalih manjih turskih feudalaca u toj oblasti. U tome popisu nalazi se popis carskih hasova u vilajetu Zvečan, popis hasova rumelijskog beglerbega u vilajetu Skoplju, Jeleču, zemlji Vuka Brankovića (Vlk—ili) i vilajetu Arnaud; zatim hasovi Isa-bega Ishakovića, spahija i gradskih posada u tim oblastima. Taj popis nije datiran, a potiče iz istog vremena kao i prethodni.

3. — Sumarni popis bosanskog sandžaka započet početkom redžepa 872, a završen krajem ševala 873, dakle u međuvremenu od 26. januara 1468. do 12. maja 1469. godine. Istambul, Belediye kütüphanesi, Cevdet Yazmalari № O 76.

4. — BVA, Tapu defteri № 5. Ima naslov *»Sancak-i vilayet-i Hersek defteri«*, i predstavlja detaljan popis Hercegovačkog sandžaka započet 1475, a završen u prvoj dekadi ramazana 882 = 7—16. decembra 1477. g.

5. — BVA, Tapu defteri No 16. Predstavlja detaljan popis smederevskog sandžaka. On je na početku manjkav i nema datuma, ali sam utvrdio da je nastao u međuvremenu od februara 1476. do januara 1478. (vidi ovdje str. 51 nap. 14). On sadrži i popis prvobitne teritorije kasnijeg zvorničkog sandžaka.

6. — BVA, Tapu defteri No 18. To je sumaran popis bosanskog sandžaka završen u prvoj dekadi džumada II 890 = 15—24. juna 1485. godine.

7. — BVA, Tapu defteri No 24. Predstavlja detaljan popis bosanskog sandžaka završen u prvoj dekadi ramazana 894 = 29. jula—7. avgusta 1489. godine.

8. — BVA, Tapu defteri No 1063. Nepotpun i nedatiran popis vlaha hercegovačkog sandžaka s kraja XV ili početkom XVI stoljeća.

9. — BVA, Tapu defteri No 974. Manjkav i nedatiran detaljan popis bosanskog sandžaka s kraja XV stoljeća.

10. — BVA, Tapu defteri No 987. Nepotpun i nedatiran popis vlaha hercegovačkog sandžaka sastavljen poslije 1535. godine.

11. — BVA, Tapu defteri No 56. *Defter-i mücmel-i liva-i Bosna* Sumarni popis bosanskog sandžaka završen u prvoj dekadi muharrema 922 = 5—14. februara 1516. godine.

12. — BVA, Tapu defteri NO 57. Kopija prethodnog popisa samo nije cio, značajan je naročito po mnogobrojnim marginalijama.

13. — BVA, Tapu defteri No 76. Sumaran popis hercegovačkog sandžaka iz 1519. godine.

14. — BVA, Tapu defteri No 171. Predstavlja sumaran popis zvorničkog sandžaka. Nije datiran, ali je nastao prije 1529. godine. 1519

15. — BVA, Tapu defteri No 193. Sumarni popis hercegovačkog sandžaka. Nema datuma, ali je nastao najkasnije 1529. godine.

16. — BVA, Tapu defteri No 157. Detaljan popis bosanskog sandžaka započet u prvoj dekadi rebia I 935 = 3—12. juna 1528, a završen u prvoj dekadi muharema 937 = 25. avgusta — 3. septembra 1530. godine.

17. — BVA, Tapu defteri No 173. Sumaran popis zvorničkog sandžaka napisan u trećoj dekadi ramazana 939 = 16—25. IV 1533. godine.

18. — BVA, Tapu defteri No 211. *Defter-i müfassal-i liva-i Bosna.* Detaljan popis bosanskog sandžaka započet u prvoj dekadi rebia I 947 = 6—15. jula 1540, a završen u drugoj dekadi zu'lhidže 948 = 28. marta — 6. aprila 1542. godine.

19. — BVA, Tapu defter No 201. Sumaran popis bosanskog sandžaka predstavlja u stvari idžmal prethodnog popisa br. 211.

20. — BVA, Tapu defteri No 243. Predstavlja detaljan popis požeškog sandžaka. Završen je 20. safera 952 =3. marta 1545. godine. To je do sada najstariji poznati popis ovoga sandžaka.

21. — BVA, Taphin defteri No 260. Detaljan popis zvorničkog sandžaka, završen posljednjeg dana redžepa 955 = 4. septembra 1548. godine.

22. — BVA, Tapu defteri No 405. Detaljan popis vlaha zvorničkog sandžaka. Nema datuma, a nastao je vjerovatno u trećoj ili četvrtoj deceniji XVI stoljeća.

23. — BVA, Tapu defteri No 268. Vodi se u spomenutom arhivu kao popis hercegovačkog sandžaka, a predstavlja u stvari samo veći fragmenat detaljnog popisa kliškog sandžaka, koji je završen u prvoj dekadi zul'-kade 957 = 11 — 20. novembra 1550. godine.

24. — BVA, Tapu defteri No 379. Detaljan popis bosanskog sandžaka. Nema datuma a nastao je poslije 1561. godine.

25. — BVA, Tapu defteri No 415. Detaljan popis bosanskog sandžaka. Nema datuma a nastao je poslije janaura 1575. godine.

26. — BVA, Tapu defteri No 1071. Detaljan popis bosanskog sandžaka. Nije datiran, a predstavlja manjkavu kopiju prethodnog popisa.

27. — BVA, Tapu defteri No 348. Sumaran popis pakračkog sandžaka. Završen je u prvoj dekadi rebia I 971 =19 — 28. oktobra 1563. g., predstavlja najstariji poznati popis ovoga sandžaka.

29. — BVA, Tapu defteri No 672. Detaljan popis požeškog sandžaka. završen 18 muharema 977 = 3. jula 1569. godine.

29. — BVA, Tapu defteri No 672. Detaljan popis požečkog sandžaka. Nema datuma, a nastao je poslije 987/1579. godine.

30. — BVA, Tapu defteri No 533. Detaljan popis kliškog sandžaka, zaršen u prvoj dekadi muharema 982 = 2. aprila 1574. godine.

31. — BVA, Tapu defteri No 654. Predstavlja fragmenat popisa ušurdžija hercegovačkog sandžaka iz osme decenije XVI stoljeća.

32. — BVA, Tapu defteri No 728. Predstavlja sumaran popis timara i spahija bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog i pakračkog sandžaka s početka XVII stoljeća.

33. — BVA, Tapu defteri No 753. zaveden je u spomenutom arhivu pod signaturom Tapu defteri Osek 973/748, Özel sayī 753, ali se on uopće ne odnosi na Osijek nego predstavlja kontrolni spisak (yoklama defteri) zajima i timarnika zvorničkog i nekih rumelijskih sandžaka koji su učestvovali na smotri u Odžakovu (Ozi), a datiran je sa 15. muharema 1040 = 24 VIII 1630. g. Premda manjkav, ovaj je defter korisno poslužio za rekonstrukciju upravne podjele zvorničkog sandžaka.

Ostali izvori i literatura navedeni su na odgovarajućim mjestima.

W =IMAM

Glava II

SISTEM TURSKE UPRAVNE PODJELE

Osnovne i najstarije upravne jedinice u Osmanskom Carstvu bili su *sandžaci i nahije*. Od osamdesetih godina XIV st. javlja se prvi beglerbegluk, ajalet ili pašaluk, najviša upravna jedinica sastavljena od više sandžaka. Između *sandžaka* i *nahije* bilo je, u raznim vremenima i raznim oblastima Osmanskog Carstva, nekoliko vrsta nižih upravnih jedinica koje su se međusobno razlikovale prema raznim vrstama nižih upravnih ustanova i zvanja, stalnih i privremenih, vojnih i građanskih, općih i specifičnih. Mi ćemo ovdje prikazati samo one upravne jedinice koje su postojale stalno ili privremeno na području bosanskog pašaluka u označenom periodu, i to samo sa stanovišta civilne administracije.

Beglerbegluk, ajalet ili pašaluk. — Najviše upravne jedinice koje su postojale u Osmanskom Carstvu, pa i kod nas, zvale su se *beglerbegluci, ajaleti* ili *pašaluci,* kako je kod nas uobičajeno.

Upravni termini *beglerbegluk* (turski tačno *beylerbeylik)* i *ajalet* (tur. *eyalet* od arapskog *ijâlet)* imaju isto značenje i označavaju najveće vojne i upravne jedinice na koje se dijelilo Osmansko Carstvo od osamdesetih godina XIV st. do reforama u XIX st. kada su ajaleti pretvoreni u vilajete.

Razlika između ova dva naziva kao upravnih termina jeste u tome što je *beglerbegluk* stariji naziv i što ima šire značenje. On je označavao ne samo područje kojim je upravljao jedan *beglerbeg* (tačno tur. *beylerbeyi,* ar. perz. *mir-i miran), paša,* pa i *vezir,* nego i samo njegovo zvanje i rang, dok se naziv *ajalet* (tur. *eyalet)* upotrebljavao samo u smislu najviših turskih upravnih jedinica pa je bio i zvaničan naziv za te jedinice.

Naziv *pašaluk,* koji je i kod nas najviše uobičajen, dolazi otuda što su *beglerbezi* ili *mir-i mirani,* koji su upravljali pojedinim ajaletima, imali redovno titulu *paša* sa rangom prvo od dva, a kasnije i titulu *vezir* sa rangom od tri *tuga*.

Još u XVI, a naročito u XVII st., vidimo često, ne samo u običnom govoru i literarnim spisima, nego i u zvaničnim dokumentima, da se za ajalete upotrebljava mnogo općenitiji naziv *vilajet,* a za njihove upravnike naziv *valija* (od ar. *vālī »namjesnik«*). Termini *vilajet* i *valija* upotrebljavali su se istovremeno i kao sinonim sa terminima *sandžak* ili *liva,* odnosno *sandžakbeg* (tačno *sancakbeyi)* ili *mir-i liva.* Kad su beglerbezi ili miri mirani počeli dobivati rang vezira sa tri tuga, onda su sandžakbezi ili miri live počeli dobivati naziv *paša, miri miran, valija* i dva tuga, ali nikada se nisu zvali *beglerbezi.*

Upotreba naziva vilajet u smislu ajaleta je u XVIII st. potpuno preovladala tako da je on sredinom XIX st. postao zvaničnim nazivom za ajalete.

Sandžak ili *liva.* — Niže upravne jedinice na koje su se dijelili pojedini ajaleti zvale su se redovno zvanično *sandžaci* ili *live.* Turski naziv *sandžak* (tur. *sancak) i arapski liva* (ar. *livā)* su sinonimi i prvobitno znače »zastava«, a kao upravni termini oni su bili redovan zvaničan naziv veće oblasti kojom je upravljao *sandžakbeg* ili *mir-i liva.* Kako su pojedini sandžakbezi od kraja XVI, a naročito u XVII st. počeli dobivati naslov *paša* ili *mir-i miran,* oni su se otada počeli nazivati valijama, pa su se istovremeno često i sami sandžaci ili live nazivali *vilajetima.*

Sandžaci su se dijelili na nekoliko vrsta nižih upravnih jedinica koje su se međusobno razlikovale prema raznim vrstama nižih upravnih organa, stalnih i privremenih, općih i specifičnih. Osnovna redovna niža jedinica bila je nahija.

Nahija. — Ova arapska riječ (ar. tačno *nāhī,* pl. *navāhī)* znači doslovno »strana, kraj, oblast, predjel«, a kao termin u turskoj administraciji ona je označavala najniže redovne turske upravne jedinice koje imaju svoju stalnu i tačno određenu teritoriju i stoje pod neposrednom upravom jednog državnog organa sa određenim prerogativima vlasti. Ove turske upravne jedinice u našim zemljama nastale su u najviše slučajeva pretvaranjem starih srednjovjekovnih *župa* ili *vlasti* u turske nahije gdje god su te župe odnosno vlasti postojale, a tamo gdje ih nije bilo formiranjem sličnih jedinica oko glavnih naselja ili utvrda u pojedinim oblastima. Prema tome, turski termin *nahija* odgovara potpuno našem srednjovjekovnom pojmu *župa.* Štaviše, svaka srednjovjekovna župa u našim zemljama postala je u tursko doba *nahijom.* Ukoliko se nahije ne nazivaju po imenima starih župa, one se skoro uvijek nazivaju ili po imenu glavne utvrde, ako je ona postojala i nije od Turaka napuštena, ili prema glavnom naselju u toj župi, kako će se to vidjeti iz niza primjera u ovome radu. Samo treba naglasiti da svaka srednjovjekovna *župa* kao *geografska* jedinica koja se pod Turcima zvala *nahijom* ne predstavlja uvijek tursku *nahiju* kao *upravnu jedinicu,* što je sasvim razumljivo kad se zna da je tih župa bilo često vrlo malenih. I kao što su se i u srednjem vijeku neke manje župe, kao geografske cjeline uklapale u veće župe i oblasti, tako su se i male nahije uklapale u šire jedinice — *upravne nahije.* Međutim, ti slučajevi ipak nisu tako česti pa se može reći da turske nahije i kao upravne jedinice odgovaraju srednjovjekovnim župama. Odstupanja su vrlo rijetka. Štaviše, iz najstarijih turskih dokumenata vidi se da su Turci prilikom zauzimanja manjih dijelova jedne geografske cjeline, nekoliko sela jedne župe, pripajali najbližim nahijama. Ali ako im se kasnije pružila prilika da zauzmu čitavu župu, oni su opet uspostavljali staro stanje.

Nahije kao upravne jedinice su često, naročito u prvom privremenom uređenju, bile, pogotovo u vojnoj organizaciji spahija, sinonim sa terminom *vilajet.*

Od nahija kao redovnih upravnih jedinica treba razlikovati još i tzv. *vlaške (stočarske) nahije.* To su opet bile obično stare geografske jedinice, župe i oblasti, naseljene pretežno vlaškim, stočarskim stanovništvom, autohtonim ili naseljenim, sa unutrašnjom samoupravom, mnogim

povlasticama i posebnom vojnom organizacijom. Te organizacije bile su podvrgnute direktno sultanu, beglerbegu ili sandžakbegu dotičnog sandžaka, a unutar svoje organizacije upravljali su se po svojim starješinama vojnim: *vojvodama* i *harambašama* i građanskim: *knezovima* kao starješinama nahija, *primićurima*, starješinama sela i *katunarima*, starješinama katuna. Takvih vlaških nahija bilo je i u bosanskom pašaluku, ali su se one održale trajno samo u Hercegovini i Slavoniji, te nekim planinskim predjelima u Bosni.

Kadiluk ili *kaza*. — Najčešća i skoro redovna upravna jedinica koja se nalazila između osnovnih redovnih upravnih jedinica, sandžaka i nahije bila je *kadiluk* ili *kaza*. Arapska riječ *kaza* (ar. tačno *kadā'*) kao upravni termin u sistemu turske upravne podjele označuje područje na koje se protezala stvarna i teritorijalna nadležnost jednog kadije. Naziv *kadiluk* (od ar. *kadi* »kadija, sudija« i tur. nastavka *lik*) ima isto značenje, samo ono znači još i samo kadijsko zvanje. Kadije su u turskom državnom uređenju bile prvenstveno predstavnici pravosuđa, pa bi po tome kaza ili kadiluk bila jedinica sudskog uređenja. Ali kako su kadije u Turskoj imale vrlo široke čisto upravne nadležnosti, to je kaza ili kadiluk kao teritorija na koju se protezala nadležnost jednog kadije bila stvarno redovna upravna jedinica u svim oblastima u kojima je bilo muslimana. Svaki kadiluk obuhvatao je veći ili manji broj nahija, prema tome da li je brojčana snaga muslimanskog stanovništva u izvjesnom području bila manja ili veća. Ako je u jednom sandžaku muslimansko stanovništvo bilo rijetko, onda se teritorija kadiluka mogla da poklapa sa teritorijom čitavog sandžaka. Tako je bilo čitavih sandžaka u kojima je postojao samo jedan kadiluk. Štaviše, teritorija jednog kadiluka, odnosno nadležnost kadija jednog kadiluka nije se morala poklapati ni sa granicama dotičnog sandžaka, nego je mogla da prelazi preko tih granica i da obuhvata nahije drugog sandžaka. Ako se u jednoj oblasti broj muslimanskog stanovništva povećavao — islamizacijom ili kolonizacijom — onda je, uporedo s tim procesom, rastao i broj kadiluka. Kako su kaze ili kadiluci u bosanskom pašaluku stvarno bile redovne upravne jedinice na sredini između nahija i sandžaka i kako su se one i zvanično tako tretirale, to ćemo se i mi u ovome radu držati toga sistema.

Nijabet. — U kadilucima sa jačom brojčanom snagom muslimana kadije su u svome sjedištu i u sjedištima udaljenijih većih nahija postavljale svoje zastupnike koji su se zvali *naibi* (ar. *nā'ib* »punomoćnik«). Oni su na određenom području, u jednoj ili više nahija, vršili sudsko-administrativne poslove koje im je prepuštao kadija dotičnog kadiluka iz djelokruga svoje stvarne i teritorijalne nadležnosti. Područje nadležnosti naiba zvalo se *nijabet*, a moglo je da se prostire na jednu ili više nahija. Kako kadije nisu uvijek postavljale naibe u nahijama svoga kadiluka, to nijabeti nisu ni predstavljali neku redovnu kariku u sistemu turske upravne podjele, pa stoga nisu ni uzeti posebno u obzir u ovome radu.

Vilajet. — Druga turska upravna jedinica s kojom se srećemo u našim zemljama, odmah poslije nahije, zvala se *vilajet*. Ta arapska riječ znači u turskom »kraj, krajina, veća ili manja oblast, zemlja pa i čitava država«. Ona se susreće ne samo u običnom govoru i literarnim

spisima nego i u zvaničnim turskim dokumentima u svim tim značenjima. U raznim dokumentima, a naročito u popisnim, katastarskim, poreskim i drugim knjigama, ona se upotrebljavala, kao u značenju ajalet, beglerbegluk ili pašaluk i sandžak ili liva, tako i u značenju svih nižih upravnih jedinica. Stoga se općenito mislilo da ta riječ nije nikada ni označavala neke stalne i jasno određene administrativne ili geografske jedinice sve do administrativnih reformi u XIX st., kada je riječ vilajet postala zvaničan termin za najviše turske administrativne jedinice.

Naša istraživanja pokazuju da nije uvijek tako bilo. Proučavanjem najstarijih turskih dokumenata dolazi se do zaključka da su Turci tom riječi u starije doba, prije i neko vrijeme poslije zavođenja svoje redovne uprave u zaposjednutim oblastima, označavali određene *vojno-administrativne* jedinice niže od *sandžaka,* a više od *nahije.* Te su jedinice po svom teritorijalnom sklopu bile obično sastavljene od više nahija, a po svome teritorijalnom opsegu one su najviše sličile istovremenim sudsko-administrativnim jedinicama, kazama ili kadilucima. Štaviše, izvori nam pružaju dovoljno primjera da zaključimo da su vilajeti, u privremenom vojno-političkom uređenju po teritorijalnom opsegu bili isto ono što su istovremeno predstavljale kaze ili kadiluci u sudsko-administrativnom uređenju. I kao što se na čelu svakog kadiluka nalazio kadija, tako se na čelu svakog vilajeta nalazio *vojvoda* ili *subaša*. Dalje, kao što su kadije većih kadiluka imali svoje pomoćnike — naibe u jednoj ili više nahija svoga kadiluka, tako su i vilajetske vojvode i vilajetske subaše imale svoje pomoćnike u pojedinim većim i udaljenijim naseljima i nahijama svoga vilajeta koji su se takođe zvali *vojvode* ili *subaše.* Stoga upotrebu naziva vojvoda, u smislu upravnika vojvodaluka, i naziva subaša, u smislu upravnika manjeg dijela jednog vojvodaluka, treba razlikovati od upotrebe istih naziva u smislu vilajetskog vojvode, odnosno vilajetskog subaše.

Subašiluk. — Istovremeno sa pojavom naziva *vilajet* kao vojno-političke jedinice privremenog uređenja javlja se i naziv *subašiluk.* Ovaj naziv dolazi od starog turskog naziva *subaša* (tačno t. *subaşı*) *s kojim* ćemo se kasnije bliže upoznati, a označuje zvanje subaše i oblast kojom on upravlja kao neposredni vojno-administrativni organ. U tome smislu je subašiluk nekad u ranije doba imao isto značenje kao i vilajet, a subaša isto značenje kao i vilajetski vojvoda. To se najbolje vidi iz dokumenata u kojima se ista oblast jedanput naziva vilajetom, a drugi put, čak u istom dokumentu, subašilukom. Po tome su nazivi vilajet i subašiluk kao teritorije mogle biti sasvim isto. Razlika je između jednog i drugog pojma u tome što su se na čelu subašiluka nalazile vilajetske subaše, tj. feudalci višeg ranga koji su uživali feudalnu rentu u vrijednosti 20 000 do 100 000 akči, dok su vilajetske vojvode mogle biti i sitniji, obični timarnici. Ali ima slučajeva, naročito poslije učvršćenja turske vlasti, da je razlika između vilajeta i subašiluka često znatna, da je subašiluk uži pojam, da svaki subašiluk nije vilajet. Izgleda da su se subašilucima nazivali obično pogranični vilajeti kao što su kod nas bili, npr., Zvornička oblast prije osnivanja zvorničkog sandžaka, pa Braničevska oblast sa središtem u isturenoj tačci Braničevu udaljenom od središta sandžaka Vidina ili Smedereva, pa bosansko-krajiški subašiluk sa središtem u Kamengradu prije osnivanja bihaćkog sandža-

ka i dr., dok su se iste vojno-političke jedinice u unutrašnjosti u prvom periodu turske vladavine zvali samo vilajeti. Svakako je na ovo diferenciranje značenja vilajeta i subašiluka uticala i činjenica što su se u najranije doba Osmanske Carevine na čelu svih vilajeta nalazile uvijek subaše. Naziv vojvoda, koji se susreće prvo na čelu pojedinih valajeta u našim zemljama Turci su preuzeli od pokorenih slavenskih naroda na Balkanu. On nije bio kod Turaka ranije odomaćen, a možda ni poznat. Ovo staro vilajetsko uređenje bilo je privremenog karaktera, tako da je sa učvršćivanjem turske vlasti u pojedinim oblastima i zavođenjem redovne uprave postepeno iščezavalo, a sa prestankom turske ekspanzije potpuno nestalo. Na drugoj strani je i pojam subaša uskoro dobio još jedno značenje. Osamdesetih godina XV st. izvršena je klasifikacija spahija na *timarske* i *zaime*, pa je otada svaki zaim dobio titulu *subaša* i time se još više izdiferencirala razlika između subašiluka i vilajeta.

Vilajetom se nazivala još jedna vrsta upravnih jedinica nezavisnih od ove privremene vojno-političke i redovne sudsko-administrativne podjele u vojnoj organizaciji spahija. U tome sistemu vilajet je označavao oblast od nekoliko upravnih nahija jednog sandžaka čije su spahije stajale pod neposrednom komandom jednog lenskog oficira koji se obično zvao *čeribaša, serasker* i *subaša*. Sva tri ta stara turska termina su sinonimni i znače doslovno »vojvoda«. To je po porijeklu mnogo starija ustanova, a po hijerarhiji niža od *alajbega,* koji je (od 1526. g.) došao na čelo svih spahija jednog sandžaka. Ove spahijske subaše su i dalje ostale na čelu svojih subašiluka, samo što nisu više bile, kao ranije, direktno potčinjene sandžakbegu, nego alajbegu. Ovi vilajeti spahijsko-vojne organizacije održali su se, kao vojno-operativni instrument, sve do likvidacije timarskog sistema. Prema njima su vođeni spiskovi, vršena smotra i kontrola spahija u izvršavanju vojnih obaveza. Prema njima se vršio raspored i mobilizacija spahijske vojske. Stoga tu podjelu nalazimo i u onome defteru o kontroli bosanskih spahija koji su učestvovali u rusko-turskom ratu na Prutu 1711. g., što ga je izdao Skarić. Ovi spahijsko-vojni vilajeti zvali su se katkada i *nahijama,* kao što to vidimo i u spomenutom popisu bosanskih spahija. Te »timarske nahije«, kako ih je nazvao Skarić, ili još bolje spahijske nahije, odnosno vilajeti, sastojali su se uvijek od više običnih nahija, ali se teritorija tih vilajeta, odnosno nahija, nije nikako podudarala sa administrativnom podjelom na vilajete u privremenom uređenju niti sa redovnom sudsko-administrativnom podjelom na kadiluke.

Vojvodaluk. — Najtipičniji turski političko-upravni organi u upravnim jedinicama manjim od kadiluka ili vilajeta zvali su su se vojvode, a teritorija na kojoj su oni vršili svoju vlast zvala se *vojvodaluk.* U turskom upravnom sistemu u našim zemljama balo je više raznih dostojanstvenika koji su se zvali vojvode, ali se to zvanje najduže održalo u značenju administrativno-policijskih organa u jednoj ili više nahija, u jednom vojvodaluku. Teritorijalni pojam vojvodaluka nije bio uvijek strogo određen; on nije predstavljao neku stalnu upravnu ni geografsku cjelinu kao što je, npr., nahija ili kadiluk. On se je mogao sastojati od jedne nahije, kao što je bio najčešći slučaj, ali je vrlo često obuhvatao dvije ili više nahija, pa i čitav kadiluk. Od namjesnika provincije zavisilo je da li će nekom licu dati na upravu jednu ili više nahija u svakom

konkretnom slučaju. Kako su se vojvodaluci sastojali obično od jedne nahije, može se praktično, iako ne teoretski sasvim tačno, kazati da su se vojvodaluci podudarali sa nahijama i da su, prema tome, vojvode bile nahijske starješine.

Kada je jedan vojvoda dobio na upravu dvije ili više nahija, on je u nekim od tih nahija postavljao svoga *subašu.* Nahije u kojima su se nalazili carski hasovi, tim hasovima upravljali su *emini,* a nekada i zakupnici tih hasova, koji su se zvali *amili* ili *amaldari.*

Knežina. — U nizu starih domaćih zvanja i ustanova u našim zemljama koje su Turci preuzeli u svoj upravni sistem spada i zvanje *knez* u značenju lokalnog starješine određenog područja — nahije, varoši, jednog ili više sela naseljenih potpuno ili pretežno hrišćanskim stanovništvom.

Po tome bi se očekivalo da i za područje kome je na čelu knez postoji poseban naziv. I zaista pored naziva knez postoji u turskom i naziv *knezlik* obrazovan na isti način kao što je, npr., od naziva vojvoda nastao naziv vojvodaluk. Ali dok je naziv vojvodaluk označavao ne samo *zvanje jednog vojvode* nego i *područje kojim on upravlja,* dotle se naziv knezlik redovno upotrebljavao u zvaničnoj terminologiji obično u značenju zvanja kneza, a rijetko u značenju *knežina.* Naziv knežina u smislu određenog područja kome je na čelu stajao knez, koliko je meni sada poznato, u Bosni je postojao samo u vlaškim (stočarskim) nahijama i njihovoj organizaciji.

U Srbiji se taj pojam razvio mislim već u XV st., ali on ni tamo nije nikada uključen u turski sistem upravne podjele, što je opet sasvim razumljivo kad se zna da je to domaća ustanova koja ne spada u turski sistem upravne podjele. To je, u stvari, ustanova narodne samouprave tolerisana od Turaka, a podržavana od naroda. Ona je i u Srbiji poprimila smisao određene upravne jedinice uporedo sa postepenim slabljenjem i potpunim uklanjanjem turske vlasti. U zvaničnoj turskoj terminologiji i te knežine zvale su se nahije kao i one na carskim hasovima (Poljica, Grbalj i dr.). Zbog svega toga u ovome radu nismo ni govorili o knežini kao jedinici u turskom sistemu upravne podjele, nego samo o knezu kao organu u turskom upravnom uređenju.

Kao u vlaškim nahijama, tako su i u hrišćanskim varošima i varoškim četvrtima starješine bile uglavnom *knezovi,* a u selima opet *seoski knezovi* ili *primićuri.*

U početku turske vladavine postojali su u nekim župnim nahijama *župani,* starješine stočara u jednoj ili više ravničarskih nahija. Njihovo zvanje zvalo se *županluk,* a možda se tu mislilo i na oblast, jer je za jedan županluk bilo vezano po više nahija. Ovu ustanovu srećemo od druge polovine XV st. i to samo u Hercegovini, kao što opet u nekim prekosavskim naseljima, Požegi, Osijeku i dr. srećemo mađarsku ustanovu *birov.*

Vjerska ili socijalna grupa i skupina od više sela ili mahala (zaselaka) kao i jedna vojno-organizaciona jedinica vlaha zvala se *džemat.* Zaseoci i manje gradske četvrti zvale su se *mahale.* Veće gradsko muslimansko naselje zvalo se *šeher,* manje *kasaba.* Varoš ili mahala naseljena hrišćanima zvala se *varoš.*

Glava III

PRIVREMENA PODJELA BOSANSKOG SANDŽAKA NA VELIKE VILAJETE (1463—1470)

U svim zaposjednutim oblastima Turci su prvo zavodili *privremeno vilajetsko uređenje,* koje su tek kasnije, često poslije više decenija, zamjenjivali ustanovama redovnog uređenja. Osvojene zemlje i oblasti oni su redovno ostavljali u prijašnjim granicama i zadržavali njihovu zatečenu administrativnu podjelu.

Zato ćemo i mi ovdje, prikazujući upravnu podjelu bosanskog pašaluka, pokušati da, prije svega, rekonstruišemo prvu, privremenu tursku upravnu podjelu pojedinih oblasti koje su bile u sastavu toga pašaluka, a tek onda preći na prikazivanje redovne upravne podjele tih oblasti.

Za proučavanje administrativne podjele bosanskog sandžaka u prvom deceniju njegovog postojanja mogli smo, pored izvora i literature koji su nam služili za rekonstrukciju najranijih turskih administrativnih jedinica na bosanskom drumu od Skoplja do Hodidjeda (1392-1463), upotrijebiti, prije svega, dragocjene podatke, koje sadrži Sumarni popis bosanskog sandžaka izvršen u međuvremenu od 26. januara 1468. do 12. maja 1469. g., zatim popis hercegovačkog sandžaka iz 1477. i popise bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. g. Nekoliko važnih pojedinosti pruža i ono malo sačuvanih turskih pisama iz ovog doba, naročito ćirilskih. Od znatne koristi bili su mi i rezultati savremenog proučavanja građe Dubrovačkog arhiva, u prvom redu radovi Jirečeka, Truhelke i Dinića. Polazne tačke za proučavanje toga pitanja predstavljaju podaci koje pružaju Dursun-beg, Fatihov biograf i učesnik njegovih pohoda protiv Bosne, i Ašikpašazade, a donekle i podaci koje pruža Oruč bin Adil i drugi. Na osnovu tih izvora i studija izvršen je ovaj pokušaj rekonstrukcije najranije upravne podjele bosanskog sandžaka.

U času kada je Mehmed II Osvajač preduzeo da sruši Bosansko Kraljevstvo (1463), ono je stvarno bilo raskomadano u ove četiri državine:

1 Kraljeva zemlja,
2 Zemlja hercega Stjepana Kosače,
3 Oblast Pavlovića i
4 Oblast Kovačevića.

To su znali, naravno, i Turci. Govoreći o padu Bosne Dursun-beg kaže ovako: »Kad je pokorena ta prostrana država (Kraljeva zemlja) sa svojim gradovima i zamcima, onda je sultan uputio Mahmud-pašu protiv Hercega, koji je takođe bio gospodar (beg) države poput kralja«. Osim

toga, između islamskog područja i bosanske države postojala su »još dva đaurska kneza. Svaki od njih vladao je posebnom kneževinom (beylik)« [1]. Slično piše Ašikpašazade i drugi stari turski kroničari[2]).

Osvojeno Bosansko Kraljevstvo Turci su pretvorili u jedan sandžak, kome su priključili ne samo ranije vilajete u Bosni (Saray-ovasi i Višegrad) nego i vilajete u središnjem dijelu stare Raške, kasnijoj Novopazarskoj oblasti.

Provodeći administrativnu podjelu oblasti koje su ušle u sastav bosanskog sandžaka, Turci su se striktno pridržavali zatečenog stanja i podjele tih oblasti između njih, bosanskog kralja i ostalih krupnih bosanskih feudalaca: Pavlovića, Kovačevića i hercega Stjepana, kakvo je bilo u času njihove propasti. Na tom principu izvršena je administrativna podjela toga sandžaka na pet velikih vilajeta ovako:

1. Ranije male vilajete u staroj Raškoj, kasnijoj Novopazarskoj oblasti, Turci su pretvorili u istoimene nahije i sjedinili ih u jedan veći vilajet koji je u početku nazivan *Vilajet Jeleč*, a kasnije *Vilajet Novi Pazar*.

2. Budući da je raniji vilajet *Saray-ovasi* (Vrhbosna) sa gradom *Hodidjedom* i novom varoši *Sarajevom* postao središte čitave provincije, on je i dalje predstavljao zaseban vilajet.

3. Oblasti koje su do maja 1463. g. bile pod neposrednom vlašću posljednjeg bosanskog kralja Turci su zadržali kao jedan vilajet koji su nazvali *Vilayet-i Kiral* = »*Kraljeva Zemlja*«.

4. Isto su tako postupili i sa zemljom Pavlovića, kojoj su vratili raniji *vilajet Višegrad*, i od čitavog tog teritorija obrazovali poseban veliki vilajet, koji su nazvali *Vilayet-i Pavli, Vilayet-i Pavli-ili*, odnosno *Pavli-ili Vilayeti*, a u svojim dokumentima na našem jeziku »*Zemlja Pavlovića*«.

5. Peti vilajet predstavljala je oblast Kovačevića koju su Turci zvali *Vilayet-i Kovač* ili *Kovač-ili Vilayeti*, odnosno *Vilayet-i Kovač-ili* = »*Zemlja Kovačevića*«. Možda je tada i od osvojenog dijela zemlje Hercegove bio osnovan jedan vilajet — kako priča Dursun-beg, ali se on nije mogao održati, pa je definitivno organizovan dvije ili tri godine kasnije kad su Turci definitivno zaposjeli najveći dio Hercegovine i pretvorili ga u svoj *Vilajet Hersek* ili »*Zemlja Hercegova*«.

Uspjesima protivofanzive ugarskog kralja, hercega Stjepana i njegovih sinova 1463/64. Hercegovina je bila uglavnom oslobođena, a Bosna podijeljena između Turske Carevine i Ugarske Kraljevine, i to tako da je Turska zadržala najveći dio Kraljevih zemalja i gotovo sve zemlje i gradove Pavlovića i Kovačevića, dok je Ugarska zaposjela oblasti Donje Kraje, Usoru i Soli. Tada su hercegovi sinovi zauzeli i nekoliko bosanskih gradova. Tako je bosanski sandžak nakon spomenute protivofanzive bio znatno smanjen. Ali ti teritorijalni gubici nisu imali nikakvog odraza na administrativnu podjelu tog sandžaka.

Iako potisnuti na sjeveru, Turci su u ljeto 1465. g. izvršili uspješnu ofanzivu protiv Hercegovine i te i sljedeće godine zaposjeli najveći dio

[1]) Dursun-beg 121; Elezović u *Bratstvu* XXVI, 117—118.

[2]) Ašikpašazade, Car. izd. 166; Up. Elezović u *Bratstvu* XXVI, 81; Anonimus Giese I, 112. Urudž. (treba Oruč) 74; Sadeddin, I, 496.

njene teritorije i pretvorili u *Vilajet Hersek* = »*Zemlja Hercegova*«, koji su priključili bosanskom sandžaku. Tako se ovaj sandžak u najranije vrijeme svoga postojanja sastojao od šest velikih vilajeta.

Stari vilajeti Jeleč i Saray-ovasi predstavljali su istovremeno po jedan istoimeni kadiluk. U Kraljevoj i Hercegovoj zemlji osnovana su odmah po dva kadiluka: Bobovac i Neretva, Drina i Blagaj, dok su zemlje Pavlovića i Kovačevića imale zajedničkog »kadiju vilajeta Pavli i Kovač«. Vilajeti i kadiluci dijelili su se na veći ili manji broj nahija. Ta podjela izgledala je 1469. g. ovako:

Vilajet i kadiluk *Jeleč* dijelio se na nahije: Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Barče, Vrače, Moravica i Nikšići.

Vilajet i kadiluk *Saray ovasi* (Vrhbosna) sa novom istoimenom varoši i gradom Hodidjedom zapremao je, po svoj prilici, i dalje samo staru župu Vrhbosnu.

Predjeli *Kraljeve zemlje* u porječju Bosne i njenih pritoka pripadali su u sudsko-administrativnom pogledu kadiluku *Bobovcu* a dijelili su se na nahije: Bobovac, Dubrovnik, Visoko, Fojnica, Lepenica, Kreševo, Lašva, Brod, Pribić ili Kamenica, Jelaška Župa i Kladanj. Predjeli *Kraljeve zemlje* u porječju Neretve, Rame i Vrbasa pripadali su kadiluku *Neretvi* sa sjedištem u Konjicu, a dijelili su se na nahije: Neretva, Rama, Gradčac i Uskoplje.

Zemlja Pavlovića bila je podijeljena na nahije: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Čataldža (= Prača), Borač, Studena, Volujak, Glasinac ili Mokro, Bogazi Yumru (= Pale) i Olovci, a *Zemlja Kovačevića* na nahije: Vratar, Trebotić, Birač i Osat. Sjedište »kadije vilajeta Pavli i Kovača« bilo je u Višegradu.

Hercegova zemlja je u sudsko-administrativnom pogledu bila podijeljena na kadiluke: *Drina i Blagaj*. Kadiluku Drini pripadale su nahije: Soko, Kukanj, Mileševo, Samobor, Dubštica, Bohorić i Kava, a kadiluku Blagaju nahije: Goražde, Zagorje, Bistrica, Osanica, Tođevac, Viševa, Kom, Neretva, Nevesinje, Blagaj, Trebinje, Popovo, Vidoška, Dabri, Konac Polje, Onogošt, Vatnica, Gacko, Mostar, Podblatje i Drežnica.

1. VILAJET I KADILUK JELEČ

Prošireni vilajet Jeleč spominje se prvi put 1469. g., ali je osnovan svakako još 1463. g. kad su raniji mali vilajeti u Staroj Raškoj bili izdvojeni iz Skopskog krajišta, pretvoreni u istoimene nahije i priključeni bosanskom sandžaku. Središte tog vilajeta postalo je grad Jeleč, koji je predstavljao najznačajniju tvrđavu u čitavoj oblasti.

Istovremeno je obrazovan istoimeni kadiluk vjerovatno tako što su raniji kadiluci u Gluhavici, odnosno Jeleču, Trgovištu i Zvečanu bili pretvoreni u nijabete na isti način kao što su raniji vilajeti, u kojima su ti kadiluci postojali, bili pretvoreni u nahije. Sjedište tog kadiluka bilo je u gradu Jeleču, odakle je kasnije preneseno u Novi Pazar, koji se brzo razvijao i poslije 1470. g. postao prvo sudsko-administrativno, a zatim i političko središte čitavog vilajeta, pa su ga stoga nazvali novopazarskim vilajetom, odnosno kadilukom. Ne zna se tačno kada je Novi Pazar postao središte ovog vilajeta i kadiluka. Oni se i 1469. g. spominju pod starim imenom, a pod novim tek 1485. g., ali je pomjeranje toga

središta iz Jeleča u Novi Pazar izvršeno svakako nešto prije 1485. g., kada je Jeleč već bio izgubio raniji strateški značaj, a Novi Pazar, kome je Isa-beg Ishaković udario temelje još šezdesetih godina XV st. razvio se dotle u veću varoš. Samo se stari naziv toga vilajeta, odnosno kadiluka i u zvaničnim aktima povlači sve do četrdesetih godina XVI stoljeća.

Stari vilajeti Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica i Nikšići spominju se kao nahije vilajeta, odnosno kadiluka Jeleča prvi put 1469. g., ali su one taj status dobile svakako odmah poslije 1463. godine.

U nahiji Zvečanu spominju se 1469. g. trgovi: Dmitrovica i Ržane, u nahiji Jeleču trg Gluhavica, a u nahiji Rasu izgrađivao se »šeher Novi Pazar, koji se drukčije zvao šeher Ras«. Staro *Trgovište*, koje je bilo u toj nahiji, spominju dubrovački izvori sve do 1494. g.[3]). U vilajetu, odnosno kadiluku Jeleču spominje se 1469. g. i stara oblast Moravica kao nahija, te potpuno nove nahije Barče i Vrače.

Nahija *Barče* upisana je 1469. g. kao »nahija Vlaha Senice, drugo ime Barče«. Ubikaciju te nahije, koja je tada imala 2106 vlaških kuća, omogućuje činjenica što se u njoj 1516. g. javlja *Skender-pašina Varoš,* starije ime današnje *Nove Varoši,* koja se 1530. g. spominje pod imenom »Nova Varoš u nahiji Barče u kadiluku Novi Pazar«. Uostalom, to smo naučili od Kuripešića, koji tu varoš spominje sa oba imena (1530)[4]).

Ličnost po kojoj se ta varoš prozvala i koja ju je osnovala jeste poznati bosanski sandžakbeg, rumelijski beglerbeg i vezir Skender-paša Đenovljanin, koji je od 1478. do 1505. bio tri puta bosanski sandžakbeg[5]). U to vrijeme osnovana je Nova Varoš. Na nju se odnosi jedna odredba kanunname za bosanski sandžak iz 1516. g. koja glasi:

»Neka u one varoši, koje su radi osiguranja puteva za *vojnike* Novog Pazara i Sjenice osnovali Skender-paša, Firuz-beg i Junus-paša, kao i u varoš Priboj, dođe po dvadeset *vojnika,* i neka oni u svakoj spomenutoj varoši sagrade kuće, tu se nastane i čuvaju (puteve)«[6]).

Nahija *Barče* zadržala je to staro ime sve do XVIII st., ali se ponekad spominje i pod imenom Nova Varoš.

Nahija *Vrače* prostirala se između rijeka Raške i Ibra i nahije Jeleča. Prvi put se spominje 1469. g. kada je 48 spahijskih kuća u toj nahiji degradirano na status raje, zatim 1485. g. kao nahija novopazarskog kadiluka, pa dalje sve do XVIII st. stalno u sastavu toga kadiluka.

Kao i sve ostale nahije u privremenom vilajetskom uređenju, tako je i ova nahija u prvo vrijeme predstavljala jedan zijamet, koji je 1485. g. bio razbijen na dva dijela.

U stastavu vilajeta i kadiluka Jeleča spominje se 1469. g. i stara nahija *Nikšići* sa brojnim selima.

---

[3]) Jireček-Radonić II, 335.

[4]) Kuripešić-Pejanović 27.

[5]) H. Šabanović, *Bosanski sandžakbeg Skender,* Istor. Glasnik 1955, br. 1, 1—15.

[6]) POF I, 164.

2. VILAJET I KADILUK SARAY-OVASI ILI SARAY (SARAJEVO)

Stari vilajet Hodidjed ili Saray-ovasi nije, izgleda, 1463. g. pretrpio nikakve teritorijalne promjene, nego je i dalje bio ograničen samo na Vrhbosnu, u kojoj nema više starih seoskih trgova: Turbića, Kotorca i Bulagaja, ali se u njoj tada javljaju novi trgovi *Trnovo i Blažuj,* a nadasve razvija se *Sarajevo,* koje se podizalo kod starog *Trgovišta.* Sada se ne spominje više ni mala nahija *Tilava,* a nešto kasnije javiće se na području i u okviru sarajevske nahije nekoliko malih nahija: *Smućka, Lukavica i Trnovo.* Sarajevo je 1463. g. postalo središte ne samo svoje nahije i kadiluka, što je bilo i ranije, nego i čitavog bosanskog sandžaka.

3. VILAJET KIRAL — »KRALJEVA ZEMLJA« POJAM I SUDSKO-ADMINISTRATIVNA PODJELA KADILUCI BOROVAC I NERETVA

Pojam *Vilayet-i Kiral* ili *Kiral-ili,* odnosno *Kraljeva zemlja* spominje se u turskim narativnim izvorima, katastarskim popisima i u carskim fermanima, ali u različitim značenjima. Kod Dursun-bega, Ašikpašazade i drugih starih turskih kroničara taj naziv označuje onaj dio Bosanske Kraljevine koji je do 1463. g. bio pod neposrednom vlašću posljednjih bosanskih kraljeva[7]).

U turskim katastarskim popisima on se spominje 1469, 1477, 1485. i posljednji put, 1489. g. Tu on označuje one dijelove ranijih Kraljevih zemalja koje su u to vrijeme bile pod turskom vlašću, i predstavljale su jedan vilajet u okviru bosanskog sandžaka. U carskim fermanima i drugim pismima javlja se naziv Kiral-ili, Vilajet-i Kiral, odnosno Kraljeva zemlja od 1471. do kraja XV st. nekoliko puta i označuje čitav bosanski sandžak. On je u tim izvorima sinonim sa nazivom bosanski sandžak, odnosno bosanska liva[8]). Nas ovdje interesuje taj naziv samo u slučajevima kada on označuje jedan vilajet bosanskog sandžaka tj. u značenju u kome se on upotrebljava u spomenutim popisima XV stoljeća.

Godine 1468/9, kada se prvi put javlja u popisima, on je označavao sve one dijelove Bosanske Kraljevine koji su do 1463. g. potpadali pod neposrednu vlast kuće Kotromanića i koji su poslije ratovanja 1463/64. ostali pod turskom vlašću. Kasnije je obuhvatio i ostale dijelove ranijih Kraljevih zemalja koje su Turci postepeno sticali sve dok krajem XV stoljeća nije potpuno iščezao iz turske administrativne nomenklature.

Vilajet Kraljeva zemlja, kao teritorijalna jedinica bosanskog sandžaka, obuhvatio je 1469. g. porječje Bosne i njenih pritoka od Dubrovnika, Visokog i Kreševa do Vranduka. U međuvremenu, od 1469. do 1485. g., on se u tome pravcu protegao do ispod Maglaja. Na osnovu činjenica koje pružaju najstariji turski popisi, a u vezi sa poznatim činjenicama, može se zaključiti da se na tome prostoru, između Vranduka, Travnika i Maglaja, nalazilo »obnovljeno Kraljevstvo bosansko«.

Kraljevoj zemlji pripadalo je 1469. g. i područje srednjeg i donjeg toka Krivaje i dalje na istok, tako da je ona obuhvatala i Kladanj na

[7]) Potvrde u izvorima navedenim ovdje u nap. 1 i 2.

[8]) Up. *Povelje i pisma* br. 871 (26. VII 1471).

Drinjači, dok je izvorišni dio Krivaje sa Olovom i njegovom župom pripadao zemlji Pavlovića.

Na jugu i jugozapadu Kraljevoj zemlji pripadalo je 1469. g. svo područje na desnoj strani gornje Neretve na kome su tada bile nahije Gradčac, vjerovatno oko Pazarića i Tarčina, nahija Crešnjevo sa istoimenim gradom koji se nalazio kod današnjeg sela *Džepi* i nahija Neretva sa trgom Konjicem. Zatim cijela Rama, dio župe Skoplja na Vrbasu sa gradom Susidom, koji je tada imao posadu, i selom Gračanicom, koje je predstavljalo trg, te dio stare župe Livna sa utvrđenim gradom *Humom* koji je ležao iznad današnjeg sela *Podhum*.

Da su Rama, Uskoplje i Livno do propasti Bosne bili potčinjeni bosanskom kralju, to izričito kaže Matija Korvin u jednoj povelji iz 1463. g.[9]). Poslije uspješnog ratovanja protiv Turaka u jesen i zimu 1463. g. Matija je te župe darovao Vladislavu Hercegoviću za zasluge u tim borbama[10]). Sa Neretvom je, međutim, situacija nešto drugačija.

U skladu sa podjelom stare župe Neretve na dva dijela, bosansku i humsku, odnosno kraljevu i hercegovu, kao i s obzirom na činjenicu da je rijeka Neretva predstavljala prirodnu i stvarnu među te podjele, očekivalo bi se da se pojam Neretva u Kraljevoj zemlji i u najranije tursko doba svodi samo na područje oko Konjica s desne strane rijeke Neretve. Najstariji turski izvori pružaju, međutim, drugačiju sliku i upućuju, bar na prvi pogled, na drugačiji zaključak. U popisu turskih tvrđava u Bosni i Hercegovini 1469. g. one su navedene po vilajetima ovako:

a) u Vilajetu Kovač: Ključevac,

b) u Kraljevoj zemlji: Borovac, Kreševo, Crešnjevo, Prozor, Susid, Vranduk i Bobovac,

c) u Vilajetu Saray-ovasi: Hodidjed,

d) u Vilajetu Jeleču: Jeleč i Zvečan,

e) u Vilajetu Pavli: Dobrun, Borač i Višegrad,

f) u Vilajetu Hersek: Mileševo, Samobor i Tođevac.

Tu odmah upada u oči činjenica da je i grad Borovac, koji je ležao u izvorišnom predjelu Dbarčice, lijeve pritoke Neretve, dosta duboko u unutrašnjosti humske Neretve i prirodno pripadao zemlji Hercegovoj, upisan među tvrđave Kraljeve zemlje, i to na prvom mjestu. On je tada imao posadu, kojom je zapovijedao dizdar Hadži Mehmedi (možda isti onaj Hadži Mehmedi što je do 20. VII 1463. g. bio dizdar Hodidjeda). Ta bi činjenica bila dovoljna da zaključimo da je Kraljeva zemlja u Neretvi obuhvatala cijelu staru župu Neretve s obje strane rijeke Neretve, kao što je to bilo prije uspona Sandalja Hranića-Kosače. Međutim, takvo zaključivanje isključuje jedna druga, isto tako važna činjenica. U popisu bosanskog sandžaka iz 1469. g. postoje dvije nahije Neretve. Jedna u Kraljevoj, a drugo u zemlji Hercegovoj, tako da je »pazar *Konjic*« upisan u nahiju Neretvu u Kraljevoj zemlji, a »pazar *Biograd*« u nahiju Neretvu u zemlji Hercegovoj. Ovo otstupanje s

---

9) Thallòczy, *Studien* 421; Dinić *Zemlje* 238, 240.

10) Dinić, *Zemlje* 240, 256.

Borovcem, koji je poslije 1469, a prije 1477. g. priključen Hercegovoj zemlji, upisan u popis hercegovačkog sandžaka, i otada dalje stalno vođen kao sastavni dio hercegovačke nahije Neretve, neće biti ništa drugo nego refleks situacije u Neretvi od 1463. do 1466. g. Znači, Turci su zaposjeli Borovac prije nego što su postali gospodari cijele Neretve, stavili u njega posadu, i upisali ga u Kraljevu zemlju, tada jedini svoj vilajet na toj strani, pa ga kasnije, kada su formirali vilajet Hersek, opet pripojili zemlji Hercegovoj, a zatim potpuno napustili (prije 1477), jer nije više imao strateškog značaja.

Sličnu pometnju u pitanju teritorije Kraljeve zemlje u Neretvi izazivaju i podaci koje pružaju najstariji turski popisi o odavno zaboravljenom gradu i nahiji *Trešnjevu* (»Crešnjevo«). Ovaj grad navodi se u popisu iz 1469. g. kao tvrđava u Kraljevoj zemlji. Tada je imao posadu, kojom je zapovijedao dizdar. Ranijih vremena bio je dobro poznat. Na njega se odnosi više srednjovjekovnih izvora, koje su iznijeli Jireček, Jorga i drugi. Tako je Jorga našao da se jedan Dubrovčanin još 1420. g. nalazio *»Sotto Crisgnevo«*[11]), a drugi 1430. isto tako *»Sotto Crisgneuo«*[12]) itd. Posljednji put, prije katastrofe Bosne, spominje se ovaj grad 29. maja 1463. g. u vidu *Cresgneuo*[13]). Jireček i ostali naučnici su to ime uvijek čitali kao *Kreševo,* i sve te podatke pripisivali tome gradu, što je svakako pogrešno. Da se to pokaže, dovoljno je navesti samo činjenicu da je u onovremenim dubrovačkim izvorima Kreševo zapisano u *obliku Cresseuo* (143) i u obliku *Cresceuo* (1442), dakle, znatno drugačije nego Crešnjevo[12]).

Kako je taj grad odavno zaboravljen, mora se utvrditi gdje se nalazio. Desna pritoka Neretve, što izvire ispod Ivana i Lisina i utiče u Neretvu u samom Konjicu zove se *Trešnjica.* U tome predjelu vide se na kartama i ostaci starog grada. Tamo ima i selo, koje se zove Trešanica, pa bi to pomalo upućivalo da se tamo nalazio i grad Trešnjevo (»Crešnjevo«). Međutim, u području ovog grada spominje se 1469. g., među ostalim, i selo *Džepi,* koje postoji i danas, pa mislim da je on ležao na onim ruševinama velikog grada kod toga sela, koje se vide i sada.

Prema tome, nema nikakve sumnje da je taj grad pripadao Kraljevoj zemlji, kako je naveden i u spomenutom pismu. Međutim, u popisu hercegovačkog sandžaka iz 1477. g. upisana je, među ostalim, i *»nahija Crešnjevo koja pripada Neretvi u Hercegovom vilajetu«.* Zabunu koju izaziva ovaj podatak, otklanja jedan drugi zapis u istom popisu i na istom mjestu. U njemu se kaže doslovno ovo:

»Dio džemata eškindžija. Oni su ranije vršili službu čuvara u spomenutoj tvrđavi Crešnjevu. Sada je carskim emerom naređeno da se spomenuta tvrđava sruši. Dalje je naređeno da članovi gradske posade idu na vojne pohode kao eškindžije. Oni između njih koji su imali timare u Kraljevoj zemlji, upisani su u Kraljevu zemlju, a oni koji su imali timare u zemlji Hercegovoj, upisani su opet u Hercegovini«[14]).

---

11) Jorga, *Notes* II, 269, 329.

12) Jireček, *Handelsstrassen* 37, nap. 113 i 49, nap. 158.

13) GZM 1910, 14.

14) BVA, *Tapu defteri* br. 5.

Taj zapis rasvjetljava čitavu situaciju i otklanja svaku sumnju da je grad Crešnjevo pripadao Kraljevoj zemlji, a ova nahija bila je upisana u hercegovački sandžak stoga što je većina članova posade tog grada imala timare u Hercegovačkom sandžaku, odnosno u hercegovačkoj Neretvi, i to u selima Idbar, Borci (»Borke«), Konjak, Grahovo, Turija, Ribić, Vrdi, Lopatice, Zaslivje i druga kako se to navodi u popisu iz 1477. godine.

Možda je i grad Borovac, koji se nalazio u hercegovačkoj Neretvi, bio upisan među gradove Kraljeve zemlje samo stoga što su timari posade toga grada bili pretežno u toj zemlji.

Kako su od nekadašnje jedinstvene župe Neretve bile stvorene dvije istoimene župe, bosanska i humska, tako su one i pod turskom vlašću postale dvije zasebne nahije, jedna u Kraljevoj, a druga u zemlji Hercegovoj. Na osnovu toga jasno je da su bosansku župu Neretvu držali Kotromanići sve do svoje propasti, i da ona nije spadala u Hercegovu nego u Kraljevu zemlju.

To je, po prilici, obuhvatalo vilajet Kraljeva zemlja 1468/9. g. On se kasnije dalje širio dolinom Bosne, Vrbasa i u Završju, na posjede koji su nekada pripadali kući Kotromanića, ali je brzo počeo gubiti karakter posebnog vilajeta.

Iz izvora se sasvim jasno vidi da su Turci u prvim decenijama svoje vladavine u Bosni zadržali Kraljevu zemlju kao zasebnu političku jedinicu, jedan vilajet bosanskog sandžaka. Tako su zadržali i oblasti ostalih najkrupnijih feudalaca. Na to ukazuje čitav niz činjenica. Jedan zapis u popisu iz 1468/9. kaže da je tada 138 ljudi u »Kraljevoj Zemlji, u vilajetu Saraj-ovasi (Vrhbosni), u (vilajetu) Jeleču, u Zemlji Hercegovoj, u Zemlji Pavlovića i u Zemlji Kovačevića oslobođeno od izvanrednih obaveza i nameta s tim da budu u službi bosanskih tvrđava«[15]). Umjesto da se jednostavno kaže u bosanskom sandžaku, tu su nabrojane sve starije oblasti, domaće i turske. Na toj osnovi izvršeni su najstariji popisi. Ona je ostavila traga i u kasnijim popisima sve do kraja XV st. Iz toga bi slijedilo da je tada i na čelu Kraljeve zemlje stajao neki subaša ili vojvoda kao i u drugim vilajetima, ali takvom organu nema spomena u izvorima. Nema mu spomena ni u Hercegovoj zemlji. U Kraljevoj zemlji nije mogao biti postavljen zbog tog što je središnji, glavni dio te oblasti spadao u carski has, a u Hercegovini zbog ratne situacije.

Pojam »Kraljeva zemlja« je potkraj XV st. potpuno iščezao iz turske administrativne terminologije. Poslije 1489. g. ne spominje se više u poznatim izvorima. Tako brzoj likvidaciji ovoga vilajeta doprinijela je svakako činjenica što je centralni dio te zemlje u porječju Bosne i njenih pritoka pripadala jednom, a posjedi u porječju Neretve i Rame, u Završju i na Vrbasu, drugom kadiluku. Osnivanjem kadiluka Bobovca na jednoj, i kadiluka Neretva na drugoj strani Kraljeve zemlje, udaren je klin za razbijanje njene cjelovitosti i kasnije njenoj podjeli na dva manja vilajeta: Brod i Neretvu.

---

[15]) Sravni defter br. 0.76 i H. Inalcik, *Fatih devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, 154.

prijevod našeg naziva župa, pa se tako u tome izvoru sačuvao zasada najstariji spomen visočke župe[22]). Godine 1463. grad Visoko izgleda nije bio utvrđen[23]). Nisu ga upotrebljavali ni Turci. Ova nahija spominje se drugi put 1469. g. Tada je vjerovatno pripadala bobovačkom, pa je poslije 1470. g. priključena sarajevskom kadiluku, odnosno vilajetu u čijem se sastavu spominje 1485. g. Toj nahiji pripadala je 1469. g. i *Busovača*, u kojoj se tada nalazio gvozdeni rudnik, i selo *Daštanska* sa srebrenim rudnikom. Godine 1469. Visoko je predstavljalo trg.

Da su Visoko i ostale susjedne nahije, koje su poslije 1470. g. bile u sarajevskom kadiluku, ranije pripadale bobovačkom kadiluku, vidi se po tome što je ova nahija u spahijskoj-vojnoj podjeli, koja je bila stabilna i gotovo nepromjenljiva, uvijek pripadala komandi brodskog vilajeta.

Nahija *Lepenica* odgovara istoimenoj staroj župi u porječju istoimene rijeke. Župa je poznata od 1244. g.[24]). U njoj je postojao grad na koji i danas podsjeća lokalitet Gradac[25]), koji se spominje i 1469, 1485, 1489. i kasnije. Ova nahija spominje se samo 1469. i 1485. g., i to oba puta uzgred, a ne još 1463. g. kako je mislio Truhelka[26]). Toponim, koji navodi Truhelka, ne odnosi se na ovu Lepenicu u Bosni, niti na onu u Srbiji, nego na Lepenac u Makedoniji kod Skoplja na Vardaru. Stara župa Lepenica nije, čini se, dugo predstavljala posebnu nahiju kao upravnu jedinicu, već je rano bila uključena u kreševsku nahiju, dok i danas živi u narodu kao ime predjela oko istoimene rijeke.

Nahija *Kreševo* nosi ime istoimenog srednjovjekovnog grada, koji je 1434. imao svoje podgrađe[27]), a možda i svoju župu, iako se ona ne spominje. Kao nahija prvi put se javlja 1469. godine.

U nahiji Kreševu bio je 1469. utvrđen grad Kreševo, »pazar Kreševo« i srebreni rudnik. Pomoćni rudnici srebra bili su mu i tada *Deževica* i *Dusina*. U stari kraljevski grad Turci su odmah postavili posadu, koja je tu bila i 1469. g. Grad se spominje i 1503, ali je napušten, izgleda,oko 1489. g., kada je utvrđen Dubrovnik.

Na osnovu jednog fermana od 11. jula 1469. kojim je bosanskom sandžakbegu Mehmed-begu i sarajevskom kadiji Mahmud-efendiji naređeno da izvede jedan spor između seljaka sela Dusine i nekog Davud-bega, a što je u ime sarajevskog kadije izvršio njegov naib[28]), moglo bi se zaključiti da je ova nahija i tada pripadala sarajevskom kadiluku, kao što bi bilo normalno i, kao što je bilo kasnije, ali je sarajevski kadija mogao dobiti nalog za rješavanje toga spora i izvan svoga kadiluka[29]).

---

22) H. Šabanović u POF II, 27.

23) Dursun-beg 115.

24) Theiner, *Monumenta Slav.* I, 296, *Acta Bosnae* 13; *Cod. Dipl.* IV, br. 208; Rački, *Rad* VII, 157, nap.; Jireček, *Handelsstrassen* 30.

25) Skarić, *Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)*, GZM 1932, 2, 1—22.

26) Truhelka, *Spomenici* br. 18, str. 22. = GZM 1911, 22.

27) Miklošić, *Monumenta Serbica* br. 320.

28) Sr. H. Šabanović, *Dokumenti* u IPZ II, 1949, br. 1, str. 149.

29) Do 12. maja 1469. g., kada je završen popis bosanskog sandžaka, njim je upravljao Isa-beg Ishaković. Tada je sarajevski kadija bio neki Džemal-

Nahija *Hvojnica*. Mjesto Hvojnica (danas *Fojnica)* javlja se početkom XV st. Do sredine tog stoljeća postalo je najznačajnije trgovačko mjesto u Bosni[30]), ali se ne spominje kao župa. Međutim, 1469. g. javlja se kao posebna nahija, i u njoj istoimeni trg i gvozdeni majdan sa samostanom. Tada je bila najveće naselje u Bosni (329 porodica i 20 neoženjenih stanovnika). Toj nahiji pripadalo je staro rudarsko selo *Ostružnica*.

Nahija *Lašva* odgovara istoimenoj srednjovjekovnoj župi u porječju istoimene rijeke. Župa Lašva poznata je od 1244. g.[31]), a kao nahija spominje se prvi put 1469. g. Gdje je bilo prvo sjedište ove nahije, sada se ne zna. To nikako nije bio *Travnik*, koji je poznat od 1463. g., iako je svakako podignut ranije, ali je od pada Bosne 1463. do 1475. g. bio pust, ili u vlasti tursko-bosanskog kralja. U ovoj nahiji spominje se 1469. g. selo *Večerićka* sa gvozdenim majdanom, koji je tada bio zapušten. Ostali stari gradovi u župi Lašvi ne spominju se u popisu iz 1469. godine.

Nahija *Brod* nosi ime srednjovjekovne župe koja se prvi i jedini put spominje 1244. g. u obliku Bored[32]). Identifikaciju stare župe i nahije Broda izvršio je Skarić[33]). Brodska nahija zapremala je zenički i sjeverni dio visočkog sreza. Prvi put se spominje 1469. g. pa dalje sve do XIX st. Glavna središta nahije bila su tada trgovi *Bzenica* i *Kakanj* koji je ranije pripadao župi Trstionici[34]). Jedini utvrđen grad u ovoj nahiji bio je *Vranduk* na lijevoj obali Bosne (poznat od 1410)[35]). Spominje se i 1469. g. kao tvrđava u Kraljevoj zemlji sa posadom, ali mu, začudo, nema spomena u popisima iz 1485. i 1489 g., nego se ponovo javlja tek 1516. g. kao tvrđava i središte istoimene nahije. Pod Vrandukom je i 1469. g. bila varoš »Podgrađe«, poznata od 1430. godine[36]).

U brodarskoj nahiji nalazio se 1469. g. »timar Ishak-pašinog gulama Kara Balabana, seraskera nahija: *Broda, Bobovca, Visokog, Lašve* i područja koja im pripadaju«. Tu nije spomenut Dubrovnik, vjerovatno stoga što je i tada, kao i kasnije (1485), imao posebnog seraskera, a Lepenica, Kreševo i Fojnica stoga što su išle uz Visoko.

Nahija *Pribić* ili *Kamenica* javlja se prvi put 1469. g. pod oba imena, a, inače, češće pod prvim imenom. Tako 1485, 1489, 1516. i 1528. g. Mjesto *Kamenica* poznato je od 1382. g. kao rudarsko područje i carina[37]), ali se župa ne spominje. Ova nahija prostirala se na desnoj strani srednjeg toka rijeke Krivaje pod Konjuh planinom. U njoj se od 1469. g. spominju sela: *Magulica, Radičević i Blaška*. Pripadala je Kra-

---

efendija. U spomenutom fermanu spominju se na oba položaja druga lica (v. H. Šabanović, *Turski dokumenti*, br. 1); Znači da su promjene izvršene poslije 12. maja, a prije 11. jula 1469. godine.

30) Jireček, *Handelsstrassen*, 49, nap. 158.

31) Theiner, n. d. I, 296, *Acta Bosnae*, 10—13.

32) Isto.

33) Skarić, *Popis* 12.

34) Šurmin, *Acta croat.* I, 97.

35) Fermendžin, *Acta Bosnae* 91.

36) Jireček, *Handelsstrassen* 37, nap. 113.

37) M. J. Dinić, *Karavanska trgovina*, JIČ III, 1937, 131; Fermendžin 51; *Povelje i pisma* I, br. 176.

ljevoj zemlji i 1489. g. kada se nalazila blizu područja nekakvih odmetnika *(bogiye)*. Stoga su neka njena sela bila oslobođena vanrednih daća i plaćala su samo filuriju.

Nahija *Jelaška Župa* je potpuno sačuvala ime stare župe, koja se nalazila na lijevoj strani Krivaje, suprotno od nahije Kamenice. Spominje se 1469, i u njoj sela Kruševa i Dolnje Podgorje, gdje se vadilo olovo.

Nahija *Kladanj* ili *Klanac Šešlo* javlja se prvi put 1469. g. i u njoj trg *Četvrtkovište*. Trideset sedam godina ranije spominje se brdo Kladanj na putu za Usoru[38]), pa je, možda, već tada postojalo i naselje Kladanj, koje se nazivalo Četvrtkovište stoga što se tu nedjeljni sajam održavao četvrtkom. Nahije Kamenica, Jelaška Župa i Kladanj su kasnije pripojene višegradskom kadiluku u kome se spominju 1485, i ostale su u sastavu toga kadiluka do 1516. g. Poslije te, a prije 1528. g., pripojene su sarajevskom kadiluku.

b) Kadiluk Neretva

Kao što je za Kraljevu zemlju u porječju Bosne i njenih pritoka bio osnovan kadiluk Bobovac, tako je za južne i jugozapadne oblasti te zemlje bio osnovan kadiluk Neretva.

Pojam Neretva je još sredinom XII stoljeća, kada se prvi put javlja u izvorima, predstavljao jednu župu oblasti Podgorja[39]). Status župe imala je i 1244. g.[40]). Tada se nalazila u sastavu stare uže Bosne. Tako je ostalo do XV st. Stara župa Neretva »obuhvatala je kraj oko Konjica sa obje strane rijeke Neretve«[41]), a pripadala je kući Kotromanića. Međutim, već početkom XV st. ta je župa bila podijeljena na dva dijela, tako da je njen dio na lijevoj obali Neretve pripadao gospodarima Humske zemlje, dok je u posjedu kraljevske kuće ostao samo dio te župe s desne strane Neretve, po prilici od utoka Rakitnice do utoka Rame sa trgom *Konjicem* i gradom *Bokševcem*. Tako je uglavnom ostalo do pada Neretve pod tursku vlast.

Pitanje kada je Neretva definitivno pala pod tursku vlast još nije sasvim rasvijetljeno. Ima podataka koji kazuju da je stariji Hercegov sin Vladislav držao taj sektor i krajem 1463. g. Šestog decembra te godine darovao mu je Matija Korvin neke posjede bosanskog kralja, koje je ovaj preoteo od Turaka (Ramu sa Prozorom, Uskoplje sa Veselom Stražom i Livno). Na to se Vladislav obavezao da će kralju Matiji, ili ljudima koje on odredi predati grad Bokševac (Buxovecz) sa cijelom Neretvom[42]). Kako je Bokševac pripadao Kraljevoj zemlji i predstavljao glavnu tvrđavu u Kraljevoj Neretvi, znači da su ga Turci za vrijeme protivofanzive bili izgubili, i da ga je u decembru 1463. g. držao Vladi-

---

38) Jorga, *Notes* II, 308, nap. 4.

39) F. Šišić, Letopis popa Dukljanina 327.

40) Theiner, *Monum. Slav.* I, 296, *Acta Bosnae* 10—13.

41) M. Dinić, *Zemlje* 66 = Glas 182, 1940, 214.

42) . . . . . . Castrum Buxovecz simul cum tota Nerethva cum suis veris et antiquis metis ac villis, possessionibus et universis suis pertinentiis ad manus nostras vel hominum nostrorum, quos ad id deputaverimus, dabit et assignabit . . .« (Thallóczy n. d. 420; up. Dinić n. d. 58—60 = 206—208).

slav. Šta je tada bilo s ostalim gradovima i trgovima u Neretvi, nije izvjesno. Samo činjenica što je i Borovac u najranije vrijeme turske vladavine bio upisan u Kraljevu zemlju, upućuje, bar donekle, da je on definitivno pao pod tursku vlast prije druge turske ofanzive protiv Hercegovine, odnosno prije nego što su Turci postali gospodari cijele Hercegove Neretve, pa su ga zato u prvom popisu upisali u bosansku Neretvu.

Ipak, nema nikakve sumnje da je kadiluk Neretva bio osnovan odmah poslije pada kraljevstva i osnivanja bosanskog sandžaka, pa makar da je usljed oslobodilačke akcije Hercega i njegovih sinova bio privremeno izgubio znatan dio svoga prvobitnog teritorija. Na to, donekle, upućuje i činjenica što je i kasnije, sve do 1537. g., ovome kadiluku pripadala i hercegovačka nahija Neretva. U svakom slučaju, ovaj je kadiluk nastao znatno prije 1469. g., kada se on prvi put spominje u izvorima. Tada je kadija ovoga kadiluka bio neki mevlana Muslihuddin sa timarom u vrijednosti od 4113 akči. Ovaj se kadiluk drugi put spominje 1477, zatim 1485. g. zajedno sa »timarom gospodina neretvanskog kadije«. Kadiluk Neretva, neretvanski kadija i njegov timar spominju se i 1489, pa dalje, sve do potkraj XVI st. Sjedište kadiluka bilo je u Konjicu.

Kadiluku Neretvi pripadale su 1469. g. obje nahije Neretve, bosanska i hercegovačka, nahija Gradačac, nahija Rama, turski dio nahije Skoplja sa tvrđavom Susidom i trgom Gračanicom i dio župe Hlivna sa gradom Humom.

Nahija *Neretva* u Kraljevoj zemlji obuhvatala je prvobitno kraj oko Konjica s desne strane Neretve. Središte te nahije bio je trg *Konjic* tj. dio današnjeg Konjica na desnoj strani Neretve. Ova nahija, njeno sjedište i spomenuti trg spominju se u turskim izvorima prvi put 1469. godine.

Na teritoriji bosanske nahije Neretve služio je 1469. g. kao tvrđava stari grad *Trešnjevo* (»Crešnjevo«), koji se nalazio kod današnjeg Džepa. On je u početku turske vlasti predstavljao važno i možda jedino utvrđeno strateško uporište u bosanskoj Neretvi. Ima podataka koji kazuju da je taj grad u najranije vrijeme turske vlasti u tome kraju bio središte posebne istoimene nahije, koja se spominje samo jedanput, 1477. g., kada je taj grad bio napušten i razoren. Kasnije se ne spominje ni nahija ni grad Trešnjevo. Njegova teritorija uključena je u bosansku nahiju Neretvu, a posada uvedena u spahije-eškindžije bosanskog ili hercegovačkog sandžaka, već prema tome u kome su sandžaku imali timare.

Na teritoriji ove nahije nalazio se i grad *Bokševac,* koji je prije Turaka predstavljao glavnu tvrđavu Kraljeve Neretve, ali je u borbama bio porušen i potpuno napušten.

Istom kadiluku pripadala je i nahija *Neretva* u zemlji Hercegovoj. Ona se prvi put spominje 1469. g., a predstavljala je onaj dio stare župe Neretve koji je ležao na lijevoj strani gornje Neretve oko današnjeg Konjica. Središte hercegovačke nahije Neretve bio je »trg *Belgrad«* tj. podgrađe pod starijim gradom Biogradom na lijevoj strani Neretve, nasuprot Konjicu. Grad Biograd bio je 1469. g. napušten, a istoimeni trg imao je tada samo 13 porodica i 4 neoženjena stanovnika. Tada su

bili napušteni, a možda i razoreni, i ostali stari gradovi u Hercegovoj Neretvi (Idbar, Vrabac, Bila), osim grada Borovca, koji je u prvim godinama turskog gospodarstva u Neretvi predstavljao važno strateško uporište. Taj grad imao je 1469. g. jaku posadu, ali je prije 1477. g. i on bio napušten i razoren. Njemu su do 1477. g. pripadala sela: Seljani, Sutištica, Prković, Grković, Orahovica, Ribić i Idbar. Za sva ta sela kaže se u popisu da pripadaju Borovcu, pa je time utvrđen i njegov položaj. To donekle upućuje da je i Borovac u najranije vrijeme turske vlasti predstavljao središte istoimene nahije, ali je isto tako moguće da su spomenuta sela vezana za taj grad stoga što je njegova posada imala svoje timare u tim selima. Kasnije se sva ta sela spominju u sastavu hercegovačke nahije Neretve, kao i sam Borovac.

Kadiluku Neretvi pripadale su 1469. g. još: mala nahija Gradčac, cijela Rama, dio nahije Skoplje i dio nahije Livna.

Nahija *Gradčac* spominje se prvi i jedini put 1469. g. i u njoj sela: Gradac, Lokve, Ljubončić, Raštalica, Izbavak, Kalice, Rehobić i Dvorište, od kojih su neka do danas sačuvala stara imena, pa je prema tome ova nahija ležala na prostoru između Pazarića, Tarčina i Bradine. Kasnije se ne spominje, ako nije identična sa starom župom i kasnijom nahijom *Smućkom.*

Nahija *Rama.* Staru župu Ramu sa *Prozorom* (poznat od 1433) zaposjeli su Turci, još u ljeto 1463. g., ali je Vladislav Hercegović tu župu kao i Skoplje sa Veselom Stražom i Livno brzo oslobodio, pa mu je kralj Matija Korvin 6. decembra 1463. g. potvrdio posjedovanje tih župa i gradova[43]). Šta je sa župom Ramom bilo kasnije, ne zna se sve do 1469. g. kada se ona javlja kao nahija kadiluka Neretve u Kraljevoj zemlji, a njen grad Prozor kao tvrđava sa posadom i trgom, središtem te nahije. I tada je postojala podjela Rame na Gornju i Donju Ramu.

Nahija *Skoplje* (Uskopje) odgovara staroj istoimenoj župi oko gornjeg Vrbasa. Spominje je već Dukljanin, zatim poznata povelja iz 1244. g. Stara župa kao i današnji geografski pojam Skoplje obuhvatala je čitavo područje gornjeg Vrbasa, ali se, izgleda, odavno dijelila na Gornje i Donje Skoplje. U Gornjem Skoplju nalazio se grad Susid, a u Donjem Vesela Straža i Prusac ili Biograd. U najranije doba turske vladavine u toj župi postoje dvije nahije: Prvo se javlja nahija *Skoplje* sa Susidom, a kasnije i nahija *Belgrad* (Akhisar) ili *Prusac.* No pored toga i dalje je živio stari pojam Skoplje koji je obuhvatao obje nahije i njihove gradove, a ova podjela bila je posljedica nejednake sudbine koju su one imale u prvo, prelazno doba.

Nahija *Skoplje* sa utvrđenim gradom *Susidom* (poznat od 1444) i trgom *Gračanicom* spominje se u popisu iz 1469. g. U tome popisu nema Prusca ni Vesele Straže koji su isto tako pripadali staroj župi Skoplju. Vladislav Hercegović je 1463. g. oslobodio Skoplje sa Veselom Stražom, ali se ne zna šta je tada bilo sa Pruscem (Biogradom) i Susidom. Istina, Korvin je tada darovao Vladislavu ne samo njegove tekovine nego cijelo Skoplje, ali se ne zna je li on sve to zaposjeo i držao do ljeta 1469. g. kada je napustio otadžbinu i kada se spominje ova nahija Skoplje sa gradom Susidom i trgom Gračanicom. Isto tako nije izvjesno

43) Isto.

da li su Turci držali taj dio župe još od 1463. g., i da li su nahija Skoplje i njen grad Susid od 1469. g. ostali trajno u turskoj vlasti, pogotovo kad se ni Skoplje ni Prusac (Biograd) ne spominju u turskim popisima iz 1485. i 1489. g., premda je Prusac osamdesetih godina XV st. bio u turskoj vlasti, bar neko vrijeme, jer je bosanski sandžakbeg Skender oko 1480. g. pisao Dubrovčanima jedno pismo na gradu Pruscu[44]). Pouzdano se zna da su stara župa Skoplje i njeni gradovi definitivno potpali pod tursku vlast nešto prije 1503. godine.

4. VILAJET PAVLI — ZEMLJA PAVLOVIĆA
OPSEG I TERITORIJALNA PODJELA

Turci su, poznato je, prije 1463. g. imali svoja stalna uporišta u oblasti Pavlovića, i to Vrhbosnu i Višegrad. Prije pada Bosne zavladali su i Romanijom[45]). Kada su pregazili zemlju Pavlovića i ubili njenog posljednjeg gospodara, Turci su tu oblast pretvorili u jedan vilajet, kome su priključili i raniji kadiluk Višegrad, dok je Vrhbosna, vidjeli smo, i dalje predstavljala zaseban vilajet.

Najstariji spomen *Vilajeta Pavli* u narativnim izvorima nalazi se kod Dursun-bega i Ašikpašazadea[46]). Pavlovića zemlju spominje Isa-beg u jednom pismu prije 1463. g.[47]). Već 1468. g. imamo spomen »*Pavlovića zemlji*« kao turskom vilajetu u jednom pismu dugogodišnjeg njenog gospodara Mehmed-bega Ishakića ili Isabegovića[48]). Zatim u pismu njegovog brata i nasljednika na položaju Ali-bega Isabegovića[49]).

---

[44]) Vidi H. Šabanović, *Bosanski sandžakbeg Skender*. Istoriski Glasnik 1955, br. 1, str. 1—17.

[45]) Povodom jednog zemljišnog spora seljaci sa Romanije izjavili su na sudu 1525. g. da je taj kraj osvojio Isa-beg. (Original u Osmana A. Sokolovića, prepis kod mene). Prema tome Romanija je osvojena prije glavnog napada na Bosnu 1463. godine.

[46]) Dursun-beg 121. Sravni Elezović u Bratstvu XXVI, 117—118; Ašikpašazade str. 166; Bratstvo XXVI, 81; Anonimus Giese, I, 112. Urudž. 74; Saduddin I, 496.

[47]) Truhelka, *Spomenici* br. 7, str. 11—12 = GZM XXIII, 1911; *Povelje i pisma* br. 813 i dopuna na str. 514. Ovo je pismo prvi izdavač datirao »poslije 1454« g. pa ga je tako i Stojanović unio u svoj zbornik pod datumom »posle 1454«. *Povelje i pisma* II, 237, br. 820? Elezović se, međutim, nije zadovoljio tim datiranjem, nego je smatrao, sasvim pogrešno, da to pismo potiče »najverovatnije iz 1464. g. ili čak i poslije te godine« Elezović, *Turski spomenici* I, 78. Ovo pismo, u kome se prvi put spominje Hercegovina, moralo je biti izdato najkasnije 1. februara 1463. g., jer se u njemu spominje *Petar Pavlović* kao živ.

[48]) To mjesto u Mehmed-begovom pismu glasi: »Од Исхакбегова унука Мехмед Чел(е)бие Павловика Земље господара...« Truhelka n. d. br. 9, str. 13. Prvi izdavač je i ovo pismo datirao »poslije 1454«, ali je kasnije u dopunama napomenuo da ono ide »pod konac godine 1468«. Sr. n. d. str. 198 i 241. To Stojanović nije primijetio pa ga je unio u svoj zbornik pod datumom »posle 1454« *(Povelje i pisma* II, 237 br. 820?).

[49]) To mjesto u Ali-begovom pismu glasi: »Од војводе Алибега Павловића земљи господара...« Ni ovo pismo nije datirano pa su ga izdavači stavili pod vrlo širok datum »XV—XVI vijek« (Vidi *Povelje i pisma* II, 347 br. 947). Ovoga Ali-bega Miklošić i Stojanović pogrešno zovu Ali-beg Pavlović izvodeći to očito iz pogrešne interpretacije gornjeg teksta u tome pismu. Tako pogrešna interpretacija nastala je stoga što izdavači nisu znali kako su Turci u svojim spomenicima na našem jeziku nazivali zemlju Pavlovića. Ovo je pismo nastalo nešto kasnije od spomenutog pisma Mehmed Čelebije

Pojam, opseg i granice zemlje Pavlovića pokušao je da utvrdi Vl. Skarić[50]), ali taj pokušaj, naravno, nije mogao dati rezultate koje nam sada omogućuju mnogo bogatiji izvori. Svakako se opseg i granice zemlje Pavlovića u času njihove propasti podudarao sa opsegom istoimenoga vilajeta, koji je 1469. g. obuhvatio ove župe i gradove: Višegrad, Dobrun (sa Pribojem), Hrtar (trg i župa), Brodar, Borač sa Rogaticom, Prača sa Novim ili Pavlovcem, Studena ili Kamenska, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale (Boğaz-i Yumru), cijelu Romaniju i Olovac, odnosno Olovo.

Pokazali smo da su Turci Zemlju Pavlovića stavili pod neposrednu upravu posebnog vilajetskog vojvode ili subaše koji se u turskim dokumentima na našem jeziku nazivao »Павловиħа земљи господар«.

Mehmed-beg Isabegović, svakako jedan od prvih gospodara vilajeta Pavli, imao je u tome vilajetu veliki posjed, zijamet Višegrad, koji je prije 1485. g. raskomadan na dva dijela. Veći dio s Višegradom i prihodom od 106.575 akči pripadao je i tada Mehmed-čelebiji, a drugi Hamza-begu, sinu Obrenovu (73.685 akči). Sličnu situaciju vidimo i u ostalim vilajetima pa i u nahijama. Razbijanje krupnih lena gospodara pojedinih vilajeta bio je uvod i početak likvidacije prvobitnog vilajetskog uređenja.

U vilajetu Pavli bio je 1469. g. 448 vlaških porodica, a 1485. g. 14 džemata vlaha. Na čelu prvog džemata nalazio se knez Sanko. Vojvoda se ne spominje, iako su ti vlasi bili dužni da u slučaju vojnog pohoda, od svake desete porodice daju jednog eškindžiju. Inače su, kad su vršili tu dužnost, bili oslobođeni od svih avariza. Neoženjeni nisu davali ništa, a kada se ožene, tretirani su kao i ostali.

Vilajet Pavli bio je 1469. podijeljen na nahije: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Prača, Borač, Studena, Glasinac ili Mokro, Volujak, Bogazi Yumru ili Pale i Olovci. Središte vilajeta bilo je u Višegradu.

Nahija *Višegrad* dobila je ime po istoimenom gradu. Mjesto je poznato od 1449. g.[51]), a tvrđava Višegrad spominje se tek pod Turcima, prvi put 1469. g., kada je imala posadu, ali je svakako postojala od ranije. Tada se prvi put spominje i ova nahija, ali je i ona morala nastati ranije, kad je već početkom 1462. g. postojao i Višegradski kadiluk[52]). Vjerovatno je u srednjem vijeku postojala i istoimena župa, ali se ne spominje. Ova nahija obuhvatala je grad, obje varoši i bližu okolinu višegradsku. U njoj je bilo i selo *Sasi*, koje je spadalo u carski

---

»gospodara zemlje Pavlovića«. Teško je na osnovu samoga imena ovoga Alibega gospodara zemlje Pavlovića tvrditi ko je on bio, ali je sasvim vjerovatno da je bio sin Isa-bega Ishakovića i mlađi brat spomenutog vojvode Mehmed Čelebije, jer je Isa-beg imao jednog sina kome je bilo ime Ali-beg. U tome slučaju ovo bi pismo nastalo nešto poslije 1468. g. Mehmed Čelebija je godine 1469. vršio dužnost sandžakbega bosanskog (v. H. Šabanović, *Turski dokumenti*, Istorisko-pravni zbornink II, br. 1) pa je tada njegov brat Ali-beg mogao doći na njegov raniji položaj i to bi pismo onda poticalo iz 1469. g. ili nešto kasnijeg vremena.

50) Vidi Skarić, *Župa i grad Borač u Bosni*, PJK II, 1922, 184—187. Up. od istog, *Popis*, 10. Vidi i Mazalić. *Borač, bosanski dvor u srednjem vijeku*. GZM 1941, 31—94.

51) Jireček, *Handelsstrassen* 86, nap. 299.

52) H. Šabanović u POF II, 27.

has što znači da je taj rudnik i tada bio eksploatisan. Višegrad je bio sjedište ne samo ove nahije nego čitavog vilajeta Pavli i »kadiluka zemlje Pavlovića i Kovačevića«.

Nahija *Dobrun.* Od dvadesetih godina XV st. spominje se podgrađe Dobrun (locus Dobrun, Sotto Dobrun)[53]), pa je tada svakako postojao i istoimeni grad. On je morao imati i svoju župu kada se već 1469. spominje nahija Dobrun. Turci su u grad postavili posadu prije 1469. g. Ona je tu bila i 1516. godine.

U ovoj nahiji nalazila se i predturska *varoš Priboj,* koja je 1463. g. oslobođena svih izvanrednih obaveza s time da njeni stanovnici čuvaju derbend. U toj nahiji nalazio se 1485. g. timar *Gerz Eljasa,* koji je, mislim, historijska ličnost Đerzelez-Alije.

Nahija *Hrtar* prostirala se u predjelu istoimenog grada na Drini kod današnjeg sela *Staribroda.* Ni grad ni župa ne spominju se nigdje. Tu su Turci zatekli trg Hrtar (sa 81 porodicom i 20 neoženjenih), i skelu. Grad je bio sjedište ove male nahije, koja se spominje od 1469. g. do XVIII stoljeća.

Nahija *Brodar* prostirala se u području istoimenog srednjovjekovnog grada na lijevoj strani Drine iznad ušća Lima, blizu Međeđe, željezničke stanice na pruzi Sarajevo-Beograd via Višegrad. Ivaniš Pavlović je 1442. izdao jednu povelju на планини Бујаку према нашем' граду Бродару[54]). Iz njega se 1446. izvozila olovna ruda[55]). Stoga je tu i sultan imao svoje hasove. Ova nahija javlja se prvi put 1469. g., pa dalje sve do XVIII st. U njoj je 1485. bio timar višegradskog kadije.

Nahija *Prača* (turski *Čataldža).* U poznatoj povelji Bele IV iz 1244. g., u kojoj se navode posjedi katoličke biskupije u Bosni spominje se, među ostalim, i posjed *»in comitatu Berez Pracha Byscupina vocata«,* što se čitalo i prevodilo kao »biskupija zvana Prača u župi Borač« ili »u županiji Borač Prača nazvana Biskupinom«, pa se odavno ustalilo mišljenje u nauci da se u tome tekstu prvi put spominju Borač i Prača[56]). Smatram da je to mišljenje pogrešno i da navedeni tekst treba čitati: *in comitatu Verech Prača Byscupina vocata* i prevesti *»u knežini* (ili *župi)* V r h - P r a č i *(posjed) zvani Biskupina«.* Prema tomu, tu nema spomena ni Borču ni Prači, nego se tu spominje samo knežina (ili župa) *Vrhprača,* kako se i danas zove izvorišni kraj rijeke Prače i selo u tome kraju (poznato od 1469. g. kada je imalo 47 porodica, 4 neoženjena i 1 udovicu i plaćalo 1321 akču) i lokalitet *Biskupina,* koji se nalazi na sastavcima Prače i Grabovice. Od 1336. g. poznato je i mjesto *Prača,* koje se i kasnije često spominje[57]). Do sredine XVI st. Prača je bila napredno trgovačko mjesto. Tu se 1550. g. spominje i parohija[58]). U srednjem vijeku morala je postojati i župa Prača. Na to

---

53) Jireček, *Die Handelsstrassen* 86, nap. 300.

54) *Povelje i pisma* II, br. 688. Sravni Naše starine I, 1953, 11—12.

55) Dinić, *Karavanska trgovina* JIČ III, 1937, 13.

56) Vidi Jireček, *Handelsstrassen* 30, nap. 98 i d. Isti, *Istorija Srba* I, 329; Skarić, *Župa i grad Borač u Bosni.* PJK II, 1922 184—187; Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o Kršćanskoj crkvi u Bosni.* Spomen-knjiga iz Bosne 87 i 88; K. Draganović u Napretkovoj *Povjesti Bosne* 751.

57) Vidi *Libri Ref.* V, 392—3; Jireček, *Handelsstrassen* 85, nap. 296.

58) Starine X, 206.

upućuje činjenica što se od 1429. g. spominje grad *Novi u Prači* (»Novi in Praza«)[59]), koji nije bio u mjestu i trgovištu Prači, nego oko 3 km sjeveroistočno od tog mjesta, pa je prema tome oznaka »*Novi in Prača*« jasan dokaz da je tada postojala i župa Prača. Taj grad zvao se još i *Pavlovac*, svakako po Pavlu Radenoviću pa je prema tome osnovan prije mučkog ubistva toga poznatog vojvode bosanskog (na Parenoj Poljani kod Kr. Sutjeske 1415). Drugi isto tako siguran dokaz da je u srednjem vijeku postojala župa Prača jeste činjenica da se 1469. g. javlja nahija *Čatadža* (Çatalca) — kako su Turci preveli naše geografsko ime Praču. Na osnovu svega toga smatram da je u srednjem vijeku postojala župa koja se prvo zvala *Vrhprača*, i da se ona spominje u navedenoj povelji iz 1244. g. Dalje, da se ta župa kasnije, kad se razvilo mjesto Prača, po tome mjestu prozvala *Pračom*. Ta župa, odnosno nahija prostirala se s obje strane gornjeg i srednjeg toka istoimene rijeke, lijeve pritoke Drine. Nahija Prača spominje se drugi put 1485, pa 1489, i posljednji put 1516. g. kad je već bila spojena sa nahijom Borčem, pa se stoga u jednom zapisu iz te godine kaže da se »*nahija Borač drugačije zove Prača*«. U jednom drugom, deset godina kasnije pisanom zapisu (iz 1528), kaže se da »nahija Prača pripada Borču«. Poslije toga ne javlja se više nahija nego samo *trg* Prača u nahiji Borač. Primjera spajanja pojedinih nahija imamo u ovome radu više (Lepenica, Fojnica i dr.). Pogotovo ako dvije, pa i više nahija nisu imale svoje gradove koje su Turci posjeli, odnosno koje nisu razorili.

Važnija naselja u nahiji Prači 1469. g. bila su pored samog trga Prače (sa 74 porodice i 15 neoženjenih) još sela Vrhprača, Grabovica i Kamenica.

Nahija *Borač*. U donjem toku rijeke Prače, blizu željezničke stanice *Mesića*, vide se i danas prostrane ruševine Borča, glavnog grada zemlje Pavlovića. Poznat je od početka XV st., a od 1421. g. spominje se prvi put i njegovo podgrađe *Soto Boraz*[60]). On je svakako stariji, ali nema ništa zajedničko sa komitatusom »Berez Pracha« koji se spominje 1244. g. (v. nahija Prača). Time otpada jedini poznati argumenat da je još 1244. g. postojala i knežina odnosno župa Borač. Ali kako se 1469. g. spominje nahija Borač uporedo sa nahijom Pračom, možemo sa sigurnošću tvrditi da je oko Borča kao najvažnijeg grada zemlje Pavlovića, bila obrazovana i istoimena župa, premda joj nema spomena u izvorima. Tu, istina, malo smeta prisutnost župe Prače, koja je kasnije uključena u ovu nahiju, što nikako nije rijedak slučaj. S druge strane, nije poznat ni jedan primjer da su Turci u početku svoje vladavine formirali neku nahiju bez ikakvog kontinuiteta sa ranijom situacijom. Isto tako oni u to doba nisu nigdje spajali dvije ili više župa u jednu, pogotovo kad je jedna i druga župa imala svoj grad. Stoga je svakako i ovdje, pored župe Prače, postojala i župa Borač. Turci su obje župe i njihove gradove zaposjeli 1463. g. Novi su odmah porušili, a Borač utvrdili. Samo su nešto kasnije, prije 1485. g., i njega napustili. Nahija se održala sve do XIX stoljeća.

---

59) Jorga, *Notes* II, 216.

60) Vidi Jireček, *Handelsstrassen* 81, nap. 274; Povelje i pisma I, br. 591 i br. 592.

Glavna naselja u toj nahiji bila su 1469. g. »pazar Borča«, stari trg *Sotto Boraz* ili *Subtus Boras* (danas Varošište) sa 90 porodica i 26 neoženjenih, selo *Ustiprača* sa 44 porodice i 8 neoženjenih, i trg *Rogatica* (tur. *Čelebi Pazar)* poznata od ranije. Staru varoš razvio je Mehmed Čelebija Isabegović, »gospodar zemlje Pavlovića« (1463-68). Po njemu je Rogatica dobila svoje tursko ime.

Nahija *Studena* ili *Kamenska* se prostirala na području Studene Gore, što leži sjeverno od izvorišta Rakitnice i planine Devetaka. Kako se nalazila na sjevernoj strani boračke nahije, obično se vezala uz nju pa se stoga rijetko spominje samostalno. Prvi put se javlja 1489. g. »u vilajetu Pavli, područna Borču« i to sa dva imena. Godine 1516. spominje se samo pod imenom *Studena* i u njoj sela Košutica, Mićivode i Strmac. Spominje se i 1528. godine.

Nahija *Mokro* ili *Glasinac*. Već 1402. g. javlja se *»locum vocatum Mocro, voivode Sandagli«* kao karavanska stanica u vlasti Kosače, a 1426. g. to je, očito, područje Pavlovića[61]), pa je stoga i nahija Mokro 1469. g. smatrana sastavnim dijelom zemlje Pavlovića. Ona se katkada spominje pod imenom svoga planinskog područja, znamenitog *Glasinca*, a manje pod imenom *Mokrog*, glavnog mjesta te nahije. Drugi put se spominje 1485. g. i dalje do kraja XVI stoljeća.

U toj nahiji spominju se 1469. g. samo 4 sela: Pridvorica, Mijošić, Košutica i Strmac. Dva posljednja nalazimo kasnije u nahiji Studenoj.

Nahija *Bogazi Yumru.* Ovaj malo neobičan turski naziv za *Pale,* poznato izletište Sarajlija, spominje se 1469. g. kao ime ove male nahije u zemlji Pavlovića. Imala je samo šest sela od kojih se jedno zove Podgrađe. Kasnije je njeno područje priključeno sarajevskom kadiluku.

Nahija *Olovci* zapisana je 1469. g. u obliku *Olovče,* a 1471. u obliku *Olovčija*[62]). Odgovara srednjovjekovnoj župi *Olovci* u području stare rudarske varoši *Olova,* koje je 1469. g. imalo 126 porodica i 30 neoženjenih. Spominje se od 1469. g. do XIX st. S južne strane graničila je nahijama Borač i Studena, pa su joj pripadala i sela po sjevernim obroncima Romanije, koja se spominje 1471. g.[63]). U toj nahiji postojao je 1469. g. pazar *Žrnovnica* sa 38 porodica i 3 neoženjena (sada ne postoji) i selo *Knežina* (sa 13 porodica i 2 neoženjena i plaćalo 1623 akče), koje se kasnije razvilo u kasabu, i selo Tekmir (danas Šahbegovići) pod Romanijom. Središte nahije bilo je u Olovu, koje su Turci eksploatisali od 1463. godine.

Olovci su predstavljali najsjeverniju župu u Zemlji Pavlovića uvučenu između Kraljevih zemalja s jedne, i oblasti Kovačevića s druge strane.

Nahija *Volujak* spominje se 1469. g. među nahijama Zemlje Pavlovića. Jedanput je upisana u obliku V-l-y-a-k, a drugi put u istom popisu u obliku V-l-u-y-a-k, pa je, prema tome, dešifrovanje toga imena izvan svake sumnje. U njoj se u istome izvoru spominju samo dva sela, koja se sada nisu mogla ni pročitati ni ubicirati, kao što se ne može

---

[61]) Dinić, *Zemlje* 160.

[62]) H. Šabanović, *Turski dokumenti* br. 2.

[63]) Isto.

ubicirati ni ova mala nahija, jer sada na prostoru nekadašnje zemlje Pavlovića ne znamo nikakav toponim Volujak. Na području te nahije postojao je ranijih vremena i grad *Volujak*, koji se spominje 1469. g. kao napušten.

5. VILAJET KOVAČ — »ZEMLJA KOVAČEVIĆA« OPSEG I TERITORIJALNA PODJELA

Oblast stare bosanske feudalne porodice Kovačevića-Dinjičića ušla je također u sastav bosanskog sandžaka kao zasebna jedinica. Tu oblast Turci su zvali *Kovač-ili, Vilayet-i Kovač* odnosno *Kovač-ili Vilayeti*, dakle, »Zemlja Kovačevića«. Najstariji spomen tog vilajeta postoji kod Dursun-bega i Ašikpašazade. U turskom popisu bosanskog sandžaka iz 1469. g. ima i popis nahija i sela toga vilajeta, pa se na osnovu tog popisa, nekih podataka koje pružaju popisi iz 1485. i 1489. g., i podataka koje pružaju dubrovački izvori može dosta precizno utvrditi opseg turskog vilajeta Kovač. On je, svakako, obuhvatao sve posjede Kovačevića, pa se onda može više znati i o tome šta je spadalo u »plemenito« Kovačevića-Dinjičića prije njihove propasti, iako o tome i ovi izvori pružaju relativno malo podataka.

Zemlji Kovačevića pripadala je prije 1463. g. prostrana župa *Vratar* sa istoimenim gradom i trgom, župa *Trebotić* sa gradom Ključevcem, velika župa *Osat* sa gradom Đurđevcem i trgom Petričem na Drini, veliki predjel *Birač* do starog grada *Perina* na Drinjači i predjelima oko današnje Vlasenice i Nove Kasabe, dakle, cijelo područje između Drinjače i Jadra, pa i preko te rijeke gotovo do Srebrenice, tako da je u njihovoj vlasti bio i »Villa Millosseuich apud Srebrenizam[64]).

Iz raspoloživih izvora, pa makar i sasvim oskudnih, vidi se jasno da je i tom oblašću, kao i zemljom Pavlovića, u početku turske vladavine upravljao poseban vilajetski subaša ili vojvoda, gospodar zemlje Kovačevića. Na tom položaju nalazio se 1469. g. neki Hasan-beg. Ali dok se vilajet Pavle održao u spahijsko-turskoj organizaciji sve do XVIII st., dotle je vilajet Kovač prije kraja XV st. izgubio značaj zasebne političke i administrativne jedinice. Štaviše, čini se da je ta oblast već 1485. g. u vojno-političkom pogledu bila priključena vilajetu Pavle. U sudsko-administrativnom pogledu oba ta vilajeta imala su uvijek zajedničkog »kadiju vilajeta Pavli i Kovač«. Dok se u popisu iz 1469. g. spominje vilajet Kovač kao posebna administrativna jedinica (isto kao i vilajet Kiral, vilajet Hersek i vilajet Pavle), dotle se u popisu iz 1485. g. ovaj vilajet spominje samo uzgred bez ikakvih bližih podataka. U sljedećem, samo četiri godine kasnije pisanom popisu (iz 1489) spominje se samo »nahija Osat u vilajetu Kovač«. To je ujedno i posljednji spomen tog vilajeta u poznatim izvorima.

Središte ovog vilajeta, dok je predstavljao zasebnu vojno-političku jedinicu, bilo je vjerovatno u Ključevcu, jedinom gradu u toj oblasti u kome su Turci držali posadu. Godine 1469. bio je dizdar toga grada neki Resul sa timarom u selu Sutisci, i nahiji Trebotić.

Prema spomenutim starim župama i predjelima dijelila se zemlja Kovačevića na četiri nahije: Vratar, Trebotić, Birač (Birče) i Osat.

---

[64]) M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjevjekovnoj Srbiji i Bosni* 43.

Nahija *Vratar* prostirala se na desnoj strani Drine, graničeći se s juga višegradskom, a sa zapada boračkom nahijom i u porječju *Žepe*, lijeve pritoke Drine. Otprilike 5 km sjeverno od ušća Žepe postoji i danas selo *Vratar* koje je 1469. g. predstavljalo trg sa 32 porodice i 4 neoženjena člana. Iznad toga sela otprilike na 400 m visokom grebenu, što strši iznad desne obale Žepe, uzdizao se grad vratar, čiji se podori vide i danas. Grad je bio podignut svakako prije Turaka premda se ne spominje nigdje u poznatim izvorima. I narod mu je zaboravio ime, pa ga pripisuje prokletoj Jerini. Taj grad bio je, svakako, središte istoimene župe, koja je poslije 1436. g. pretvorena u istoimenu nahiju, jer se ta nahija i trg spominju već 1469. g., zatim 1485. i 1489. g. kada su u toj nahiji bili timari prijepoljskog kadije i Mumina, seraskera vilajeta Pavli, a 1528. g. zijamet Murat-vojvode, ćehaje Husrev-begovog. Ova se nahija spominje sve do XVIII stoljeća.

Nahija *Trebotić* odgovara istoimenoj župi, koja je poznata još od tridesetih godina XIV st.[65]). Ova se nahija prvi put spominje 1469. g. i u njoj utvrđen grad *Ključevac*, i selo *Sutiska*, ali se sada ni grad ni nahija ne mogu bliže ubicirati. Kasnije se ne spominje ni ova nahija. Njena teritorija uključena je u nahiju Osat. Grad Ključevac imao je posadu i 1485. godine.

Nahija *Birče* ili *Birač* javlja se tek 1485. g., ali je morala nastati svakako ranije, pa je zato navodimo ovdje. Naziv Birač nosi danas šira okolina varoši Vlasenice i dijeli se na Gornji i Donji Birač. Gornji Birač je predio oko Zelenog Jadra, od Bukovice do Zaklopače. Donji Birač je zapadno od Vlasenice oko Drinjače, i to od njene pritoke Tišće do Perinja[66]). Nahija Birač prostirala se u predjelu srednjeg i donjeg toka Jadra sve do Drinjače. Središte te nahije bila su sela Gojković, baština kneza Gojka, i Kovačići, u kojima je oko 1643. g. podignuta *Nova Kasaba*, pa prema tome ova je nahija odgovarala predjelu koji narod zove Gornji Birač. U toj nahiji su 1485. g. vlasi bili organizovani u 16 džemata. Milenko Filipović je sasvim uvjerljivo dokazao da je u ovoj nahiji nekada postojao i grad Birač, koji je svakako imao svoju župu, ali se ni grad ni župa ne spominju nigdje u izvorima.

Nahija *Osat*. U srednjem vijeku spominje se *Osat* samo jedanput u ugovoru između Sigismunda i Stevana Visokog 1426. g., i to u korumpiranom obliku kao Ozax[67]). Na osnovu izlaganja A. Grđića, koji navodi granice i sela Osata[68]), proizilazilo bi da je Osat »predstavljao samo istočni dio pravog Osata« — kako ga prikazuje »Popis bosanskih spahija iz 1711. g.«. Na osnovu tog popisa Skarić je zaključio ovako: »Osat je južni dio srebreničkog sreza. I sada još zna se u narodu za Osat, samo su mu granice sužene«. »To ujedno znači da već i narod ne zna više tačno šta je Osat«[69]). Naša istraživanja upućuju da ta Skarićeva definicija Osata odgovara uglavnom samo nahiji Osatu u bosanskom sandžaku, a nikako pravom srednjovjekovnom Osatu. On je mnogo širi i obu-

[65]) L. Thallóczy, *Studien* 8, 14—15.
[66]) M. Filipović, *Grad i predeo Birač* JIČ V, 1939, 212—214.
[67]) GZM, 1893, 553—54.
[68]) L. Grđić, *Banalački jezik*, GZM 1900, 587.
[69]) Skarić, *Popis* 11.

hvatao je dio srednjeg Podrinja ispod Srebrenice s obje strane Drine i nekada je svakako predstavljao zasebnu oblast isto onako kao Drina, Neretva, Brod, i dr. Sa Osatom je potpuno isti slučaj kao i sa Neretvom. Osat, na drugoj strani Drine, pripadao je Despotovini, a ovaj na lijevoj strani zemlji Kovačevića. Stoga su i Turci tu oblast podijelili u dvije nahije tako da je Osat na desnoj strani Drine predstavljao nahiju Osat brveničkog kadiluka u smederevskom sandžaku, a Osat na lijevoj strani Drine istoimenu nahiju u zemlji Kovačevića, višegradskog kadiluka u bosanskom sandžaku. Kasnije je brvenički kadiluk uključen u zvornički sandžak, ali je njegova nahija Osat i dalje ostala u sastavu smederevskog sandžaka i priključena je prvo užičkom, a kasnije (prije 1572) valjevskom kadiluku. Samo su neka sela ovih nahija i u najranije vrijeme pripadala srebreničkom kadiluku.

Nahija *Osat* smederevskog sandžaka spominje se prvi put 1475. g. kao jedna od tri nahije brveničkig kadiluka (Brvenik, Rujna i Osat)[70]), a nahija Osat u zemlji Kovačevića i sandžaku bosanskom spominje se već 1469, a zatim 1485. pa 1489. g. U ovoj nahiji nalazio se tada trg *Petrič* na Drini, ali se stari grad *Đurđevac* više ne spominje. Bosanski Osat je u sudsko-administrativnom pogledu pripadao prvo kadiluku Pavli i Kovač, odnosno višegradskom kadiluku (osim nekih sela koja su uvijek pripadala srebreničkom kadiluku). Međutim, imamo jedan zapis iz 1528. godine u kome se kaže da: »nahija Osat pripada kadiluku Srebrenica«. To znači da je ova nahija i dalje ostala u sastavu bosanskog sandžaka, a da je u sudsko-administrativnom pogledu izdvojena iz višegradskog i pripojena srebreničkom kadiluku u zvorničkom sandžaku.

6. VILAJET HERSEK ILI ZEMLJA HERCEGOVA

Najraniji spomen ovom vilajetu kao zasebnoj vojno-teritorijalnoj jedinici u okviru bosanskog sandžaka imamo tek 1469. g., ali s obzirom na činjenicu da su Turci od ljeta 1465. do ljeta 1466. g. bili zaposjeli sav istočni i najveći dio centralne Hercegovine, to je sasvim vjerovatno da su oni od tih oblasti odmah osnovali ovaj vilajet i priključili ga bosanskom sandžaku. Vilajet Hersek je 1469. g. obuhvatao ove župe, mjesta i gradove: Soko sa Fočom, Kukanj sa Plevljem, Mileševo sa Prijepoljem, Samobor sa Čajničem, Dubšticu, Bohorić, Kavu i Poblatje na istoku, Goražde, Zagorje, Bistricu sa Ustikolinom, Osanicu, Viševu, Tođevac, Kom, Neretvu sa Biogradom, Nevesinje sa Biogradom, Dabri, Konac Polje, Popovo, Trebinje, Gacko sa Cernicom, Vatnicu (Fatnicu), Blagaj, Vidošku, Mostar, Dubravu i Onogošt, dakle sve oblasti Neretvi na istok i još nahiju Drežnicu preko Neretve. Tako sada možemo dobiti skoro sasvim jasnu predstavu o opsegu turskog posjeda u zemlji Hercegovoj 1469. g. a posredno onda i o opsegu oblasti koju je tada držao posljednji herceg od Sv. Save. Od navedenih župa herceg je nešto kasnije, u međuvremenu od 2/11. februara 1471. do 25. septembra 1473. g. držao nahije *Trebinje* i *Popovo* sa još nekim selima.

Negdje između 20. i 30. oktobra 1476. g. te je nahije i sela kao timar dobio privremeno Herak Vraneš i držao ih dok nije bio završen

[70]) BVA *Tapu defter* № 16, Popis Smederevskog sandžaka iz 1476/8. g.

popis Hercegovine (16. XII 1477) kojim su te nahije opet razdijeljene raznim spahijama, a Heraku ponovo dati odgovarajući posjedi u unutrašnjosti Hercegovine.

Čudno je da u popisu iz 1469. nema grada Ključa iako je osvojen prije septembra 1468. g., a ovaj popis završen tek u maju 1469. g. Dalje na jugu uneseni su u taj popis samo Trebinje na jednoj i Onogošt na drugoj strani. To nikako nisu bili jedini turski posjedi na tim stranama. U popisu se ostali ne spominju svakako zato što su predstavljali niz vlaških nahija koje u ovome popisu ni inače nisu popisivane zasebno, nego su mjesto toga dati samo sumarni popis vlaških kuća. Osim Dračevice i njenih gradova posljednji herceg je tada držao sigurno još i župu Vrm sa njenim gradom Klobukom. Interesantno je da taj popis spominje stalne posade u ovom vilajetu samo u Mileševu, Samoboru i Tođevcu. Posadu je imao još grad Borovac, koji je, vidjeli smo, bio upisan u Kraljevu zemlju.

Vilajet Hersek kao vojno-politička jedinica bio je podijeljen na dva *seraskerluka*, dvije vojne komande. Na čelu jednog nalazio se serasker Senkur, a obuhvatao je nahije: Sokol, Kukanj, Mileševo, Samobor, Dubštica, Bohorić i Kava. Drugi seraskerluk kojim je zapovijedao neki serasker Mahmud obuhvatao je sve ostale nahije ovoga vilajeta. Samo se nahije Poblaće, Viševa i Drežnica ne spominju ni u jednom ni u drugom seraskerluku, ali je Poblaće svakako pripadala prvom, a druge dvije drugom seraskerluku.

U sudsko-administrativnom pogledu valajet Hersek bio je podijeljen na dva kadiluka: Drinu i Blagaj.

a) Kadiluk Drina

Predio *Drina* po kome je nazvan ovaj prvi kadiluk u zemlji Hercegovoj dobro je poznat iz izvora počev od Popa Dukljanina, a prostirao se oko gornjeg toka istoimene rijeke[71]).

Eminudin, kadija Drine, spominje se prvi put 1469. g., ali je taj kadiluk mogao biti osnovan još u ljeto 1465. g. kada su Turci definitivno zavladali Drinom[71a]). Sjedište drinskog kadiluka bila je *Foča*, koja je do 1470. g. bila središte ne samo toga kadiluka nego i čitavog vilajeta Herceg. Tada je postala središte i novog vilajeta Drine i čitavog sandžaka Hercegovine. Ovaj se kadiluk nazivao drinskim kadilukom sve do 1495. g.[71b]), ali se već od 1483. g. spominje i pod imenom Foča[71c]). Kasnije se ovaj kadiluk po svome sjedištu stalno zvao fočanskim kadilukom dok je naziv Drina kao administrativna jedinica krajem XV st. potpuno iščezao.

Teško je znati kako je izvršena najranija teritorijalna podjela zemlje Hercegove na kadiluke već stoga što možda oba ova kadiluka nisu osnovana u isto vrijeme i što popisi Hercegovine iz XV st. nisu vršeni

---

71) O Drini v. St. Novaković, Glasnik SUD, 125; M. Dinić, Glas 182, 156 i 169; Isti, *Za istoriju srednjevekovnog rudarstva*, 32.

71a) Dinić, *Zemlje* 247.

71b) Zaostrog, *Turski dokumenti* br. 5 (1494), br. 6 (1495).

71c) Truhelka, n. d. br. 81 str. 73 (od 24. V 1483).

po kadilucima i vilajetima, nego samo po nahijama. Ali kako se podjela bosanskog i hercegovačkog sandžaka na manje vilajete skoro potpuno podudarala sa podjelom na istoimene kadiluke, a kako opet i jedna i druga nije sasvim odudarala od spahijsko-timarske podjele, mislim da je i prvobitna podjela zemlje Hercegove na kadiluke odgovarala podjeli na spomenute seraskerluke. Na to upućuje i ono malo pojedinačnih podataka sa kojima raspolažemo, pa ću stoga na toj osnovi prikazati sudsko-administrativnu podjelu ovoga vilajeta. Prema tome, kadiluk Drina obuhvatao je 1469. g. nahije: Sokol, Samobor, Kukanj, Mileševo, Dubštica, Bohorić, Poblatje i Kava.

Nahija *Sokol* nosi ime onog srednjovjekovnog grada Sokola iznad sastava Tare i Pive. Poznat je od 1419. g. On se 1444. g. spominje kao središte predjela Drine[72]) pa je vjerovatno da se oko njega poslije 1444, a prije 1465. formirala zasebna župa Sokol po kojoj se nazvala ova nahija. Na to upućuje i jedna povelja iz 1454. g. u kojoj se Soko spominje *cum suis castellis et cum comitatu suo*[73]). Pod Sokolom se nalazilo *Stjepan polje*. U jednoj povelji spominje se kadija Stjepanski[74]), ali ne znam da li se odnosi na ovaj kraj ili na onaj u Albaniji. Ova nahija spominje se od 1469. g. pa dalje sve do XVIII st., a nastala je svakako koju godinu ranije. U istom izvoru spominje se i *Hotča (Foča)*, glavno mjesto te nahije i cijelog kadiluka kao trg sa 192 porodice i 70 neoženjenih stanovnika.

Nahija *Kukanj*. Grad Kukanj nalazio se u župi *Breznici*, koja se zvala po istoimenoj pritoci Čehotine. Kako se ova nahija prozvala po tome gradu koji je ležao blizu Čehotine, desetak km jugozapadno od Pljevlja i bio poznat od 1423. kao »ljetna rezidencija« Kosača[75]), mora da se oko njega formirala i istoimena župa prije turskih vremena. Pogotovu kad on u tursko doba nije igrao nikakvu ulogu nego vjerovatno odmah bio razoren. Godine 1477. spominje se samo kao selo. U jednom popisu s kraja XV st. stoji da se »selo Kukanj prostire oko ruine tvrđave«; tu se spominje i crkva »Sv. Kukanj«[76]). Kasnije je stara nahija Kukanj razbijena na dvije nahije: Kukanj i Plevlja. To se vidi iz nekih dokumenata s kraja XVI st. u kojima se obje nahije navode paralelno[77]).

Glavno mjesto i središte nahije u XV i početkom XVI st. bio je trg *Pljevlja*, koji se u dubrovačkim izvorima često spominje od 1430. godine[78]), a u turskim prvi put 1469. kao »pazar« (trg) *Pljevlja* ili *Tašlidža* (= Kamenica) sa 72 porodice i 23 neoženjena stanovnika.

Nahija *Mileševa* spominje se prvi put 1469. g. Srednjovjekovna župa u kojoj se nalazilo Mileševo zvala se nekada *Crna Stijena* (poznata od

---

72) *Povelje i pisma* I, br. 314 i 322. Miklošić, *Monumenta* 291; Thallòczy *Studien*, 361, 379, 397; Jireček, *Handelsstrassen* 33, Skarić, *Popis*, 14, Dinić, *Zemlje*, 21—22 = 169—170.

73) Thallóczy n. m.

74) *Povelje i pisma* II, 350—351.

75) Jireček, *Handelsstrassen* 40, Miklošić, *Monumenta*, br. 285, *Povelje i pisma* I, str. 331—2; Thallòczy, *Studien*, 361; Dinić, *Zemlje*, 27—28 = 175—6.

76) BVA *Tapu defteri* br. 193.

77) BVA *Tapu defteri* br. 654.

78) M. Dinić, *Zemlje*, 28—29 = 176—7.

XII st.)[79]), ali je i ona davno promijenila ime, svakako kada je podignut grad Mileševac koji su Turci zvali Mileševa (po istoimenom starom manastiru pod tim gradom) pa se zato i ova nahija zvala Mileševa. U manastiru Mileševu bilo je 1469. g. više kaluđera i njihovih slugu koji su od 1477. g. bili oslobođeni od harača i svih drugih poreza i obaveza, a tada im je nametnut harač po ličnom nalogu Mehmeda II.

Središte nahije bio je prvo Mileševac, a kasnije trg Prijepolje. Mileševac se u XVII st. zvao Hisardžik (= tvrđavica).

Nahija *Samobor* ili *Pribud* spominje se 1469. g. pod imenom Samobor, a 1477. g. pod oba imena. Pribud po istoimenoj župi (poznata od 1305), a Samobor po glavnom gradu te župe (poznat od 1435). Samobor u Pribudu spominje se izričito 1444. g.[80]). Kad su Turci zauzeli ovaj kraj, stavili su u Samobor posadu. Nahija je i kasnije nosila oba imena, a spominje se sve do XVIII stoljeća.

Na teritoriji ove nahije spominje se od 1469. g. »pazar *Čajniče* kao carski has sa gvozdenim majdanom. Godine 1477. imao je 190 porodica i 5 neoženjenih stanovnika.

Nahija *Dubštica* prostirala se s lijeve strane donjeg toka Lima u porječju njegovih lijevih pritoka Radovine i Dubštice između Lima i Pribuda, tako da se u njoj nalazila i kasnija varošica *Rudo,* koja se prvo zvala *Nova Kasaba,* osnovana 1575. g.[81]). Prvi put se spominje 1469. godine u obliku Dubštica, zatim u jednom nedatiranom popisu s kraja XV st. u obliku Duštica kao nahija koja pripada kadiluku Foči[82]).

Nahija *Bohorići* predstavljala je malu nahiju koja se prostirala u izvorišnom dijelu *Poblačnice,* lijeve pritoke Lima. Spominje se samo jedanput 1469. g. i u njoj sela Završ, Babino Brdo i Štakorin.

Nahija *Poblatje* (danas Poblaće) je bila mala nahija koja se prostirala u porječju *Poblačnice.* Prvi put se spominje 1469. g. pa dalje sve do XIX st. U toj nahiji spominje se 1477. g. selo *Zastina* (danas *Zastjenje.)*

Ovamo je spadala još mala nahija *Kava,* koja se spominje 1469. i 1477. g., ali se sada nije mogla bliže ubicirati.

b) Kadiluk Blagaj

Stari Blagaj, glavni grad zemlje Hercegove zauzeli su Turci, još 1466. g.[83]). U grad su odmah stavili posadu, a u podgrađe doveli svoje vlasti, među prvima kadiju. Tako je osnovan drugi kadiluk u zemlji Hercegovoj. Prvi put se spominje *Umran* kadija blagajski 1469. Dotle su Turci bili zaposjeli cijelu sjevernu Hercegovinu pa su blagajskom kadiluku vjerovatno priključene sve turske oblasti između Drine i Tare s jedne, i Neretve, s druge strane. Na tom području spominju se 1469. g. sljedeće nahije:

---

[79]) Miklošić, *Monumenta,* br. 71 (oko 1275—1321); i 290; Daničić, *Rječnik* III, 473; *Zapisi i natpisi* I, 11; III, 140; Skarić, *Popis,* 13—14; Dinić, *Zemlje,* 26 = 174.

[80]) Gelcich, *Libri Refor.* V, 90; Dinić, *Karavanska trgovina,* JIČ III, 1937, 122 i 126; Thallóczy, *Studien* 361; Skarić, Popis 14; M. Dinić, *Zemlje* 24—25 = 172—173.

[81]) Arhiv vakufske direkcije u Sarajevu br. 96.

[82]) BVA, *Tapu defter* br. 193.

[83]) Ćorović, *Historija Bosne* 582; Božić, *Dubrovnik i Turska* str. 207—8.

Nahija *Goražde*. Goražde je poznato od 1383. g., a istoimena župa od 1444. g.[84]). Istoimena nahija spominje se prvi put 1469. g. i u njoj trg Goražde (poznat od 1415) sa 144 porodice i 115 neoženjenih, kao središte nahije. Grad Novi se ne spominje.

Nahija *Zagorje* dobila je svoje ime po istoimenom predjelu između gornje Neretve i Drine koji je predstavljao staru istoimenu župu[85]). Ova nahija spominje se prvi put 1469. g. Gdje je bilo njeno središte, sada se ne zna. Stari gradovi Veletin i Obalj se poslije 1469. g. ne spominju.

Nahija *Bistrica* odgovara istoimenoj župi u porječju Bistrice, lijeve pritoke Drine. U njoj su bili gradovi Prilep, Ostrovica, a možda i grad Bistrica[86]), ali se u popisima iz 1469. i 1477. spominje samo nahija Bistrica i u njoj stari trg *Ustikolina,* koja je 1469. imala 60 porodica i 21 neoženjenog, a 1477. g. 82 porodice i 11 neoženjenih hrišćana.

Nahija *Osanica* ležala je u porječju male istoimene rijeke između nahija Bistrice i Goražda. Poznata je od 1469. g. Ranije je svakako predstavljala istoimenu župu. Gdje je bilo sjedište ove nahije, ne zna se.

Nahija *Tođevac* nazvana je po istoimenom srednjovjekovnom gradu što je ležao lijevo od Sutjeske, blizu *Tjentišta,* gdje se danas nalaze planina i selo istog imena. Grad je poznat od 1398. Srednjovjekovna župa u kojoj je bio Tođevac zvala se *Drinavljevo,* poznata od 1405. g.[87]). Ova se nahija spominje od 1469. godine.

Nahija *Viševa* odgovara istoimenoj srednjovjekovnoj župi koja se prostirala u izvorišnom dijelu rijeke Neretve, kako je utvrdio Dinić[88]). Kao nahija javlja se prvi put 1469. g. Glavno mjesto nahije bio je vjerovatno *Ulog.* U toj nahiji spominju se 1469. i 1477. sela: *Borač, Trnovi* i *Strane* koja postaje i danas.

Nahija *Kom.* Pojava ove nahije utvrđuje ispravnost Dukljaninovog teksta u pitanju imena podgorske župe *Com* i otklanja svaku sumnju u tom pogledu, jer je ona identična sa ovom nahijom. Ležala je odmah iza Viševe na zapad kako to upućuju brojni toponomi koji se u njoj spominju 1469. i 1477. g. i koji su do danas zadržali stara imena (Ribari, Dobretići, Račica, Janjina i dr.[89]).

Nahija *Neretva* u zemlji Hercegovoj predstavljala je dio stare župe Neretva na lijevoj strani gornje Neretve oko današnjeg Konjica[90]). Sre-

---

[84]) M. Dinić, *Odluke veća dubrovačke republike* I, 382—5; *Zemlje,* 172, Thallòczy, *Studien* 361; Pucić, *Spomenici* 130.

[85]) O Zagorju v. Thalloczy, *Studien* 13; 361; Dinić, *Zemlje* 208—214; Jireček *Handelsstrassen* 83; Skarić, *Popis* 15. Njegovo mišljenje da nahija Zagor obuhvata svu Hercegovinu izuzevši drinske i limske krajeve kao i ostala uopćavanja nisu tačna. To nisu bile nikako šire oblasti nego samo šire vojno-spahijske jedinice koje su obuhvatale više nahija.

[86]) Dinić, *Zemlje* 232—3; On nalazi spomen Bistrici i u njoj gradu Prilepu od 1392. g. Bistrica se spominje i 1423. g. a 1444. u njoj se pored grada Prilepa spominje i grad Ostrovica. Možda je ovamo spadao i grad Bistrački koji se spominje 1447. i 1454. g. Up. Dinić n. m.; Thalloczy, *Studien* 361 i Jireček, *Die Handelsstrassen* 38.

[87]) Dinić, *Zemlje* 170—171.

[88]) Isto 203—214.

[89]) Sravni Dinić n. m.; više o tome v. sada M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države,* Sarajevo 1957, 149—150.

[90]) Sravni ovdje str. 126.

dište te nahije bio je trg *Biograd,* koji je 1469. g. imao 13 porodica i 4 neoženjena stanovnika.

Nahija *Nevesinje* odgovara istoimenoj staroj župi. Spominje se od 1469. g., ali je obrazovana svakako nešto ranije. 12. juna 1469. g. spominje se i nevesinjski vojvoda Husein[91]), sigurno čovjek Isa-begov jer je on imao svoje hasove i u toj kao i mnogim drugim nahijama zemlje Hercegove.

Gdje je bilo sjedište ove nahije i sjedište njenog vojvode, sada je teško određeno kazati. Nevesinje spominje Dukljanin, ali ne kao mjesto, nego kao jednu od župa Podgorja. Glavni grad te župe u srednjem vijeku bio je *Vinačac,* poznat od 1435. g. Pod Turcima se ne spominje. Pod imenom Nevesinje razumijevala se čitava nahija, dok se istoimeno mjesto obično zvalo Kasaba, a ona se spominje tek sredinom XVI st. Najznačajnije naselje nevesinjeske nahije u XV i početkom XVI st. bio je *Biograd* (tur. *Belgrad)* koji postoji i danas, a poznat je od 1436. g. U njemu se 1454. g. spominje kastel[92]). U turskim izvorima javlja se prvi put 1469. g. kao selo sa 132 porodice i 24 neoženjena. Godine 1477. »trg Biograd« imao je začudo samo 13 kuća. U ovoj nahiji spominje se 1469. g. i selo *Zobdol,* koje se do XVII st. razvilo u kasabu[93]).

Nahija *Blagaj* obuhvatala je grad i uže područje starog grada Blagaja, a spominje se prvi put 1469. g. sa nekoliko naselja. Čudno je da popisi iz 1469. i 1477. g. ne spominju broj kuća u Blagaju, koji je bio središte nahije i čitavog kadiluka, dok je u njegovu podgradu »selu Blagaj« upisano samo nekoliko kuća.

Nahija *Trebinje* odgovara istoimenoj srednjovjekovnoj župi, a ne čitavoj staroj oblasti trebinjskoj. Spominje se prvi put 1469. g., ali je svakako starija kad se već 9. aprila 1467. g. spominje subaša u Trebinju[94]). Subaša Trebinja spominje se sve do kraja 1470. g. U toj nahiji spominje se i selo *Mičevo,* a nema grada *Mičevca.* U međuvremenu od 2-11. februara 1471. do 25. septembra 1473. g. ova je nahija bila u vlasti hercega Vlatka zajedno sa nahijom Popovom, s kojom je i dalje dijelila istu sudbinu. Ona je i kasnije sve do 1482. g. graničila sa ostacima teritorija hercega Vlatka[95]).

Nahija *Popovo* upisana je u turski tefter 1469. g. pod imenom *Popovska.* Ona odgovara staroj istoimenoj župi koja je došla pod tursku vlast prije 12. novembra 1467. g. Šesnaestog jula 1468. g. slao je herceg Vlatko svoje ljude da pljačkaju Popovo[96]). Dalje je dijelila sudbinu trebinjske nahije.

Nahija *Vidovska* ili *Vidoška* odgovara srednjovjekovnoj župi Vidovu polju koja se prostirala u porječju rijeke Bregave, koja se nekada zvala Vidoštica ili Vidova rijeka[97]), dok je nahija nazvana po srednjo-

---

[91]) Dinić, *Zemlje* 250.

[92]) Isto 204 i nap. 124.

[93]) Evlija Čelebija — H. Šabanović *Putopis* II, 183.

[94]) Dinić, *n. d.* 250.

[95]) Dinić, *Zemlje* 250 i nap. 35, Istanbul, Belediye kütüphanesi, M. Cevdet Yazmalari 0.75.

[96]) Dinić, *n. d.* 250; Božić, *n. d.* 206.

[97]) Dinić, *Zemlje* 182—184.

vjekovnom gradu *Vidovskom* ili *Vidoškom* kako se nekada zvao stolački grad pa su ga Turci stoga zvali grad *Vidoški*. Odatle se i kasnija stolačka kapetanija zvala vidoškom kapetanijom[98]). Središte nahije bilo je u *Stocu*, koji je poznat iz srednjeg vijeka[99]).

Nahija *Dabri* je istovjetna sa starom istoimenom župom koju spominje Dukljanin. Kao nahija javlja se prvi put 1469, a drugi put 1477. godine. U toj nahiji spominje se 1469. g. i selo *Predol*, koje se do sredine XVII st. razvilo u malu kasabu koju opisuje Evlija Čelebija[100]).

Nahija *Konac polje* odgovara istoimenoj maloj župi (poznata 1406) na kraju (koncu) Nevesinjskog polja. Prvi put se spominje 1469. g. Kao srednjovjekovna župa smatrana je dijelom Nevesinja[101]) pa je vjerovatno tako bilo i u tursko doba, jer se rijetko spominje samostalno iako se održala do XVIII stoljeća. Glavno mjesto ove župe u srednjem vijeku bilo je selo *Zaborani*, koje se spominje i 1477. godine.

Nahija *Fatnica* je identična sa starom istoimenom župom između Stoca i Bileće. Ona se u srednjem vijeku spominje često, već od Dukljanina, a u turskim izvorima od 1469. ali rijetko. Zanimljivo je da je u turskim izvorima zapisana u obliku *Vatnice* (1469).

Nahija *Gacko* odgovara staroj gatačkoj župi u oblasti Podgorja. Župa je poznata od XII st., a kao nahija spominje se prvi put u popisu iz 1469. g. i u njoj trg *Cernica* sa 81 porodicom i 18 neoženjenih. Tu nema grada *Ključa* više Cernice pod čijim je nadzorom stajao najvažniji trgovački put Hercegovine (Dubrovnik—Trebinje—Gacko—Čemerno—Foča). Pored Blagaja Ključ je dao najjači otpor Turcima i ne zna se kada je definitivno došao u njihove ruke. Cernica je 1469. bila turska[102]), ali se ne zna čiji je tada bio Ključ.

Nahija *Mostar* spominje se u izvorima tek 1469. g. u obliku *Mostar* i tur. *Köprühisar* (»utvrda na mostu«) sa istoimenim trgom koji je tada imao 19 kuća. To je zasada najstariji spomen Mostara pod njegovim današnjim imenom. On se krajem XV st. zvao još *Most i Mostići*[103]), Turski naziv se kasnije i ne spominje. Nahija je, dakle, dobila svoje ime po istoimenom gradu, a prostirala se i na teritoriji srednjovjekovne župe *Blato*, jer se na teritoriji ove nahije spominju mnoga sela koja su spadala toj župi. Mostar su Turci odmah osigurali posadom i počeli tu razvijati varoš. Interesantno je da trg (pazar) Mostar ni 1477. g. nije imao više od 19 hrišćanskih kuća i 1 neoženjenog hrišćanina, ali tu su kao i u svim ostalim mjestima upisane samo one kuće ili porodice koje su bile opterećene nekim feudalnim obavezama. Prihodi Mostara spadali su u sandžakbegov has.

Nahija *Drežnica* odgovara istoimenoj maloj srednjovjekovnoj župi što se prostirala u porječju Drežanke, desne pritoke Neretve. Kao župa

---

98) Kreševljaković, *Kapetanije* 233.

99) Dinić, *n. d.* 182.

100) Evlija Čelebi — H. Šabanović, *Putopis* II, str. 184.

101) Jorga, *Notes* II, 111; Miklošić, *Monumenta* 220; Jireček, *Handelsstrassen* 83.

102) M. Dinić, *Zemlje*, 250.

103) Fr. Rački, *Obitelj Kačić* 13—14; Rad 130, 27—28.

spominje se od 1408. g.[104]), a kao nahija od 1469. g. kada je predstavljala jedinu nahiju u Hercegovini na zapadnoj strani Neretve.

Nahija *Onogošt*, zapisana je u obliku *Onogošte*, a odgovara istoimenoj župi Dukljanovog Podgorja. Prvi put se spominje 1469. g. pod gornjim imenom. Isto tako 1477. g. kada se javlja paralelno sa hercegovačkom nahijom *Nikšić*, koja se drukčije zvala *Gračanica* pa se prema tome tu radi o dvije zasebne nahije.

Nahija *Dubrava* odgovara staroj istoimenoj župi. Premda su Mađari držali Počitelj, ranije vjerovatno glavni grad stare župe Dubrave, sve do 1471. g. Turci su ipak ovu župu upisali u svoj tefter još 1469. g. kao nahiju sa 16 sela koja su tada bila pusta.

To su nahije Vilajeta Hersek, koje se spominju u turskom popisu iz 1469. g. Ali to svakako nisu bile jedine nahije u turskoj Hercegovini toga vremena. Tada su svakako postojale skoro sve nahije koje se spominju nešto kasnije u popisu iz 1477. g. i koje su prema podacima Dubrovačkog arhiva mnogo starije.

104) *Acta Bosnae* 87—88.

Glava IV

UPRAVNA PODJELA BOSANSKOG SANDŽAKA NA MANJE VILAJETE

Krajem sedmog decenija XV st. izvršene su prve veće promjene u administrativnoj i teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine. Tada je veliki vilajet Hersek izdvojen iz bosanskog sandžaka, pretvoren u zaseban sandžak i razdijeljen na tri manja vilajeta i tri kadiluka. Znatne promjene nastale su i u samom bosanskom sandžaku. Raniji vilajet Kraljeva zemlja bio je razbijen na tri manja vilajeta: Saraj, Brod i Neretva. Sjedište ranijeg Bobovačkog kadiluka preneseno je iz Bobovca u brodsku nahiju, pa je on otada nazivan brodskim kadilukom. Njegove nahije: Dubrovnik, Visoko, Kreševo, Fojnica i Lepenica priključene su sarajevskom, a nahije: Kladanj, Jelaška Župa, Kamenica ili Pribić, višegradskom kadiluku. Od nahija Kraljeve zemlje u porječju Bosne osnovan je novi vilajet *Brod*. Drugi vilajet u Kraljevoj zemlji osnovan je na području kadiluka Neretve, pa se i on zvao vilajet *Neretva*.

Tako je sada cio bosanski sandžak bio podijeljen na ovih šest vilajeta i pet kadiluka:

1. Vilajet i kadiluk Novi Pazar
2. Vilajet i kadiluk Sarajevo
3. Vilajet i kadiluk Brod
4. Vilajet i kadiluk Neretva
5. Vilajet Pavli
6. Vilajet Kovač. Posljednja dva vilajeta spadali su pod jurisdikciju višegradskog kadiluka.

Takva podjela bosanskog sandžaka ostala je uglavnom sve do 1525. g. kada je u ovom sandžaku osnovan prvi novi kadiluk, i to na novom području. Jedine promjene koje su se desile u unutrašnjosti bile su postepeno isčezavanje naziva vilajet Kiral i vilajet Kovač, koji je većim dijelom pripojen višegradskom, a manjim srebreničkom kadiluku. Bilo je još manjih promjena u pogledu teritorijalne podjele unutar ranijeg područja, kao što su sa novim osvajanjima nastajale nove nahije, ali su i one uključivane u stare vilajete odnosno kadiluke sve do 1525. g. kada je osnovan skadarski kadiluk, i prvi novi veliki *vilajet Hrvati*, ali je to područje osnivanjem kliškog sandžaka (1537) otpalo od ovog sandžaka. Od većeg značaja i uticaja na raniju podjelu bilo je osnivanje kobaškog kadiluka oko 1540. g., ali sve te i druge slične promjene nisu imale naročitog odraza na teritorijalnu i administrativnu podjelu ovog sandžaka. Bitne promjene nastale su tek u drugoj polovini XVI st. kada

su na teritoriji starih vilajeta i kadiluka počeli nicati novi kadiluci i kada su ustanove privremenog vilajetskog uređenja u starim turskim oblastima potpuno iščezavale.

1. VILAJET I KADILUK NOVI PAZAR

Stari vilajet i kadiluk Jeleč spominje se pod tim imenom sve do 1485. g. ali se već 1477. g. ovaj vilajet javlja pod imenom *vilajet Jenidže-i Pazar*[1]), a 1485. g. spominje se prvi put pod imenom vilajet i kadiluk Novi Pazar (Yeni Pazar). Samo se stari naziv povlačio i u zvaničnim aktima sve do četrdesetih godina XVI st. premda je Jeleč davno bio izgubio svoj prvobitni strateški značaj, a Novi Pazar razvio se u veću varoš i značajno trgovačko mjesto. Sjedište kadiluka bilo je stalno u Novom Pazaru. Godine 1485. novopazarski kadija je imao timar u nahiji Jeleču sa prihodom od 6191 akču. Za razliku od svih drugih oblasti bosanskog sandžaka novopazarski vilajet je od najranijeg vremena predstavljao neki corpus separatum u bosanskom sandžaku, a kasnije u bosanskom pašaluku. Ta je oblast u upravnom pogledu uvijek posebno tretirana.

Neposredna politička uprava ove oblasti povjeravana je naročitim organima koji su imali šira ovlašćenja i pravo izvršavanja težih kazni, koje su izricale kadije. Jednu takvu odredbu nalazimo i u najstarijoj sačuvanoj kanunnami za bosanski sandžak iz 1516. g. Ona glasi:

»Neka u Novom Pazaru sjedi jedan predstavnik sandžakbegov radi izvršavanja kazni, i neka u saglasnosti sa kadijom vrši političku upravu i izvršava kazne«[2]).

Ovu su vlast u najranije doba vršile vilajetske vojvode novopazarskog vilajeta. Kasnije su bosanski sandžakbezi, a od 1580. g. bosanski beglerbezi postavljali svoga muselima u Novom Pazaru sve dok on nije postao središte posebnog novopazarskig sandžaka (poslije 1790).

U pogledu administrativne podjele ovoga vilajeta desile su se poslije 1470. g. ove promjene:

Pored starih nahija vilajeta i kadiluka Jeleča (Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica, Barče, Vrače i Nikšići) sada se u vilajetu i kadiluku Novom Pazaru javljaju nove nahije koje su nastale izdvajanjem iz ranijih nahija (Ržane, Dmitrovica i Novi Pazar) ili organizovanjem novih nahija (Radohna, Ostatije i Bobolj).

Nahija *Ržane*. Majdan Ržane spominje se od 1455. do 1489. g. u sastavu vilajeta i nahija Zvečana, a već 1516. g. predstavljao je posebnu nahiju novopazarskog kadiluka, i u njoj trg (pazar) Ržane naseljen sa 47 porodica, 3 neoženjena i 4 udovice u carskom hasu. Ovoj nahiji pripadala su tada sela: Goranci, Morgoli, Crnica, Podstina, Krpci, Zajče, Donja Trepča, Dobrojevići, Prosinje, Doljani i dr. Kasnije se ne spominje.

Nahija *Novi* Pazar. Podignuta u istoj nahiji Rasu varoš Novi Pazar je za dva decenija izrasla u veće naselje i postala središte istoimene nahije koja se spominje prvi put 1485. g., ali je osnovana vjerovatno

---

[1]) BVA. Tapu defter br. 5 Popis Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine.

[2]) O. L. Barkan, *Kanunlar,* I, 396 t. 3; H. Šabanović u POF I, 164.

nešto ranije, kada je Novi Pazar postao sudsko-administrativno središte čitave oblasti.

Novi Pazar je 1485. g. imao 5. muslimanskih mahala (Pašajigitova, Murata subaše, Kadina Mahala, Mentešalijeva i Dragomanova mahala) u kojima je bilo 167 porodica, zatim 4 hrišćanske mahale sa 71 porodicom, 3 neoženjena stanovnika, 3 udovice i koloniju (mahalu) dubrovačkih trgovaca (bazagran) sa 2 porodice.

Prije 1485. g. postojao je i zijamet *Jenidže-i Pazar* od koga je jedan dio držao Ahmed-beg, sin Isa-begov sa prihodom od 39 812 akči.

Nahija *Dmitrovica.* Sve do dvadesetih godina XVI st. Dmitrovica je predstavljala samo selo u nahiji Zvečan, pa je negdje prije sredine tog stoljeća postala središte posebne nahije, a u prvoj polovini XVII st. središte istoimenog kadiluka.

Stara nahija *Sjenica* spominje se izričito u sastavu novopazarskog vilajeta tek 1516. g. kad je mjesto Sjenica imalo status varoši. Ova se nahija spominje u sastavu novopazarskog kadiluka sve do 1572.

Stara župa *Moravica* spominje se od 1485. g. kao vlaška nahija u sastavu novopazarskog kadiluka. Šesnaest vlaških sela te nahije pripadala su 1516. g. hasu bosanskog sandžakbega. Istom kadiluku pripadala je i 1530. godine.

Nahija *Radohna* spominje se prvi put 1516. g. kao nahija sa 29 vlaških sela, a među njima: Radohna (danas Radoina), Seništa, Dobroselce, Bila Rika, Jasenovo Polje, pa se već na osnovu toga moglo utvrditi da se nalazila na području bivših općina Bela Reka, Dobroselce, Draglica i Jasenovo u Zlatiborskom srezu. Njeni vlasi pripadali su nahiji *Barče.*

Godine 1516. javljaju se još dvije nove nahije u sastavu bosanskog sandžaka: Ostatije i Bobolj. One su u sudsko-administrativnom pogledu pripadale kadiluku Brveniku u smederevskom sandžaku.

Nahija *Ostatije* sastojala se 1516. g. od 10 vlaških sela i isto toliko džemata vlaha. Na čelu prvog džemata i sela *Oglav* nalazio se knez Pavko. U toj nahiji spominju se, među ostalim, sela Ostatije i Koritnik, koja i danas postoje u bivšem moravičkom srezu, pa stoga njena ubikacija nije zadavala naročitih poteškoća. Vlasi ove nahije pripadali su 1516. g. carskom hasu.

Nahija *Bobolj* bila je 1516. g. isto tako naseljena vlasima.. U njoj su i tada bila sela: Slavogostje, Gradac, Nančić, Bituša, Vionica, Busnik, Rovnište, pa je, dakle, i ona bila u moravičkom srezu.

2. VILAJET I KADILUK SARAJ-OVASI, SARAJ, SARAJEVO ILI VRHBOSNA

Izgleda da je stari vilajet i kadiluk Saraj-ovasi koji je 1463. g. postao centralni vilajet bosanskog sandžaka sve do 1470. g. bio ograničen na svoju prvobitnu teritoriju, staru župu Vrhbosnu, i da su mu tek tada priključene četiri susjedne nahije ranijeg bosanskog kadiluka: Dubrovnik, Visoko, Kreševo, Fojnica i Lepenica. Staro ime ovoga kadiluka Saraj-ovasi povlačilo se u izvorima sve do kraja XV st. Od 1485. javlja se i skraćeni oblik *Saraj,* a godine 1507. i današnji naziv *Sarajevo*[3]).

---

[3]) Truhelka, *Spomenici* br. 151.

Devedesetih godina XV st. spominje se on i pod imenom *Vrhbosna*[4]) kako se Sarajevo najčešće nazivalo u zapadnim izvorima sve do XVII stoljeća.

Nahija *Dubrovnik* spominje se u sastavu sarajevskog kadiluka prvi put 1485. g. Karakteristično je da je ona devedesetih godina XV st. imala posebnog seraskera. Godine 1485. nalazio se na tome položaju neki Mumin. Njegovom timaru pripadala su sela Crna Rika, Rakova Noga, Štit i sam Dubrovnik (koji je tada imao 43 hrišć. i 1 musl. porodicu te po 6 neoženjenih stanovnika). Muminov timar vrijedio je 6753 akče. Njega je na položaju naslijedio neki Solak Hasan, čija su sela 1489. g. prešla u sandžakbegov has.

Poslije 1489. g. a prije 1503. u Dubrovnik je stavljena posada kojom je 1516. g. zapovijedao dizdar Ali-aga sa timarom od 3610 akči.

Željezni majdan Vareš, koji je 1469. g. pripadao nahiji Bobovcu, spominje se 1485. i 1489. g. u nahiji Dubrovnik, ali je on prije 1516. priključen visočkoj nahiji i ostao u njenom sastavu sve do XIX stoljeća.

Nahija *Visoko* spominje se u sastavu ovoga kadiluka prvi put 1485. g. ali mu je pripojena najkasnije 1470. g. U Visokom je izgleda još 1483. g. sjedio naib sarajevskog kadije[5]). Godine 1469. Visoko se spominje kao trg, 1477. kao selo[6]), a 1485. opet kao trg sa 6 mahala (232 porodice, 12 neoženjenih i 7 msulimana). Od 1516. ima status kasabe. Ovoj nahiji pripadala su 1489. g. rudarska mjesta Daštanska i Busovača, a nešto prije 1516. g. pripojen joj je i majdan Vareš. Visočka nahija imala je svoga vojvodu koji se prvi put spominje 1483. godine.

U spahijsko-timarskoj podjeli ova je nahija stalno pripadala brodskom vilajetu.

Poslije 1489. g. visočkoj nahiji je priključena i kreševska nahija sa Fojnicom i Lepenicom. One su ostale u sastavu ove nahije sve do tridesetih godina XVI stoljeća.

Nahija *Kreševo* spominje se 1469, 1485. i 1489, ali je nema u popisima iz 1516. i 1530. g. U tim popisima isto tako nema Fojnice ni Lepenice, jer su bile uključene u visočku nahiju. U jednom dokumentu iz 1527. g. stoji izričito da majdan Fojnica pripada visočkoj nahiji. Izgleda da je i grad Kreševo bio napušten prije 1489. g., kada je utvrđen Dubrovnik, iako se on spominje u poznatom tursko-ugarskom ugovoru iz 1503. godine[7]).

3. VILAJET I KADILUK BROD

Stara župa i kasnije nahija Brod postala je 1470. g. središte istoimenog kadiluka i vilajeta koji se spominje prvi put 1485. g. Brodski kadiluk zamijenio je raniji bobovački kadiluk. To je jasno ne samo zato što se bobovački kadiluk poslije 1469. g. više uopće ne spominje, nego prije svega zato što se 1485. javlja kadiluk Brod i u njemu nahije: Bobovac, Lašva i Brod. Ostale nahije ranijeg bobovačkog kadiluka (Visoko, Kreševo, Fojnica i Dubrovnik) javljaju se istovremeno u sastavu

---

4) Isto br. 62; sravni i br. 150.

5) H. Šabanović, *Turski dokumenti* br. 1, str. 149.

6) Isti u POF II, 31.

7) Belleten XXII, 369 i d.

sarajevskog kadiluka, a nahije Kladanj, Kamenica i Jelaška Župa u sastavu višegradskog kadiluka. Sve to sasvim jasno upućuje da se tu radi o istom kadiluku kome je središte pomjereno iz Bobovca u brodsku nahiju pa se on stoga prozvao brodskim kadilukom.

Isto tako sigurno je da su brodski vilajet i kadiluk dobili svoje ime po imenu stare župe i kasnije nahije Brod. To nije usamljen slučaj. Vilajeti i kadiluci su obično dobivali imena po imenima gradova i mjesta u kojima su bila sjedišta njihovih kadija odnosno vojvoda ili subaša (Višegrad, Sarajevo, Foča, Pljevlja, Banjaluka, Kobaš, Tešanj itd.) ili po imenima pojedinih srednjovjekovnih župa i oblasti koje su prelaskom pod tursku vlast pretvorene u kadiluke, vilajete ili nahije. To je bio čest slučaj naročito u najranijem periodu. Tako se kasniji fočanski kadiluk sve do devedesetih godina XV st. po ranijoj oblasti zvao kadiluk Drina. Vilajet i kadiluk Neretva koji je isto tako nazvan po staroj župi odnosno nahiji nije nikada promijenio to ime. Takav je slučaj svakako bio i sa imenom vilajeta odnosno kadiluka Broda pa prema tome nema sumnje da su oni taj naziv dobili od istoimene srednjovjekovne župe i svoje glavne nahije Broda.

Mnogo je teže odgovoriti na pitanje gdje je bilo najranije središte ovog vilajeta, odnosno kadiluka. Danas nema nekog značajnijeg lokaliteta na teritoriji cijelog nekadašnjeg brodskog vilajeta, odnosno kadiluka, koji bi se zvao *Brod*. Samo se kod naselja *Klopča* nalazi toponim Brod, i tu je, možda nekada bio prelaz preko Bosne. Vl. Skarić je iznio dosta obrazloženu tvrdnju da je današnja *Zenica* (poznata od 1436)[8]) nekada nazivana *Brod*.[9]) Međutim, i kada bi to bilo tačno, time bismo saznali odakle dolazi ime župe Broda, po kojoj je nazvana ova nahija, ali opet ne bismo znali gdje je bilo njeno središte, jer ono, vidjeli smo, nije moralo biti u nekom Brodu. Isto vrijedi i za argument Kreševljakovića, koji smatra da je kadija brodskog kadiluka nekada morao sjediti u Zenici, stoga što je to bio važan prelaz — brod preko Bosne, i da je po tome Brodu ovaj kadiluk dobio svoje ime[10]). Mislim da poslije analogija, koje smo naveli, ne treba više dokazivati da ovaj kadiluk nije nazvan po istoimenom naselju, u kome je bilo njegovo sjedište, nego po nahiji Brodu, koja je opet nazvana po istoimenoj župi, dok je župa vjerovatno nazvana tako po nekom Brodu na Bosni, ali nikako u tursko doba, već svakako prije 1244. g., kada se ona prvi put javlja u izvorima. Sjedište kadiluka moglo je biti nazvano sasvim drukčije. Za to su dovoljni dokazi slučajevi kadiluka Neretve, čije je sjedište bilo u Konjicu, kadiluka Drine sa sjedištem u Foči, kadiluka Starog Vlaha sa sjedištem u Sjenici, pa i ovoga brodskog kadiluka, koji je kasnije, znamo sigurno, imao svoje sjedište u Travniku, ali se i dalje zvao kadiluk Brod ili Bosna-Brod. Prema tome, on ni u najranije vrijeme nije morao imati sjedište u nekom Brodu, pa da se po njemu nazivao brodskim kadilukom. S druge strane, mislim da je sasvim tačno mišljenje da su kadije ovog kadiluka sve do početka XVI st. zaista imali svoje zvanično sjedište u *Zenici*, ali ne stoga što je »tu bio važan prelaz — brod preko

---

8) Jorga, *Notes* III, 335.

9) V. Skarić, *Popis* 12.

10) Ist. prav. zbornik sv. 3—4, 255.

Bosne«, nego zato što je Zenica (turski *Ibzenica,* dakle *Bzenica)* u drugoj polovini XV st. bila najznačajniji i pored *Kaknja* jedini trg (pazar) u brodskoj nahiji, središnjoj nahiji tog kadiluka. Zenica se spominje kao trg 1469. g. Isto tako 1485. i 1489. g., a kadije su redovno imale sjedišta u trgovištima. Prema tome i ovdje bi kao najranija sjedišta ovoga kadiluka dolazili u obzir samo Kakanj i Zenica. Prvo mjesto otpada, mislim, stoga što je ležalo na istočnoj periferiji ovog kadiluka, koji se širio prema sjeveru i 1485. g. dopirao do Maglaja, pa je sasvim prirodno da je i ranije sjedište kadije bilo dalje prema sjeveru, dakle u Zenici. Na to upućuje, donekle, i činjenica što je kasnije sjedište ovog kadiluka preneseno u Travnik čim je bio dovoljno naseljen i obezbijeđen od čestih upada gerilskih grupa, koje se spominju 1485. i 1489. g., a koje su dolazile od Jajca. Samo se još ne može ni približno utvrditi kada je Travnik postao sjedište ovog kadiluka. Najstarije vijesti o tome potiču tek iz sredine XVI st. Mislim da je Travnik postao sjedište ovog kadiluka tek poslije pada jajačke banovine 1528. g. Brodski kadiluk se sredinom XVI st. počeo zvanično nazivati *Bosna-brodskim kadilukom,* za razliku od Kadiluka Broda na Savi u požeškom sandžaku, koji je opet ponekad nazivan *Despot Brod* po svome ranijem gospodaru-despotu Stevanu Berislaviću.

Od svoga postanka pa do četrdesetih godina XVI st. brodski kadiluk je pored brodske nahije imao još ove nahije: Bobovac, Lašva, Vranduk, Maglaj, Ozren, Usora ili Tešanj i Trebetin.

Nahija *Bobovac* se spominje prvi put u sastavu brodskog kadiluka 1485. g. Kraljeva Sutjeska, majdani Vareš i Borovica, koji su ranije pripadali ovoj nahiji, priključeni su poslije 1470. g. dubrovačkoj nahiji. Drugi put se spominje Bobovac u sastavu brodskog kadiluka 1503. g. On je ostao u sastavu brodskog kadiluka sve do XVIII stoljeća.

Nahija *Lašva* bila je u sastavu ovog vilajeta i kadiluka od 1470. g. sve do XIX st. Središte nahije postao je *Travnik,* koji je od 1463. do 1475. g. bio nenastanjen pa je tada dat kao knežina nekom Stjepanu Brankoviću sa zadatkom da ga čuva i naseli, naravno vlasima. Da bi to ubrzali, Turci su svo stanovništvo Travnika oslobodili vanrednih poreza i nameta, ali se on pored svega toga vrlo sporo razvijao jer je bio izložen uznemirivanju i napadima iz Jajca. Godine 1485. imao je samo 11 muslimanskih i 36 hrišćanskih porodica. Prva travnička džamija nosila je ime sultana Mehmeda II, pa je prema tome podignuta prije 1480, ali se ni 1516. g. ne spominje muslimanska posada u tom gradu. Godine 1485. Travnik je bio samo pazar (trg), negdje sredinom XVI st. postao je kasaba i središte brodskog kadiluka, sandžakbegov (kasnije beglerbegov) has i vojvodaluk. Početkom XVIII stoljeća postao je sjedište bosanskog vezira.

Nahija *Vranduk.* Kao turska tvrđava spominje se Vranduk 1469. g. Dalje mu nema spomena u izvorima sve do 1516. g. kada se prvi put javlja i kao nahija. Tada je grad Vranduk imao posadu kojom je zapovijedao dizdar Ali-aga. Ova se nahija spominje u sastavu brodskog kadiluka sve do kraja XVI st. Kasnije se spominje Vranduk kao tvrđava u zeničkoj nahiji.

Nahija *Maglaj* dobila je svoje ime po istoimenom srednjovjekovnom gradu, koji je poznat od 1408. g.[11]). I grad i nahija spominju se u turskoj vlasti prvi put 1485. g. kao »*Nahiye-i kale-i Maglay* = Nahija grada (tvrđave) Maglaja«. U istom izvoru spominje se i *selo* Maglaj sa 32 porodice. Maglaj su tada naseljavali »vlasi koji dolaze izvana i tu se nastanjuju«. Tada ih je bilo popisano 90 porodica. Za selo Maglaj kaže se izričito da pripada brodskoj nahiji. To znači da je upravo 1485. g. formirana maglajska nahija, koja se i kasnije dugo vremena vodila u tefterima kao vlaška nahija. Do 1512. g. protezala se i na turske posjede s lijeve strane Bosne, kao i na sve njihove posjede sjeverno od Maglaja. Središte nahije bilo je u Maglaju. Ona je ostala u sastavu brodskog kadiluka do druge polovine XVI stoljeća.

Nahija *Ozren*. Planina Ozren, sa naseljima na njoj i njenim padinama, predstavljala je u početku turske vladavine posebnu vlašku nahiju, koja se spominje od 1516. do 1574. g. U toj nahiji spominju se 1562. g. sela Brešnica, Pridol, Ostružnica i dr. Pripadala je brodskom kadiluku sve do druge polovine XVI st. kao i Maglaj, uz koji se uvijek veže. Kasnije se ne spominje, pa je vjerovatno uključena u maglajsku nahiju.

Nahija *Usora* ili *Tešanj* javlja se 1516. g., a zapremala je porječje istoimene rijeke, i nije odgovarala srednjovjekovnoj oblasti nego samo župi Usori. U njoj su 1562. g. bila sela Gračanica, Gomionica i dr. Središte nahije, kao i srednjovjekovne župe bio je grad Tešanj, koji su Turci zauzeli prije 1489. g., a ne tek 1520 g. — kako se do sada mislilo, jer se i taj grad 1489. g. nalazio u turskoj vlasti zajedno sa Maglajem i Žepčem. Držali su ih vlasi koji su pripadali carskom hasu. Ova se nahija do 1535. g. protezala lijevom stranom Bosne sve do Dobora, tako da se u njoj nalazio i grad Doboj. Pripadala je brodskom kadiluku sve do druge polovine XVI st., kada je (nešto poslije 1566) osnovan tešanjski kadiluk. Po svome središtu ova se nahija nazivala i tešanjskom nahijom.

Nahija *Trebetin* je bila vrlo malena. Spominje se 1516. i 1528. g., a nalazila se negdje u Usori. Na području te nahije spominju se 1562. g. sela: Musići, Domoselice i Ormanica.

To su bile nahije brodskog kadiluka koje su osnovane prije 1516. g. Ali time ovaj kadiluk još nije bio dostigao svoj najveći teritorijalni opseg. Njemu su kasnije pripajane i nahije koje su osnovane na teritoriji bivše jajačke banovine i dalje na sjever do Save dok Turci nisu prešli Savu i osnovali kadiluk Kobaš (1535/40). Dotle je brodski kadiluk obuhvatao još ove nahije: Vrbanja, Kotor, Vrhovine, Zmijanje, Vinčac, Jajce, Trebovo, Banjaluka, Vrbaški, Dobor, Livač i Kobaš, ali su sve, osim Dobora, brzo otpale od ovoga kadiluka i priključene novom kadiluku Kobašu, pa ćemo ih stoga tamo i prikazati.

Taj smanjeni teritorij zadržao je brodski kadiluk sve do druge polovine XVI st. kada je bio osnovan i tešanjski kadiluk.

---

[11]) Vijesnik Zemaljskog arhiva VI, 1904, 135.

4. VILAJET I KADILUK NERETVA

Drugi vilajet u Kraljevoj zemlji zvao se Neretva. On se prvi put spominje 1477. g., ali je osnovan svakako 1470. g. Nazvan je po istoimenoj srednjovjekovnoj oblasti i glavnoj nahiji toga vilajeta kao i stari istoimeni kadiluk s kojim se i teritorijalno potpuno podudarao. Znamo da se teritorijalna nadležnost neretvanskog kadije protezala i na hercegovačku Neretvu. Isti slučaj bio je i sa vilajetom Neretvom. U spahijskotimarskoj podjeli, međutim, hercegovačka nahija Neretva je bila potpuno uključena u timarsku organizaciju hercegovačkog sandžaka. Središte ovoga vilajeta kao i istoimenog kadiluka bilo je u Konjicu.

Vilajet Neretva spominje se do 1519, a istoimeni kadiluk do druge polovine XVI stoljeća.

U sastavu ovoga kadiluka odnosno vilajeta ostale su i dalje sve nahije starog kadiluka Neretve (obje Neretve, Rama sa Prozorom i Skoplje sa Susidom) osim stare nahije *Gradca,* koja se poslije 1469. g. ne spominje.

Uporedo sa učvršćivanjem i širenjem turske vlasti širio se postepeno i ovaj kadiluk, odnosno vilajet kome su do 1528. g. pripadale sve nahije u Završju (Livno, Biograd ili Dlamoč, Sarumiše) u sjeverozapadnoj Bosni, porječju Vrbasa, Sane i Une (Grahovo, Kupres, Skoplje sa Susidom, Akhisar = Belgrad ili Prusac, Janj, Gerzovo, Soko, Golhisar ili Jezero, Sana ili Ključ, Sanica, Bilaj-Blagaj, Vodenica, Unac i Srb) kao i najstarije nahije u Cetini i Krki. U sastavu ovoga kadiluka spominje se 1528. g. i nahija *Rog,* koja je ranije pripadala fočanskom, a kasnije mostarskom kadiluku.

Nahija *Livno* (Hlevne). Za Livno su znali i Porfirogenit i Dukljanin Ono je poznato od 892, a 1400. g. spominje se i хливањска жупа.[12]) Još se ne zna kada su Turci definitivno zauzeli Livno. Do 1463. g. ono je bilo potčinjeno kralju kao i Rama i Skoplje. Zatim su ih zauzeli Turci, ali je Vladislav Hercegović odmah po padu Bosne uspio da ih oslobodi, pa mu je kralj Matija Korvin za zasluge u borbi protiv Turaka 6. decembra 1463. darovao te župe i njihove gradove.[13]) U maju 1466. g. bio je Vladislav gospodar Livna[14]) a 6. avgusta iste godine ono je bilo svojina Ivaniša Vlatkovića[15]). Godine 1469. spominje se Hum, grad livanjske župe u turskoj vlasti, a samo Livno tek 1485. g., ali su ga oni posjeli znatno prije te godine, jer je tada prenesena iz carskog u sandžakbegov has. Livno j 1485. g. imalo svega 37 porodica i 26 stanovnika bez stalnog boravka, *haymāne).* Plaćali su s kuće na kuću po jednu filuriju po vlaškom običaju u svemu 1667 akči. Varoš Livno spominje se drugi put 1516. g. u sastavu kadiluka Neretve. Tada je imalo 2 muslimanske i 63 hrišćanske porodice i 5 samaca i plaćalo sandžakbegu 3085 akči po vlaškom adetu. Ova je nahija ostala u sastavu kadiluka Neretve do 1528. g., a onda je pripojena skradinskom kadiluku i ostala u njegovom sastavu do pretkraj XVII stoljeća.

---

[12]) Miklošić, *Monumenta* br. 237; *Acta Bosnae* 63.

[13]) Thalloczy, *Studien* 418; Dinić, *Zemlje* 224.

[14]) *Listine* X, 364; Dinić, *Zemlje* 256.

[15]) Vjesnik Zemaljskog arkiva XIX, 117; Dinić *Zemlje* 256.

Nahija *Belgrad* (= Biograd) ili *Dlamoč* odgovara staroj župi *Dlamoč* (= Glamoč). Prvi put se spominje 1516. g. kao vlaška nahija u kadiluku Neretvi. Tada je u ovoj nahiji bilo 9 džemata vlaha sa svega 32 porodice i 8 samaca u pet sela, a plaćali su 1760 akči. U istom kadiluku bila je i 1528. g. Poslije toga priključena je skradinskom kadiluku, u kome se spominje 1550. i 1574. godine. Kasnije je pripadala novoselskom kadiluku.

Nahija *Sarumiše* ili *Saromiše* zapisana je sasvim jasno u prvom obliku mnogo puta u raznim turskim izvorima. Spominje se od 1516. do 1711. g. Butrišić-Divnić je 1574. g. zapisao ovu nahiju u obliku *Sarumiševo*[16]). *Sarumiše* značilo bi u turskom doslovno »žuti hrast«. To je bila mala nahija koja je zapremala sjeverozapadnu polovinu Livanjskog polja. Obično se spominje uz Livno. Jedanput se kaže »nahija Sarumiše sa predjelima koji pripadaju gradu Livno« (1528); drugi put se u istom izvoru veže za *Grahovo*. U toj nahiji spominju se 1528. lokaliteti: *Crnac, Kara Orman*, (= Crna Šuma, Crna Gora) *Sajkovići* i dr. koja postoje i danas. U njoj se 1528. g. nalazila i crkva Sv. Ivana. Do 1528. g. pripadala je ovome, a kasnije skradinskom kadiluku.

Nahija *Grahovo* prostirala se preko istoimenog polja, sjeverozapadno od Livanjskog polja. Središte nahije bilo je u istoimenom mjestu na dalmatinskoj granici, koje je i danas glavno mjesto Grahova polja. Ova nahija se spominje prvi put 1528. g. kao vlaška nahija u Skradinskom kadiluku, ali je osnovana svakako ranije i pripadala prvo kadiluku Neretvi pa je stoga ovdje bilježimo.

Nahija *Kupres* spominje se prvi put tek 1516. g. u sastavu kadiluka Neretve. Isto tako 1528. g. U toj nahiji nalazilo se 1516. g. 12 džemata vlaha, u isto toliko sela u kojima je bilo 79 porodica i 17 neoženjenih. Starješina jednog džemata bio je musliman, sin muslimana. Kupreška nahija je ostala u sastavu ovoga kadiluka do devedesetih godina XVI stoljeća, a onda je priključena akhisarskom kadiluku.

Nahija *Skoplje* (tur. Uskopje) sa gradom Susidom poznata je od 1469 ali se ne zna šta je s njom dalje bilo sve do 1501. g. kada je definitivno došla u tursku vlast. Kao nahija drugi put se spominje 1516. g.[17]). Ostala je u sastavu ovoga kadiluka sve do potkraj XVI st., a onda je priključena akhisarskom kadiluku.

Ova je nahija 1516. g. imala 24 sela naseljena isključivo vlasima koji su bili raspoređeni u 24 džemata. Na čelu prvog džemata nalazio se vojvoda Vojin, a na čelu drugog knez Nikola, sin Vladislavov. Plaćali su 8920 akči.

Nahija *Belgrad* ili *Prusac*. Srednjovjekovna župa Skoplje bila je pod turskom vlašću podijeljena na dvije nahije: *Skoplje* sa Susidom, koju smo već upoznali i *Belgrad* ili *Prusac*, koja je zapremala Donje Skoplje. Današnji Prusac zvao se u srednjem vijeku Biograd pa su ga stoga Turci nazvali *Akhisar* (= Biograd). Premda je on definitivno u

[16]) Starine XIV, 190—195.

[17]) Skoplje se spominje i 1517. g., u vakufnami Mustajbega Skenderpašića. U Skoplje su tada spadali ne samo grad Susid nego i selo Vesela Straža i grad Akhisar pa je tu naziv Skoplje očito upotrijebljen ne u smislu ove nahije Skoplja nego u smislu stare Župe. Vidi H. Šabanović u POF III—IV 406 i dalje.

turskoj vlasti svakako od početka XVI st., ova se nahija prvi put spominje tek 1540. g. i to pod oba gornja imena. Tada je pripadala kadiluku Neretvi kao i ostali predjeli s lijeve strane gornjeg toka Vrbasa do utoka Plive. Tako je ostalo sve do potkraj XVI st. kada je Akhisar postao središte istoimenog kadiluka.

Nahija *Janj* prozvala se po istoimenom predjelu, u porječju istoimene rijeke, desne pritoke Plive. Prvi put se spominje 1540. g., a nastala je svakako znatno ranije. Središte nahije bilo je u mjestu Janju. Pripadala je prvo kadiluku Neretvi, a zatim kadiluku Akhisaru.

Nahija *Soko*. Župa u kojoj je ležao grad Soko zvala se *Pliva*. Spominje se od Porfirogenita do 1434. g.[18]). Nahija se zvala Soko po glavnom gradu te župe. Ležao je na lijevoj obali Plive, a poznat je od 1363. g.[19]). Turci su ga prvi put zauzeli 1463. g., drugi put 1496. g., a definitivno 1518. godine[20]). Ova »*Nahija grada Sokola sa područjem Gölhisara* (= Jezera)«, spominje se prvi put 1528. g. a prostirala se od Plive prema sjeveru desnom stranom Sane. Drugi put se spominje 1540. g. Pripadala je prvo kadiluku Neretvi, a poslije 1580. g. akhisarskom kadiluku.

Nahija *Gölhisar* (= Jezero). Premda je grad Jezero na Plivi (poznat od 1447)[21]) došao u tursku vlast definitivno 1518. g. mislim da ova nahija, koja se prozvala po tome gradu, nije nastala mnogo prije 1528. g. kada se ona prvi put spominje. Do 1580. pripadala je kadiluku Neretvi, a zatim akhisarskom kadiluku, dok nije postala središte posebnog kadiluka.

Nahija *Sana* ili *Ključ*. U porječju rijeke Sane bilo je u srednjem vijeku nekoliko župa koje su tokom XVI st. pretvorene u odgovarajuće nahije. Prva se javlja nahija Sana, koja odgovara staroj istoimenoj župi, a prvi put se spominje 1528. g. pod imenom *Sana* i u njoj varoš *Ključ* pod istoimenim srednjovjekovnim gradom koji je poznat od 1322. i koji je tada bio središte srednjovjekovne župe Banice[22]). U tursko doba Ključ je bio središte sanske nahije, koja se stoga kasnije ponekad zove ključkom nahijom. Banica se u tursko doba ne spominje. Premda se ova nahija prvi put spominje 1528. g. ona je svakako nastala nešto prije. Turci su postali gospodari Ključa definitivno tek krajem XV st., a nikako još 1463. g. kako se to obično tvrdi. Ova je nahija pripadala kadiluku Neretvi do osnivanja kadiluka Novosela (prije 1562), a onda je priključena tome kadiluku.

Nahija *Sanica* odgovara staroj istoimenoj župi koja se prostirala u porječju istoimene riječice, lijeve pritoke Sane. Župa je poznata od 1305[23]), a nahija se spominje prvi put tek 1574. g. i to na teritoriji kamengradskog kadiluka, ali je osnovana svakako ranije i bila u sastavu kadiluka Neretve.

---

18) Rački, *Dokumenti* 400; Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 1898, 83—84; *Acta Bosnae* 34; Miklošić, *Monumenta* 379.

19) *Acta Bosnae* 34; *Šurmin, n. m.*, GZM XV, 1903, 319—325; Gelcich, *Libri Ref.* III. 266, 269, 272.

20) Thalloczy, *Jajce* 233.

21) *Acta Bosnae* 200.

22) Thallòczy,*Studien* 8 i 9.

23) Thalloczy, *Studien* 327.

Nahija *Blagaj*. Stari grad Blagaj na Sani čije ime nosi ova nahija bio je u turskoj vlasti od 1512. g. pa stoga smatram da je i ova nahija osnovana znatno prije sredine XVI st. kada se ona prvi put spominje u izvorima.

Nahija *Bilaj* dobila je ime od *Bilaja* (Bjelaja), glavnog mjesta u Bilajskom polju u sjeverozapadnoj Bosni između ogranaka Osječnice i Gonac-planine. Ova nahija spominje se prvi put 1540. g. pod imenom Bilaj, zatim 1550. g. zajedno sa Blagajem kao nahija *Bilaj-Blagaj*. Isto tako i kasnije sve do XVIII st. Smatram ipak da su Bilaj i Blagaj predstavljali dvije posebne nahije koje su možda u spahijskoj organizaciji išle skupa.

Nahija *Vodenica* (danas *Vođenica)* prostirala se u okolini Bosanskog Petrovca, a spominje se tek 1574. g. Kako je taj kraj došao pod tursku vlast znatno ranije, mislim da je i ova nahija mnogo starija. U ataru te nahije spominje se 1574. g. i selo Varošište.

Nahija *Unac* odgovara staroj istoimenoj župi u porječju istoimene rijeke, desne pritoke Une. Prvi put se spominje 1528. a zatim 1540. g. u sastavu kadiluka Neretve. Tada je gravitirala Bilaju. Poslije 1562. pripadala je kadiluku Novoselu.

Nahija *Srb* prostirala se u izvorišnom predjelu Une, a nazvana je po svome središtu, selu *Srbu*, glavnom mjestu stare unske župe i srbske nahije. To mjesto poznato je od 1245. g.[24]). Drugi put se spominje 1322. g.[25]). Nahija Srb spominje se prvi put 1540, zatim 1550 g. Nije označeno kome kadiluku pripada, ali je tada svakako pripadala kadiluku Neretvi, a kasnije kadiluku Novoselu. Ova se nahija spominje sve do XVIII stoljeća[26]).

5. VILAJETI PAVLI I KOVAČ — KADILUK VIŠEGRAD

Dok je Kraljeva zemlja još 1470. g. bila razbijena na dva manja vilajeta, dotle se proces u oblastima Pavlovića i Kovačevića razvijao u suprotnom pravcu i postepeno. Naime, oba ta vilajeta sačinjavali su uvijek jedan kadiluk, koji se stoga neko vrijeme zvao »*Kadiluk Pavli* i *Kovač = Kadiluk zemlje Pavlovića i Kovačevića*«. Prema tome ovdje se pojam vilajeta nije više podudarao teritorijalno s pojmom kadiluka kao što je to bio slučaj sa drugim vilajetima i kadilucima, sve dok vilajet Kovač nije potpuno iščezao, a to se desilo tek negdje devedesetih godina XV st. Međutim, naziv vilajet Pavli održao se sve do početka XIX st., do ukidanja timarskog sistema i spahijske vojske.

U pogledu teritorijalne nadležnosti višegradskog kadiluka i upravne podjele oblasti Pavlovića i Kovačevića izvršene su u međuvremenu od 1470. do 1525. ove promjne:

Višegradskom kadiluku priključene su nahije Kladanj, Jelaška Župa i Pribić ili Kamenica koje su ranije pripadale kadiluku Bobovcu i Kraljevoj zemlji dok je nahija Bogazi Yumru (Pale) prije 1528. priključena sarajevskom, a nahija Osat srebreničkom kadiluku.

---

24) Skarić, *Popis* 17.
25) Thalloczy, *Studien* 329—331.
26) Skarić, *Popis* 17.

Nahije Borač i Prača su poslije 1516, a prije 1528. g. spojene u jednu boračku nahiju, a trgovi Rogatica i Priboj te Banja na Ibru postali su središta zasebnih nahija.

Poslije tih izmjena višegradski kadiluk je imao ove nahije:

Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Borač (sa Pračom), Studena, Glasinac (Mokro), Olovci, Kladanj, Kamenica (Pribić), Jelaška Župa, Vratar, Trebotić, Birče i nove nahije: Priboj, Rogatica i Banja.

Nahija *Priboj* izrasla je iz stare nahije Dobruna, u kojoj je srednjovjekovna varoš Priboj nešto prije 1516. postala središte istoimene nahije višegradskog kadiluka. Ova se nahija prvi put spominje 1516. g. Ostala je u sastavu toga kadiluka do druge polovine XVI st. kada je (poslije 1563) postala središte istoimenog kadiluka[27]).

Nahija *Rogatica*. »Pazar Borač, Rogatica ili Čelebi Pazar« spadala je 1485. g. u nahiju Borač i kadiluk Višegrad, a 1528. javlja se u istom kadiluku posebna nahija *Rogatica*. Godine 1558. spominje se kao kasaba u istom kadiluku[28]). Poslije 1565. postala je središte samostalnog kadiluka.

Nahija *Banja* spominje se prvi put 1516. g. kao nahija višegradskog kadiluka i mislim da je identična sa Banjom na Ibru kod Priboja. To je bila vlaška nahija, koja se takvom smatrala i 1528. godine.

---

[27]) Arhiv Vakufske direkcije u Sarajevu.

[28]) Arhiv Vakufske direkcije u Sarajevu.

Glava V

UPRAVNA PODJELA HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA NA MANJE VILAJETE

Osnivanjem hercegovačkog sandžaka 16. januara 1470. g. nastale su znatne promjene u pogledu teritorijalne i administrativne podjele turske Hercegovine. Istovremeno sa prerastanjem ranijeg vilajeta Hersek odnosno zemlje Hercegove kao jedne teritorijalne jedinice bosanskog sandžaka u zaseban sandžak, ta je teritorija razdijeljena u tri manja vilajeta: Drina, Blagaj i Mileševo ili Prijepolje. Svaki taj vilajet predstavljao je i jedan kadiluk pa je tako pored ranijih kadiluka drinskog i blagajskog osnovan i mileševsko-prijepoljski kadiluk. Kako je ta reorganizacija izvršena na skoro istoj teritoriji ranijih dvaju kadiluka Drine i Blagaja, ona je izrazila znatne promjene u pogledu administrativno-teritorijalne podjele. Osnivanjem hercegovačkog sandžaka i njegovom podjelom na tri manja vilajeta nije nestalo starog naziva vilajeta Hersek nego se on upotrebljavao skoro sve do kraja XV st., kao sinonim sa hercegovačkim sandžakom isto kao i naziv zemlja Hercegova.

Za proučavanje upravne podjele hercegovačkog sandžaka u XV i početkom XVI st. poslužio nam je pored navedenog popis iz 1469. g. prije svega detaljan opis ovoga sandžaka iz 1475/1477. g., sumaran popis istog sandžaka iz 1519. g., dva nepotpuna i nedatirana sumarna popisa ovoga sandžaka s kraja XV i početka XVI st.[1]), dva nepotpuna popisa hercegovačkih vlaha iz istog vremena[2]) i jedan fragmenat popisa ušurdžija pet nahija prijepoljskog kadiluka iz 80-tih godina XVI st. Dalje, podaci iz mnogobrojnih turskih dokumenata Dubrovačkog i nekih drugih arhiva. Na osnovu tih neizdatih i publikovanih izvora, građe i studija pokušaćemo da rekonstruišemo upravnu podjelu ovoga sandžaka od njegovog osnutka (1470) do početka XVI st., svjesni da ona neće biti sasvim tačna ni potpuna, jer nijedan navedeni popis ne pruža podatke o podjeli ovoga sandžaka na kadiluke niti se drukčije moglo uvijek saznati kome kadiluku pripadaju pojedine nahije najviše stoga što su se u tome pogledu često dešavale promjene.

Ipak se nadam da ću pomoću ono malo tragova koje pružaju popisi o najranijem vilajetskom uređenju Hercegovine, kao i pomoću drugih pojedinačnih dokumenata, građe i literature, uspjeti da dosta tačno rekonstruišem upravnu podjelu Hercegovine na vilajete, kadiluke i nahije u ovo doba.

---

[1]) To je Tapu defter br. 193; on nije datiran, ali je nastao najkasnije 1529. godine.

[2]) To su popisi br. 1063 i br. 987. Prvi je nastao krajem XV ili početkom XVI st., a drugi poslije 1535. godine.

1. VILAJET I KADILUK DRINA ODNOSNO FOČA

Nema nijednog dokumenta u kome se izričito spominje vilajet Drina nego se i dalje spominje vilajet Herceg i u njemu kadiluk Drina. Tako se stari drinski kadija Eminuddin na jednom dokumentu od 8. II 1472. g. potpisao: »kadija u Drini u vilajetu Hersek«[3]). Ali ipak smatram da je taj vilajet u suštini postojao i da je osnovan 1470. g. kada je obrazovan hercegovački sandžak. On je nazvan drinskim vilajetom po nazivu istoimenog kadiluka s kojim se i teritorijalno potpuno podudarao a u izvorima se ne spominje stoga što je središte toga vilajeta istovremeno bilo i središte cijelog sandžaka pa zato praktično nije imao značaja isto kao što poslije 1463. g. nije imao značaja ni vilajet Saraj kao središte bosanskog sandžaka. Zato se poslije 1463. g. ni taj vilajet nikada više ne spominje.

Stari kadiluk Drina zadržao je to ime skoro sve do kraja XV stoljeća (tačno do 1495. g.) kada je Hercegovina bila sva definitivno zaposjednuta i kada je u njoj počelo da iščezava privremeno vilajetsko uređenje. Istovremeno s likvidacijom domaće vlasti i zavođenjem redovnog turskog uređenja u Hercegovini ovaj se kadiluk po svome sjedištu *Foči* počeo nazivati fočanskim kadilukom (prvi put 24. V 1483)[4]) iako se stari naziv Drina povlačio do 1495. g.[5]). Nema nikakve sumnje o tome da se ovdje radi o dva različita imena istog kadiluka. Zato je dovoljno navesti činjenicu da se Foča nekoliko puta spominje na teritoriji drinskog kadiluka i pod jurisdikcijom drinskog kadije i da se fočanske kadije u svojim rješenjima pozivaju na odluke drinskih kadija u istim predmetima[6]).

Mislim da poslije ovoga potpuno otpada pitanje gdje je bilo sjedište Drinskog kadiluka koje je mučilo Friedricha Kraelitza i Glišu Elezovića[7]).

Izmjenama ranije teritorijalne podjele turske Hercegovine 1470. g. izgubio je drinski kadiluk svoje ranije nahije na istoku: Mileševo, Kukanj, Poblaće, Bohorići i Kavu, koje su pripale mileševsko-prijepoljskom kadiluku, a zadržao svoje stare nahije Soko, Samobor i Dubšticu, te preuzeo ranije nahije blagajskog kadiluka između Neretve, s jedne, i Tare i Pive, s druge strane (Tođevac, Bistrica, Goražde, Osanica, Zagorje, Viševa, Kom, Neretva, Mostar, Konac Polje, Dabri, Nevesinje, Gacko, Popovo, Trebinje (ukoliko ih nije držao Vlatko), Fatnica, Dubrave, Vidoška, Ljubinje i Onogošt; zatim Drežnicu na desnoj strani Neretve. Sa učvršćivanjem i širenjem turske vlasti javljaju se 1477. g. na skoro istom prostoru nove nahije: Zupci (Vrsinje), Vrm, Ljubomir, Rudine, Riđani, Nikšić (Gračanica), Rofci, Komarnica (Drobnjaci), Zeta (Belopavlići), Donji Vlasi, Piva ili Banja, Banjani, Donja i Gornja Morača, dakle sve nahije između Neretve, s jedne i Drine, Tare i Morače, s druge strane. Osim toga, ovome su kadiluku 1477. g. pored Drežnice pripale još nahije Duvno ili Rog i Ljubuški. God. 1482. on se proširio i na Dračevicu, a potkraj XV st. na svu Krajinu i Makarsko primorje.

---

[3]) Truhelka, *Spomenici* br. 37, str. 36.

[4]) Isto br. 81 str. 73 od 24. V 1483.

[5]) Zaostrog Turski spisi br. 5 i 6.

[6]) Truhelka br. 111, str. 97; Zaostrog, Turski spisi br. 6—10.

[7]) Fr. Kraelitz, *Urkunden*, u Sitzungsberichten I, 70, nap. 4; Gl. Elezović, *Turski spomenici* I, 165 nap. 8.

Većina tih nahija poznata nam je od ranije pa ćemo se ovdje zadržati uglavnom samo na onim koje se javljaju poslije 1470. godine.

Nahija *Zupci* (Vrsinje). Predjeli iznad južnog dijela Konavala zvao se prvo Vrsinje, a od 1305. g. spominje se i pod imenom Zupci[8]) svakako po istoimenom stočarskom bratstvu. U turskim izvorima dolazi samo naziv Zupci. »Subassa de Versigne« spominje se već 17. aprila 1466. g.[9]) što znači da je tada postojala i istoimena nahija a godine 1477. imamo prvi izričit spomen ove nahije, i to pod imenom Zupci. Tada je u njoj postojao jedan džemat vlaha. Zupci su s Lugom i Popovom do 1482. g. bili pogranični predjeli hercegovačkog sandžaka prema Vlatkovoj Hercegovini[10]). Ova je nahija ostala u sastavu fočanskog kadiluka do 1485. g. kada je priključena novskom kadiluku i ostala u njegovom sastavu do potkraj XVI st. kada je priključena ljubinskom kadiluku[11]).

Nahija *Vrm* (ili *Klobuk*) upisana je 1477. g., kada se prvi put spominje, kao *»nahija Klobuk koja pripada Vrmu«*. Vrm je stara župa (poznata od X st.) a Klobuk je bio njen grad. On je 1477. g. imao posadu pa je prema tome i on prije kraja te godine došao definitivno u vlast Turaka. Još u XIV st. postali su Korjenići gospodari te župe pa se ona po toj porodici ponekad zvala *Korjenići*[12]). Tako se ponekad zove i ova nahija. U toj nahiji nalazio se 1472. g. jedan džemat vlaha, sigurno Korjenića.

Nahija *Ljubomir* odgovara istoimenoj župi koja se prostirala sjeverno od trebinjskog kraja. Tu župu spominje već Dukljanin[13]). Turci su je posjeli u jesen 1465. g.[14]), a kao nahija spominje se od 1477. godine.

Nahija *Rudine* je identična sa istoimenom Dukljaninovom župom u Travuniji istočno od Bileće[15]). Spominje se prvi put 1477. g. kada je u njoj bio jedan džemat vlaha bez vojvode i kneza. Središte nahije bilo je u *Bileći*. Ostala je u sastavu ovoga kadiluka do 1485. g. kada je priključena novskom kadiluku, u čijem se sastavu spominje od 1557. do 1589. godine[16]). Kasnije je pripojena cerničkom kadiluku, u kome se spominje 1646. godine[17]).

Nahija *Riđani* nazvala se po istoimenom stočarskom bratstvu (poznato od 1430)[18]). Spominje se prvi put 1477. g., ali kako su Riđani imali subašu Širmerda još 1466. g.[19]) to je sasvim vjerovatno da je ova nahija tada obrazovana. Ona je 1477. g. predstavljala vlašku nahiju u kojoj su vlasi bili organizovani u tri džemata. Središte nahije bilo je u *Grahovu*, pa se stoga kasnije i nahija nazvala *Grahovo*.

---

[8]) Smičiklas, *Codex dipl.* XV. br. 152; Jireček — Radović I, 76.
[9]) Dinić, *Zemlje* 250 i nap. 34.
[10]) Isto 250.
[11]) DAD, Acta turcarum 4233, A^1, 33; A^8, 64.
[12]) Sravni Dinić, *Zemlje* 250—251.
[13]) Jireček, *Handelsstrassen* 23.
[14]) Dinić, *Zemlje* 247.
[15]) Jireček—Pejanović 39.
[16]) DAD Acta Turcarum N 1/21 od 3. dekade redžepa 965/9 — 18. V 1557. i 3. dekade džumada I 997/7-16. IV 1589.
[17]) DAD, Acta turcarum B^{50}, 56 a.
[18]) Jireček—Radonić, I, 76—77.
[19]) Dinić, *Zemlje* 250, nap. 34.

Nahija *Gračanica* ili *Nikšić* upisana je 1477. g. kada se prvi put spominje među vlaške nahije kao »*nahija Gračanica, koja se drukčije zove Nikšić*«. Prvo ime dobila je po rijeci Gračanici u Nikšićkom polju, a drugo svakako po istoimenom bratstvu ili plemenu. Godine 1477. bila su u toj nahiji dva džemata vlaha. Na čelu jednog džemata stajao je vojvoda. Ovu nahiju treba razlikovati od nahije *Onogošta*, koja se spominje 1469. i 1477. g. kao i od nahije *Nikšić* u bosanskom sandžaku i novopazarskom vilajetu.

Nahija *Rofci* spominje se prvi put 1477. g. Tada je bila naseljena vlasima koji su bili organizovani u jedan džemat sa 51 porodicom ili kućom.

Nahija *Komarnica* zvala se 1477. g. još i *Drobnjaci*, pa je već po tome jasno da prvo ime dolazi od istoimene rijeke i predjela, a drugo od imena starog i velikog stočarskog bratstva (poznato od 1285. g.) koje je 1477. g. bilo raspoređeno u 17 džemata ili katuna. Na čelu jednog džemata nalazio se knez.

Nahija *Donji Vlasi* spominje se prvi put 1473. g. Tada je bila naseljena vlasima kojima su na čelu stajali jedan vojvoda i jedan knez.

Ova nihija prostirala se između trebinjske, s jedne i popovske nahije s druge strane te rijeke Trebišnjice i dubrovačke teritorije. Glavno mjesto Donjih Vlaha bila je *Svitava*, poznato od ranije, a spominje se i 1477. godine[20]).

Nahija *Piva*. Dukljaninova župa Piva spominje se 1477. g. kao vlaška nahija pod dva imena *Piva* i *Banja*. Tada je imala 19 džemata vlaha i jednog kneza.

Nahija *Banjani* nazvana je tako po istoimenom predjelu na hercegovačko-crnogorskoj granici, a ovaj opet po starom istoimenom stočarskom bratstvu koje se tu sigurno spustilo iz Banje. Banjani se spominju već 1319. g.[21]). Turci su zauzeli Banjane i Korita 1466. g. i povjerili ih jednom subaši[22]). Tada je vjerovatno nastala i ova nahija, ali se ona u turskim izvorima spominje tek 1477. godine.

Nahija *Gornja Morača*. Među župama Podgorja Dukljanin spominje i Moraču (u području istoimene rijeke) koja se 1477. g. dijelila na dvije vlaške nahije: Gornju i Donju Moraču. Prva se prostirala, kako joj već ime kaže, u gornjem toku rijeke Morače. Ona je 1477. g. imala jedan džemat vlaha sa vojvodom na čelu.

Nahija *Donja Morača* sastojala se tada od dva džemata vlaha.

Ovome su sandžaku pripadala i 4 džemata vlaha nahije *Zete* koja se drukčije zvala *Belopavlići*, a spominje se prvi put 1477. kao vlaška nahija. Na čelu prvog džemata nalazio se vojvoda.

Nahija *Dubrave* upisana je 1469. g. među puste predjele. Počitelj, glavno strateško uporište u toj župi (podignut u prvoj polovini XV st.) držala je ugarska posada sve do 1471. kada ga je zeuzeo hercegovački sandžakbeg Hamza-beg[22a]). Samo ne znamo da li je Počitelj tada postao

---

[20]) Sravni Dinić, *Zemlje* 253.
[21]) Jireček—Radonić I, 77.
[22]) Dinić, *Zemlje* 250.
[22a]) Truhelka, *n. d.* 170.

središte ove ili posebne *počiteljske nahije*. Turska vlast se brzo proširila sve do ušća Neretve. Dubrave su do 1477. g. bile ponovo naseljene tako da je tada u toj nahiji bilo 19 džemata vlaha. Na prvom mjestu nalazio se džemat vojvode Radivoja i njegovih drugova. Možda je to bio Radivoj Vlatković »najbolji muž u Dubravama«, kako piše na njegovom stećku u selu Opličićima[22b]). On je 1477. godine držao nekoliko mezri u području Počitelja, Popova, Luke, Vidoške, Blagaja i drugih nahija. U Počitelj su Turci odmah stavili posadu. Godine 1519. bio je dizdar toga grada neki Mustafa.

Nahija *Ljubinje* spominje se u turskim izvorima prvi put 1469. g. kao pusta; zatim 1477. g. ali opet uzgred i u njoj selo Prakosa. Treći put se spominje tek 1519. g., i u njoj selo Osoje.

Nahija *Burnaz* (= Burmaz) spominje se krajem XV st. kao vlaška nahija sa 11 džemata vlaha. Na čelu prvog džemata nalazio se Obrad, sin Tvrtkov. Glavna sela njegovog džemata bila su Ubasko i Hrasno. Na čelu jednog džemata nalazio se vojvoda. Imali su mnogo rataja i teklića. Po svemu izgleda, dakle, da se tu radi o području koje su naseljavali vlasi Burmazi (poznati od 1305. g.) pa se po njima nazvala i ova nahija. Gdje im je bilo središte, ne vidi se; možda selo *Burmazi* kod Stoca. Njihovo područje zaposjeli su Turci prije ljeta 1467.[22c]).

Do 1469. g. Turci su na lijevoj strani Neretve držali samo nahiju *Drežnicu*, dok je ostale predjele i gradove, ukoliko ih nisu posjeli Mlečani, vjerovatno držao herceg Vlatko i ostala manja humska vlastela, naročito Vlatkovići. Nešto prije 1477. g. Turci su se utvrdili i na desnoj strani Neretve i držali gradove *Ljubuški* na jugu i *Rog* na sjeverozapadu. Na tome prostoru javljaju se 1477. g. dvije nove nahije: Duvno ili Rog i Ljubuški.

Nahija *Ljubuški*. Ne zna se tačno kad su Turci definitivno zauzeli grad Ljubuški, ali je sigurno da je to bilo poslije 1468, a prije 1477. g. kada je on predstavljao tursku tvrđavu sa jakom posadom. Jedan član posade tog grada držao je tada neka sela koja je ranije držao drinski kadija. Među tim selima bilo je i selo Ljubuški, svakako podgrađe istoimenog grada i to upućuje da je on došao pod tursku vlast koju godinu ranije. Oko ovoga grada formirana je istoimena nahija koja je pripadala drinskom kadiluku.

Nahija *Duvno* (tur. *Dumne)* ili *Rog* odgovara staroj duvanjskoj župi. Glavni grad te župe i kasnije nahije bio je *Rog*, koji je ležao na južnoj granici malog *Roškog polja* što se prostire jugozapadno od *Duvanjskog polja*. Stoga se ova nahija 1477. g. spominje pod imenom *Rog*, a kasnije pod imenom *Duvno*. Roško polje vezano je sa istočne strane jednom udolinom za južnu ivicu Duvanjskog polja, pa je svakako stoga smatrano sastavnim dijelom župe, odnosno nahije Duvna[23]).

Rog se prvi put spominje 1444. u posjedu hercega Stjepana[24]). U tursko doba javlja se prvi put 1477, a zatim 1503. g.[25]) oba puta kao

[22b]) GZM 1895, 260.

[22c]) Dinić, *Zemlje* str. 250, nap. 35; Figurić, *Trebinje nekad i danas* str. 9.

[23]) Isto 196.

[24]) Thallóczy, *Studien* 364; Dinić n. m.

[25]) Belleten XXII, 369 i d.

utvrđen grad. Posadu je imao i 1519. g. Tada je dizdar Roga bio neki Senkur; on je imao timar, a ostala posada plate u novcu[26]).

Duvanjska ili roška nahija pripadala je prvo drinskom odnosno fočanskom kadiluku, a kasnije je priključena novom mostarskom kadiluku (prije 1519).

Poslije pada Novog (1482) drinski kadiluk se proširio i na Dračevicu, ali je već 1485, g. bio osnovan poseban novski kadiluk kome su pored Dračevice priključene sve nahije drinskog kadiluka koje su gravitirale prema Novom: Zupci, Vrm ili Klobuk, Ljubomir, Rudine, Riđani, Nikšić, Drobnjaci, Donji Vlasi, Banjani, Donja Morača, Piva, Trebinje, Popovo i možda još koja[27]). Time je drinski odnosno fočanski kadiluk izgubio znatan dio svoga područja, ali je taj gubitak brzo nadoknađen novim osvajanjima u Neretvanskoj krajini.

Turci su bili pritisli Krajinu još osamdesetih godina XV st. ali su oni njom stvarno zavladali prije 1493. g., a pravno tek mirovnim ugovorom s Mlečanima (1502) po kome su dobili cijelu Krajinu. Njene župe: Buško Blato, Posušje, Imota, Gorska Župa i Makarsko primorje, pretvorene su u nahije i pripojene drinskom kadiluku.

Nahija *Buško Blato* prostirala se južno od roške nahije. Spominje se tek početkom XVI st. Pripadala je prvo fočanskom, a od 1519. mostarskom kadiluku. Tada je u njoj bilo šest džemata vlaha. U popisu te nahije iz 1519. g. nalazi se ova bilješka:

»Kada je *novski kadija* mevlana *Kemal*[28]) dolazio vlasima koji stanuju u ovoj nahiji da kupi filuriju, upisano je da plaćaju otsjekom 20 franačkih filurija i oni su to plaćali. Sada, prilikom *popisivanja vilajeta* nađeno je tu 116 kuća i o tome izvještena Porta pa je naređeno da se na svakog nefera upiše po jedna franačka filurija i tako je po naređenju upisano u novi tefter«.

Nahija *Posušje*. Mjesto Posušje spominje se prvi put 1403. g.[29]), a 1408. i istoimena župa[30]) po kojoj se prozvala i ova nahija koja se spominje prvi put 1502. g., ali je svakako osnovana nešto ranije. Godine 1516. predstavljala je brojne mezre koje su držali muslimani. Mnoge je držao Kasim-beg Kopčić (Gradac, Borovac i dr.).

Nahija *Imota* odgovara staroj istoimenoj župi koju spominje Porfirogenit. Središte župe bilo je u gradu *Imotskom* koji su Turci zauzeli najkasnije 1493. g.[31]) kad su bili zaposjeli sav zapadni Hum i Makarsko

---

[26]) Tapu defter br. 193.

[27]) Vidi ovdje str. 167.

[28]) Mevlana Kemal bio je novski kadija 1506. i 1510. g. (Elezović n. d. I, 528 i d.) pa je tada, valjda, kupio ovu filuriju.

[29]) Jorga, *Notes* II, 90.

[30]) *Acta Bosnae* 87—88.

[31]) Ante Ujević, *Imotska Krajina*. Split 1953, 70—71. Vidi i Geografski Glasnik XVIII, 71—88. Već ovaj podatak otklanja odavno ustaljeno mišljenje u nauci da su Krajina i Makarsko primorje pali pod tursku vlast tek oko 1499. godine. Sada možemo na osnovu podataka koje pružaju turski dokumenti franjevačkog samostana u Zaostrogu i Makarskoj sasvim sigurno tvrditi da je Makarsko primorje došlo pod tursku vlast prije kraja 1492. g. Prije toga izvršen je prvi popis toga područja (Zaostrog Turski akti br. 5). U tome aktu kaže se među ostalim da je stanje i podatke koje je unio prvi popisivač

primorje. Drugi put se spominje u turskoj vlasti 1503. g.[32]). Tada je Imotski imao posadu. Isto tako i 1519. g. Pripadala je prvo fočanskom a zatim mostarskom kadiluku u čijem se sastavu izričito spominje 1519. godine[33]). Tih vremena imala je 4 džemata vlaha. Najveći je bio džemat Tomasa sina Ivaniševa. Džemat Martina sina Radova pripadao je tvrđavi *Prološcu* i bio naseljen blizu toga grada. Džemat Luke sina Stjepanova nalazio se u blizini grada *Roga*. Taj džemat išao je sa sandžakbegom u rat i stoga bio oslobođen od avarizi divanije i plaćao samo po jednu filuriju.

Nahija *Gorska Župa* kaže samim svojim imenom da je identična sa istoimenom srednjovjekovnom župom kojoj je bilo središte u gradu *Vrgorcu* iznad istoimene varoši. Vrgorac se spominje među turskim utvrđenim gradovima tek 1503[34]). Tursku posadu imao je i 1519. g. kada je gradom zaposjedao dizdar Sulejman.

Nahija *Primorje* odgovarala je u najranije vrijeme današnjem pojmu *Makarsko primorje,* tj. onome primorskom kraju između Vrulje i ušća Neretve odnosno rta Višnjice ubrajajući tu i sva sela na podnožju južnog pristranka Biokova[35]). Naziv Primorje za taj predjel poznat je od X st. Ova se nahija prvi put spominje u turskim izvorima 1494. g.[36]) kao tursko područje, što znači da je ovaj kraj već tada bio u turskoj vlasti[37]). U toj nahiji spominju se krajem XV i početkom XVI st. sela: Brehla (danas Brela), Drašnica, Igrane, Kotišina, Makar, Makarska, Zaostrog, Podgora, Tučepi, Živogošća, Brist, Baćina, Drvenik, Gradac, Podaca, Otoča, Jasenica, Rogoznica i Grnčarić. Njeno stanovništvo imalo je vlaški status i spadalo u sandžakbegov has. Od 1494. do 1510. ova se nahija spominje u sastavu drinskog odnosno fočanskog kadiluka[38]). Kasnije je pripala mostarskom kadiluku, u čijem se sastavu spominje prvi put 1519. g.[39]). Središte nahije bilo je skela Makarska, na kojoj je od početka XVI st. sjedio emin ili njegov zastupnik, a često i nazor te skele.

Iz gornjeg popisa sela ove nahije vidimo da joj je u najranije vrijeme pripadao i Zaostrog, koji je kasnije postao središte posebne nahije *Fragustin.*

2. VILAJET I KADILUK BLAGAJ

Drugi vilajet koji je osnovan u zemlji Hercegovoj zvao se vilajet Blagaj kao i raniji istoimeni kadiluk s kojim se i teritorijalno potpuno podudarao.

Isa-Fakih potvrdio hercegovački sandžakbeg Mustafa-beg koji je na tome položaju bio od 1489. do 1492. g. Znači da je taj popis, u koji je unesen i Zaostrog, izvršen najkasnije 1492. g. i da su Turci dotle bili okupirali to područje. Drugi popis vlaha ovoga područja izvršen je 1497. g. (Zaostrog, Turski akti br. 7).

[32]) Belleten XXI., 369 i d.

[33]) Makarska, Turski akti br. 4, popis br. 76.

[34]) Belleten XX, 1956, 270 i d.

[35]) Jakša Ravlić, *Makarska i njeno primorje.* Split 1934, 7.

[36]) Zaostrog, Turski akti 5.

[37]) Sravni ovdje napomenu 31.

[38]) Zaostrog, Turski spisi br. 5. Popis br. 76 (1519).

[39]) Makarska, turski akti br. 4.

»Vilajet Blagaj« spominje se prv put u jednom pismu »kadije« blagajskog vilajeta u maju 1473. g.[39a]), a drugi put juna iste godine[40]). Samo je i taj vilajet svakako osnovan tri godine ranije u vezi sa osnivanjem hercegovačkog sandžaka. Sjedište vilajeta kao i istoimenog kadiluka, bilo je u Blagaju u kome Turci, izgleda, nisu zatekli veće i jače podgrađe pa su ga stoga uveli u prve popise kao selo sa nekoliko kuća.

Što se tiče teritorijalnog opsega ovoga vilajeta, odnosno kadiluka, može se sa sigurnošću tvrditi da je on prilikom promjene teritorijalne podjele 1470. g. izgubio najveći broj naprijed navedenih nahija blagajskog kidiluka ako su mu one i ranije uopće pripadale i da je tada, bio ograničen samo na Blagaj i uski prostor s lijeve strane Neretve od Bune prema moru. Tu su, što se sada zna, pored blagajske nahije spadale još samo nahije Hum, Luka, Počitelj i možda još koja. Prosto je nevjerovatno da tome kadiluku nisu pripadale nahije Dubrova i Burmazi, za koje imamo nesumnjive dokaze da su sve do 1535. g. pripadale fočanskom a kasnije nevesinjskom kadiluku[41]).

Nahija *Hum* spominje se prvi put 1477. g. pod imenom *Hum-ili* (»Humska zemlja«). Tada je predstavljala vlašku nahiju sa jednim džematom vlaha, ali se ne zna koji je to Hum. Kako je navedena pored blagajske nahije isključeno je da se tu misli na Humsku zemlju oko Blagaja. Vjerovatno se tu radi o Humu oko Uskoplja[42]), a ne o onome kod Rudina. Samo u tom slučaju ova bi nahija spadala blagajskom kadiluku.

Nahija *Luka* je identična sa istoimenom starom župom koja se prostirala u donjem toku Neretve ispod Počitelja odnosno Opuzena. Prvi put se spominje 1477. g. Glavno mjesto nahije Luke bila je *Gabela,* stara *Drijeva,* koju su Turci zvali *Neretva.* Tu je bio i grad »Novi in Lucha« kod Gorice poznat od 1452. g.[43]), ali se pod Turcima ne spominje. »U Luci u Humskoj zemlji« navode se 1465. sela Lozica, Gnjilišta i Nereze[44]), koja se spominju i 1519. godine. Sa oživljavanjem Gabele Luka se spominje rjeđe.

3. VILAJET I KADILUK MILEŠEVO ODNOSNO PRIJEPOLJE

Treći vilajet i kadiluk u hercegovačkom sandžaku zvao se prvo vilajet i kadiluk *Mileševo,* a kasnije vilajet i kadiluk *Prijepolje.* Prvi, stariji naziv toga vlajeta odnosno kadiluka dolazi od Mileševa ili Mileševca, glavnog i najpoznatijeg grada, a drugi nešto mlađi, od imena glavnog trgovišta te oblasti.

Vilajet i kadiluk Mileševo spominju se u popisu iz 1477. g. nekoliko puta. Kako je Mileševac bio jedan od tri glavna grada na istoku Hercegovine koji su još u ljeto 1465. godine definitivno pali u turske ruke[45]),

---

[39a]) DAD, Acta Turcarum B[85], 18 hudžet »kadije Blagajskog Vilajeta« od zadnjeg dana redžepa 878.

[40]) Elezović, *Turski spomenici* I, 1, 146.

[41]) DAD, Acta Turcarum... fragmenat popisa nahije Dubrove i Burmazi 541/1535.

[42]) Sravni Dinić, *Zemlje,* 215, nap. 159.

[43]) Jorga, *Notes* II, 465.

[44]) *Povelje i pisma* II, br. 1020.

[45]) Dinić, *Zemlje* 247.

očekivalo bi se da je ovaj kadiluk osnovan prije 1469. g. Međutim, u popisu iz te godine navedeni su svi kadiluci u bosanskom sandžaku pa da je i on postojao sigurno bi bio spomenut. S druge strane iz same stilizacije kako je taj kadiluk spomenut u popisu hercegovačkog sandžaka iz 1477. g. vidi se jasno da je on znatno stariji od toga popisa pa je sasvim vjerovatno da je osnovan još 1470. g. Kako se kadiluk Mileševo kasnije ne spominje, a javlja se kadija *Prijepolja* koje je i 1469. g. bilo najvažniji trg mileševske nahije, znači da se i ovdje radi o istom kadiluku koji je sa promjenom sjedišta promijenio i svoje ime. Donekle sličan slučaj imali smo s kadilukom Bobovcem koji se poslije 1470. g. zvao brodskim kadilukom s tom razlikom što je tamo sjedište kadiluka bilo preneseno iz jedne u drugu nahiju. Kada je izvršeno pomjeranje administrativno-političkog i sudskog sjedišta ovog vilajeta, odnosno kadiluka iz Mileševa i Prijepolja ne zna se; vjerovatno čim su Turci stali sasvim čvrsto nogom na zemlju Hercegovu, a to je moglo biti tek poslije likvidacije posljednjih ostataka domaće vlasti dakle oko 1482. godine. No kako god bilo, nema nikakve sumnje da se ovdje radi o istom vilajetu i kadiluku. Ne samo zato što drugima ne nalazimo spomena u izvorima nego prije svega zato što su se oba središta toga vilajeta odnosno kadiluka nalazila u istoj, mileševskoj nahiji. Najstariji poznati izvor u kome se spominje prijepoljski kadiluk jeste popis iz 1519. g. u kome se kaže da *»nahija Mileševo pripada kadiluku Prijepolje«*.

Centralnu oblast ovoga vilajeta predstavljalo je hercegovačko *Polimlje* koje se i u turskim izvorima spominje kao šira oblast. Samo kao da je postojao i neki uži pojam te oblasti, jer se u popisu iz 1477. g. kaže, na primjer, da nahija Mileševo »pripada Polimlju koje se drukčije zove Ostrovica i Poblatje (Poblaće)«.

U jednom drugom nešto mlađem izvoru kaže se opet da i »nahija Kukanj pripada Polimlju, koje pripada kadiluku Prijepolju«[46]).

Mileševski vilajet je i kasnije obuhvatao samo dio Polimlja od Mileševa do Rudog koje je osnovano u nahiji Dubštici u vilajetu i kadiluku Drini, odnosno Foči. Ipak se može reći da je vilajet i kadiluk *Mileševo* (kasnije Prijepolje) zapremao u najstarije doba turske vladavine oblast između gornjeg i srednjeg Lima i Tare. Taj vilajet i kadiluk bio je podijeljen na sljedeće nahije: Mileševo, Kukanj, Budimlja, Ljubovića, Poblaće i Krička.

Nahija *Mileševo* paznata nam je od 1469. g. i tada je morala pripadati drinskom kadiluku već stoga što drugog na toj strani nije bilo i što je 1477, kada se drugi put spominje, predstavljala središnju nahiju u vilajetu i kadiluku Mileševu. U jednom popisu vlaha (svakako s kraja XV stoljeća) koji su spadali u carski has, ta je nahija zapisana ovako: *nahija Mileševo pripada Polimlju drugo ime Ostrovica i Poblatje* Poblaće«)[47]). Tada je u njoj bio upisan 21 džemat vlaha, ali bez oznake starješine. Mileševac je i 1477. imao posadu sa dizdarom na čelu. Tada se spominje i *»timar kadije Mileševa«* sa prihodom od 3125 akči. U manastiru Mileševu bilo je 1477. g. 13 »kuća« kaluđera koji su dotle bili oslobođeni od harača i svih ostalih poreza i obaveza na osnovu fermana

---

[46]) Tapu defter br. 1063.

[47]) Isto. Sravni Dinić, *Zemlje* 232—33.

Mehmeda II, pa im je tada po nalogu istog sultana nametnut harač[48]). Glavno trgovište u ovoj nahiji bilo je *Pripolje*, koje je kasnije postalo središte posebne *prijepoljske nahije*.

Nahija *Kukanj* pripadala je isto tako drinskom kadiluku sve do osnivanja mileševskog, odnosno prijepoljskog kadiluka. U jednom izvodu koji neće biti mlađi od kraja XV stoljeća čitamo da »nahija Kukanj pripada Polimlju koje pripada kadiluku Prijepolju«[49]). Istom kadiluku pripadala je i 1519. g. pa je svakako tako ostalo sve do 1532. g. kada su *Pljevlja* ili *Tašlidža*, glavno trgovište ove nahije, postala središte novog pljevaljskog kadiluka, kome je svakako priključena i ova nahija.

U jednom fragmentu popisa ušurdžija u Hercegovini iz osamdesetih godina XVI st. kaže se da nahije: Pripolje, Mileševo, Tašlidža (Pljevlja), Poblatje i *Kukanj* pripadaju prijepoljskom kadiluku[50]). Koliko god to ne odražava stvarno stanje osamdesetih godina XVI st. toliko vjerno prenosi nekadašnju podjelu iz koje se vidi da su sve navedene nahije nekada pripadale prijepoljskom kadiluku. Kako se u tome zapisu nahije Tašlidža (Pljevlja) i Kukanj spominju kao dvije posebne nahije, znači da je nekada, svakako oko 1532. g. stara nahija Kukanj razdijeljena u dvije nahije: Pljevlja i Kukanj. To bi dozvoljavali i prirodni uslovi, ali za to sada nema drugih potvrda.

Nahija *Budimlja* spominje se prvi put 1477. g. u sastavu hercegovačkog sandžaka. Kasnije je ona uključena u prizrenski sandžak i postala središte istoimenog kadiluka koji se spominje u drugoj polovini XVI st. često[51]). Da je 1477. g. pripadala ovome kadiluku, vidi se jasno po tome što se tada spominje u ovome sandžaku samo kao nahija a ne kao kadiluk. Da je ona i kasnije ponekad pripadala ovome kadiluku, jasno je iz činjenice što se on mnogo kasnije nazivao »Kadiluk Prijepolje sa Budimljom«[52]).

---

48) U popisu iz 1477. g. nalazi se o tome ovaj važan i interesantan zapis pa ga stoga donosimo u prevodu:

Manastir u nahiji Milaševa.

U rukama kaluđera (kišiš) koji stanuju u tome manastiru nalazi se hućum našega padišaha (Mehmeda II) u kome stoji ovo:

»Neka budu oslobođeni i oprošteni od harača i ispendže prema adetu (običaju) koji je od ranije uobičajen. Neka se niko ne miješa (»ne spori«) u njihov vlastiti imetak, i njihove sluge (kullukčije) i u njihovog demirdžiju (gvožđara) po imenu Jovana niti u njihove zemlje i njihove vinograde i njihove vrtove i njihove mlinove što (sve) posjeduju (pritežavaju, tesarruf) od Hercegovog zemana (vremena)«.

To su oni koji se ovdje navode:

Damjan, Vasilj, Ruvin, Jovan, Mihajlo, David, drugi Vasilj, Rafajlo, Roman, Ravelja (?), drugi Ravelja, Janko; 13 puća (hrane).

Ispod toga stoji ovaj zapis:

Kada je tefter donesen (»došao«) na Portu i kad je (o tome) podnesen raport sultanu (arz) on nije uvažio da ovi budu oslobođeni (musellem) i naredio je (da plaćaju) harač«.

49) Tapu defter br. 1063.

50) BVA. Tapu defter br. 654.

51) Muhime defteri iz g. 1592.

52) Elezović, *Turski spomenici* I, 867.

Nahija *Ljubović* je stara župa *Ljubovida* oko današnjih *Šehovića* gdje joj je bio centar. Ta župa spominje se u jednom dubrovačkom aktu još 30. avgusta 1281. g.[53]), a kao nahija spominje se prvi put 1477. g. Tada je pripadala oblasti *Polimlju* i predstavljala vlašku nahiju u kojoj je bilo više džemata vlaha. Jedan je džemat imao kneza.

Drugi put se spominje krajem XV stoljeća kao »nahija Ljubović koja pripada Polimlju u kadiluku Prepolje«. Njeni vlasi su i tada bili podijeljeni u džemate, a jedan je pripadao Skenderu, sinu Ibrahimovu i to od vlaha koji pripadaju Mirči Radulu. Ibrahim, otac Skenderov, bio je brat kneza Đure, a oba sinovi Herakovi. Đuro je imao svoj džemat vlaha koji je prvo pripadao ovoj nahiji[54]). Kasnije su oni obrazovali posebnu nahiju koja se zvala *Vraneš*[55]), dok je od potomaka Skenderovih nastala poznata hercegovačka begovska porodica *Ljubovići*.

Nahija *Mataruge* spominje se prvi put 1477. g. kao vlaška nahija u sastavu prijepoljskog kadiluka.

Nahija *Poblatje* (danas *Poblaće)* spominje se 1469. g. kao vlaška nahija. Isto tako 1477, a 1519. upisana je među turskim nahijama. Tu je imao timar Skender sin Herakov.

Nahija *Kričkа* spominje se prvi put 1477. g. kao vlaška nahija. Ona je nazvana po Kričku između Pljevlja i planine Sinjajevine. Spominje se i u popisu vlaha s kraja XV st. i u njoj sela Bobovac, Borak i dr. Njeni vlasi bili su podijeljeni u više džemata. Na čelu jednog džemata nalazio se Alija Krička na mjesto Branislava Krička[56]).

4. KADILUK NOVI (HERCEG NOVI)

Kada je turska vojska posjela Novi u januaru 1482. tamo su upućeni Skender, subaša »in Chomscha Zemglia in tenutam locorum que tenebat Cherzech Vlatchus«[57]) i kadija »territotii quod fuit cherzechi Stiepani«[58]) svakako sa zadatkom da popišu i podijele tu teritoriju. Popisana teritorija podijeljena je na tri nahije koje su pripojene Drinskom vilajetu odnosno kadiluku. Poslije pada Novoga u njemu je civilna uprava bila data knezu Radoji Bogdanoviću, koji je poznat iz ranijih diplomatskih misija hercega Vlatka[59]). Početkom 1485. g. osnovan je i Novski kadiluk[60]). 26. novembra 1485. g. spominje se i subaša Novog, a 1494. i vojvoda koji je ranije bio zajednički sa trebinjskim[61]).

Osnivanje novskog kadiluka uslijedilo je svakako zbog izvanrednog vojničkog i privrednog značaja toga područja znatno udaljenog od središta starih kadiluka u Hercegovini. To je opet izazvalo izvjesne

---

53) Podatak iz dubr. arhiva zahvaljujem kolegici Mariji Nakić.

54) Tapu defter br. 1063.

55) Sravni Skarić, *Popis* 17 i d.; Elezović, *Spomenici* I, 23 nap. 3 i str. 865.

56) BVA, Tapu defteri br. 1063.

57) Truhelka, *Spomenici* 174.

58) Božić, *Hercegovački sandžakbeg Ajas* 67.

59) Božić, *Dubrovnik i Turska* 207.

60) Elezović, *Spomenici* I, 203.

61) Božić n. m.

promjene u pogledu upravne podjele ovoga sandžaka jer su tome kadiluku priključene pored Novog, Dragačevice i Risna što pouzdano znamo još nahije: Trebinje, Popovo, Zupci, Donji Vlasi, Ljubomir, Klobuk ili Vrm, Riđani, Rudine, Onogošt, Nikšić, Donja Morača, Gornja Morača, Belopavlići, Rofci i možda još neke[62]). Time je drinski kadiluk izgubio znatan dio svojih nahija, ali je taj gubitak brzo nadoknađen novim posjedima u Neretvanskoj krajini koji su u sudsko-administrativnom pogledu priključivani drinskom kadiluku. Tako je hercegovački sandžak devedestih godina XV st. bio podijeljen na četiri kadiluka. Takva podjela ovoga sandžaka ostala je sve do druge decenije XVI stoljeća.

U dokumentima od 1473. do 1500. g. spominje se često i *Vilajet Primorje,* koji se sterao od Gabele do Dračevice, ali nije sasvim jasno da se tu radi o jednoj određenoj turskoj administrativnoj jedinici.

---

[62]) U sastavu toga kadiluka dubrovački spisi često spominju Trebinje, Popovo, Zupce (Acta turcarum A[8], 107), Dračevicu, Rudine (Acta turcarum N 1/21 iz g. 1557).

Glava VI

UPRAVNA PODJELA ZVORNIČKOG SANDŽAKA KADILUK SREBRNICA

U upravnoj podjeli zvorničkog sandžaka ne nalazimo sve elemente privremenog vilajetskog uređenja, kakvo smo imali u bosanskom i hercegovačkom sandžaku. Ne vidimo ih ni u najranijem uređenju susjednog smederevskog sandžaka, kome je u početku turske vladavine pripadala i prvobitna teritorija zvorničkog sandžaka. Sada se moramo uzdržati od pokušaja da to objasnimo i preći na rekonstrukciju administrativne podjele oblasti koje su ušle u sastav tog sandžaka onako kako to omogućuju pristupačni izvori.

Kada su Turci definitivno zavladali Despotovinom, oni su je pretvorili u smederevski sandžak, koji su podijelili na kadiluke: Braničevo, Ostrovicu (tur. Sivridže Hisar), Smederevo i Brvenik, koji je obuhvatao one predjele tog sandžaka koji su graničili sa turskim posjedima u Raškoj, Bosanskom Kraljevinom i Mačvom. Sjedište tog kadiluka bilo je u srednjovjekovnom gradu Brveniku na ušću Brvenice u Ibar.

1. KADILUK SREBRNICA U SKLOPU SMEDEREVSKOG SANDŽAKA (1460—1480)

Ubrzo poslije pada Despotovine Turci su definitivno zaposjeli i lijevu bosansku stranu srednjeg Podrinja sa Zvornikom, Srebrnicom i ostalim okolnim gradovima i predjelima (1462), i pripojili ga susjednom smederevskom sandžaku. Za to područje bio je osnovan poseban kadiluk sa sjedištem u Srebrnici. Tome kadiluku pripadali su okolni gradovi i predjeli podijeljeni na nahije: *Srebrnica* sa svojim gradom Srebrnikom, *Zvornik, Kušlat* i *Šubin,* zatim grad *Sokol* i još neki predjeli na desnoj strani Drine.

Možda je za cijelo ovo područje bio osnovan poseban vilajet ili subašaluk. ali podaci, koji na to upućuju, nisu dovoljno jasni.

Kao glavni i gotovo jedini izvor za rekonstrukciju upravne podjele toga područja u najranije vrijeme, dok je ono bilo u sastavu smederevskog sandžaka, služi nam detaljan popis toga sandžaka iz 1476/8. godine.

Za neke nahije na tome području najstariji podaci postoje u znatno kasnijim popisima zvornčkog sandžaka. Kako sasvim sigurno znamo da su one nastale ranije, to smo i te popise mogli djelimično upotrijebiti za rekonstrukciju najranije podjele toga područja.

Turci su mnogo prije pada Srbije i Bosne nastojali da zavladaju Srebrnicom, kao važnim rudarskim centrom; to im je povremeno i uspijevalo[1]). Ali su je definitivno zauzeli tek sredinom 1462. g.[2]) i od tada su u njoj stalno ostali. No i prilikom svojih privremenih zaposjedanja Turci su ovdje postavljali ne samo svoje emine za rudarske poslove, nego i kadije[3]). Stoga se može sa sigurnošću pretpostaviti da su tako postupili i pri definitivnom zaposjedanju te značajne rudarske varoši. Ali, najstariji spomen srebrničkom kadiluku poslije 1462. g. postoji u spomenutom popisu smederevskog sandžaka iz 1476/8. g., a zatim iz 1481. godine[4]).

Sjedište srebrničkog kadiluka bilo je u Srebrnici koja se i poslije pada pod tursku vlast isticala zbog svog rudnog blaga, ali o pravom stanju i ekonomskom razvoju toga mjesta pod truskom vlašću nema skoro nikakvih podataka sve do tridesetih godina XVI stoljeća.

Ovaj kadiluk se u najranije vrijeme dijelio na nahije: Srebrnica, Šubin, Kušlat i Zvornik na lijevoj, te Sokol, Rađevina, Bohorina, Krupanj, Jadar i Ptičar, na desnoj strani Drine.

Nahija *Srebrnica* spominje se tek 1533. g., ali je morala nastati odmah poslije osnivanja ovog kadiluka. Srebrnica je imala i svoj grad Srebrnik[5]), u koji su Turci odmah stavili posadu i zvali ga *Srebrnica*. Ova nahija je obuhvatala varoš, grad i bližu okolinu Srebrnice.

Nahija *Šubin* nazvana je, svakako, po istoimenoj srednjovjekovnoj župi ili gradu Šubinu, ali se oni ne spominju prije popisa iz 1476/8. g. kad se javlja ne samo nahija nego i napušten grad Šubin, koji ni Turci nisu koristili.

Nahija *Kušlat* nosi ime istoimenog srednjovjekovnog grada na ušću Jadra u Drinjaču. Poznat je od 1345. g. Trg pod njim spominje se od 1369. g. kao Podkušlat[6]), od 1476/8. g. kao »Podgrađe«. I ova se nahija prvi put spominje 1476/8. u srebrničkom kadiluku, u čijem je sastavu trajno ostala. Turci su u Kušlatu držali posadu.

Nahija *Zvornik* spominje se prvi put 1476/8. g., a nazvana je po istoimenom gradu, koji se prvi put spominje 1412. g.[7]). Zvornik je definitivno došao pod tursku vlast najkasnije 1462. g. On je uvijek predstavljao vrlo značajnu tvrđavu, pa je stoga po njemu nazvana ne samo ova nahija nego i sam zvornički sandžak.

Nahija *Soko* nazvana je po Soko-gradu na desnoj strani Drine, jugoistočno od Krupnja u klisuri odvojenoj od Ražanj-planine, gdje mu se i danas vide ruševine. Godine 1476/8. spominje se kao tvrđava i središte ove nahije, koja je to ime sačuvala sve do XIX stoljeća.

---

[1]) Pojedinosti vidi u T. Vukanović, *Srebrenica u Srednjem veku.* GZM 1946, 51—80.

[2]) Sravni Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjevjekovnoj Srbiji i Bosni,* I deo. Beograd 1955, 84—87.

[3]) Vidi GZM 1946, 51 i dalje.

[4]) H. Šabanović, *Turski dokumenti* br. 4.

[5]) M. Dinić, *Srebrnik kraj Srebrnice,* Glas SKA 161, 1934, 185—186.

[6]) Jireček, *Die Handelsstrassen* 81; Dinić, *Za istoriju rudarstva* 35.

[7]) Jireček, n. d. 51.

Nahija *Rađevina* dobila je ime po srednjovjekovnom nazivu istoimenog predjela, što se prostire između Sokolskih planina, Bornje i rijeke Jadra. Ova se nahija prvi put spominje tek 1533. g. Današnji pojam Rađevina je širi od ove nahije. Tom predjelu sada pripada i varošica Krupanj, koja je u tursko doba bila zasebna nahija, a spominje se uporedo sa nahijom Rađevinom.

Nahija *Bohorina, Buhorina* ili *Bihorina* nalazila se, nesumnjiivo tamo gdje je danas selo *Borina,* na rječici istog imena, desnoj pritoci Drine, »gdje ima dosta tragova starog rudarstva na koje ukazuju i topografski nazivi njene okoline«[8]). Bohorina je poznata od 1415. g. Slučajno se sačuvao i spomen obližnjeg sela *Radalja,* gdje se 1452. g. nalazio despot Đurađ Branković, kada je pregovarao sa bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem[9]). Selo Radalja spominje se i 1533. g. u istom popisu u kome se prvi put spominje i nahija Bohorina. Na teritoriji te nahije spominju se istovremeno sela Kobiljača (= Koviljača), Bastovac, G. Bohorina, Lepoglav i Zajača, opet poznato staro rudarsko mjesto. Tako znamo ne samo gdje je ležala nahija Bohorina nego donekle i njen teritorijalni opseg.

Nahija *Krupanj* prostirala se južno od nahije Rađevine i planine Jagodnje. Središte joj je bilo današnja varošica Krupanj, koji je poznat od 1415. g.[10]). Ta se nahija prvi put spominje 1533. godine.

Nahija *Jadar* nosi ime predjela u području istoimene rijeke, desne pritoke Drine. Taj se predio i danas zove Jadar. Ova nahija se spominje 1523. i 1549. g., ali je nastala, svakako, znatno ranije.

Nahija *Ptičar* javlja se prvi put 1533. g., a prostirala se u predjelu u kome leži *Loznica,* koja se spominje 1548. g. kao selo. Tamo je spadalo i selo Bela Reka, koje se spominje iste godine.

Poslije pada bosanskog kraljevstva ovome su kadiluku pripojena neka naselja na Drini u zemlji Kovačevića[11]). Tu je teritoriju obuhvatao srebrnički kadiluk sve do 1480. g. dok je bio u sastavu *smederevskog* sandžaka.

2. KADILUK SREBRNICA U ZVORNIČKOM SANDŽAKU

Kada su srušili srebrničku banovinu, Turci su, prije svega, stekli prostrani pojas ničije zemlje između turskih i ugarskih posjeda u Soli i Usori, zatim cijelu usorsku, odnosno srebrničku banovinu (prije 1515), i, napokon, preostali teritorij između Spreče, Bosne, Save i Drine (prije 1528). Sav taj teritorij priključen je zvorničkom sandžaku i srebrničkom kadiluku koji je sve do dvadesetih godina XVI st. bio jedini kadiluk u tom sandžaku. Stoga do tog vremena nema nikakvih značajnih promjena u pogledu njegove administrativne podjele. Zato ćemo ovdje prikazati teritorijalni sastav toga sandžaka, odnosno kadiluka do vremena kada nastaju promjene.

---

[8]) Dinić, *Za istoriju rudarstva* 71.
[9]) Isti, n. m.
[10]) Isti n. m.
[11]) BVA. Tapu defteri br. 18. Popis Bosanskog sandžaka iz 1485. godine.

Osnovne izvore za proučavanje teritorijalne podjele ovoga sandžaka krajem XV i početkom XVI st. predstavljaju tri popisa ovoga sandžaka. Najstariji od tih popisa nije datiran ali s obzirom na činjenicu da u njemu nije upisana sva teritorija srebrničke banovine, on odražava stanje upravne podjele ovoga sandžaka prije 1515. g. iako je nastao znatno kasnije, oko 1526/30. g. Stoga ćemo ga tretirati kao da je napisan 1515. godine. Drugi popis potiče iz 1533, a treći iz 1548. g., ali oni često odražavaju znatno starije stanje, pa su stoga mogli poslužiti i za prikazivanje administrativne podjele ovoga sandžaka u najstarije vrijeme.

Poslije pada srebrničke banovine, ovaj se sandžak najprije proširio u području Drinjače, Spreče i njihovih pritoka, jer se na tome području 1515. g. javljaju nove nahije: Perin, Gostilj, Dramešin, te Gornja i Donja Tuzla. S obzirom na svoj položaj, dotle su morale nastati još bar nahije Ludmer, Spreča i Paske, iako se javljaju kasnije.

Nahija *Ludmer* javlja se u izvorima 1533. i 1548. g., zapisana oba puta kao *Budmir, Budimir,* očito pogrešno. Pišući o porijeklu stanovništva Tuzlanske oblasti, R. Jeremić kaže da narod te oblasti ima svoju podjelu oblasti sa naročitim nazivima predjela i da jedan predio zove *Ludmer,* u koji se »broji severni predeo Srebreničkog sreza između potoka Križevca, Drine, Drinjače i Jadra«[12]). Taj predio zapremala je u XVI st. i ova nahija. Ludmer je vjerovatno srednjovjekovna župa. Ona se ne spominje u kasnijim izvorima, ali joj se, eto, spomen čuva u narodu.

Nahija *Perin* dobila je ime od istoimenog grada na Drinjači u nekadašnjoj oblasti bosanske vlasteoske porodice Stanjičića. Gospodar tog grada bio je 1444. g. Tvrtko Stanjičić, vojvoda Usore. Preko Perina vodio je jedan od puteva za Zvornik[13]). Perin je 1515. imao svoju varoš. Turci su u gradu držali posadu, koja se spominje od 1515 do 1550. godine.

Nahija *Gostilj.* Spomen Gostilja nalazi se u jednom starijem grobnom natpisu na grobu nekog plemića Gostiljanina u selu Puškovcu (općina Koraj, srez Bijeljina)[14]). Kao nahija Gostilj se prvi put spominje 1533. godine pa dalje sve do XVIII st., a prostirala se u području istoimene rijeke, lijeve pritoke Spreče. To je svakako bila srednjovjekovna župa.

Nahija *Dramešin* spominje se prvi put 1533. g., i svakako je identična s onim Dramešinom, što se spominje u srednjovjekovnom natpisu na grobnom mramoru Božička Banovića, u selu Banovići (srez Tuzla) koji leži na »своиои земли на племенитои на Драмешини«[15]). Ova se nahija spominje sve do XVIII st. U XVII st. bila je u sastavu gračaničkog kadiluka.

Nahija *Spreča.* Dolina Spreča predstavljala je u davna vremena oblast Soli, koja je morala biti podijeljena na nekoliko župa, kad se tu početkom XVI st. javlja nekoliko nahija, među njima i nahija Spreča, koja se prostirala u izvorišnom predjelu istoimene rijeke. Prvi put se spominje 1533. g., pa dalje sve do XVIII st. I danas narod kraj oko

[12]) GGD sv. 7 i 8, 1922, 143. Vidi i GZM 1900, 787.
[13]) Dinić, *Za istoriju rudarstva* 38, 43.
[14]) Stojanović, *Zapisi i natpisi* br. 4748; Skarić, *Popis* 18.
[15]) Stojanović, *Zapisi i natpisi* br. 4737.

Spreče zove Sprečom, i dijeli ga na Zvorničku, Tuzlansku i Gračaničku Sprečo[16]).

Nahija *Paske* spominje se samo 1711. g.[17]), a nalazila se sjeverno od nahije Gostilja.

Nahija *Memleha-i Bala (Gornja Tuzla)* javlja se prvi put 1515[18]); zatim 1533. u sastavu srebrničkog kadiluka u kome je ostala sve do sredine XVI st. kada je priključena zvorničkom kadiluku u kome se spominje 1572. godine[19]).

Nahija *Memleha-i Zir (Donja Tuzla)* spominje se prvi put 1515. g. kao nahija srebrničkog kadiluka. Dalje je dijelila sudbinu nahije Gornje Tuzle.

Gornja i Donja Tuzla predstavljale su male varoši koje su Turci zatekli i dalje razvili.

Svakako su prije 1519. g. nastale i nahije Sapna, Završ, Teočak, Smoluća. Jasenica, Srebrnik, Sokol, Koraj, Bijeljina, Gračac (Gradačac) ili Nenavište, Visori i Gošćanica, premda se spominju tek u popisima iz 1533. i 1548. godine.

Nahija *Sapna* prozvana je po istoimenoj rijeci, lijevoj pritoci Drine u čijem se području prostirala. Prvi put se spominje 1533. zatim 1548, 1630. i 1711. godine.

Nahija *Završ* (u turskom *»Završa«)* bila je dosta malena, a prostirala se između nahije Sapne, Teočaka, Koraja, Srebrnika, Jasenice, Smoluće i Paske. Spominje se od 1533. do 1711. g. U južnom dijelu te nahije nalazilo se istoimeno selo koje se spominje 1548. godine.

Nahija *Teočak* ili *Telčak* dobila je svoje ime po istoimenom srednjovjekovnom gradu, koji se prvi put spominje 1432. g.[20]). Pod tursku vlast dospio je 1512/15, a kao nahija spominje se od 1533. do 1711. g. Njemu su gravitirale nahija Sapna i Završ. Teočak je 1533. imao posadu.

Nahija *Smoluća* prostirala se na desnoj strani srednjeg toka Spreče. Važnija naselja ove nahije u srednjem vijeku bila su: Smoluć, Gornja i Donja Lukavica, Mrcine, Srednje i Donja Smoluća, Kruševica i Divljak, i sva se spominju 1533. godine.

Nahija *Jasenica* prostirala se »ispod Srebrenika« u gornjem toku rijeke Tinje, desne pritoke Save. Spominje se 1533. g. sa selima Gornja, Srednja i Donja Jasenica, Obornica, Dragolja, Podreč i Morača.

Nahija *Srebrnik* dobila je svoje ime po istoimenom gradu koji se prvi put spominje 1333. g.[21]). To je bio glavni grad srebreničke ili usorske banovine. Kad je pao pod tursku vlast (1512), pretvoren je u središte srebreničke nahije koja se prvi put spominje 1533. g. Njoj nisu pripadale Jasenica i Smoluća, kako je mislio Skarić[22]), jer se one u istom izvoru spominju kao posebne nahije.

---

16) R. Jeremić, n. m.

17) Skarić, *Popis* 6.

18) Makarska, Turski dokumenti br. I, 3.

19) H. Kreševljaković, *Turalibegov vakuf u Tuzli* str. 20.

20) Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I, 359; *Die Handelsstrassen* 40.

21) *Povelje i pisma* I, br. 46 i 55.

22) *Popis* 19.

Nahija *Sokol* nazvana je po istoimenom gradu kod Gračanice. Prvi put se spominje 1429. a možda još i 1426. g.[23]). Vjerovatno je Sokol i u predtursko doba bio središte župe kad je 1533. g. bio središte istoimene nahije koja se tada prvi put spominje. U istom izvoru spominju se u toj nahiji sela: Gračanica, Drenovac, Luko Polje i dr.

Nahija *Koraj*. Skarić je našao prvi spomen Koraju 1711. g. pa je mislio da nije bio poznat u ranije vrijeme[24]), premda su stariji stanovnici mjesta Koraja još prije pola vijeka pričali da je nekada bio jedno od najvažnijih mjesta u Posavini[25]). Kako se već 1533. g. spominje nahija Koraj, koja je svakako nazvana po istoimenom mjestu, to »narodna sjećanja na njegovu važnost kao glavno mjesto u nahiji« imaju podlogu u izvorima.

Nahija *Bijeljina, Belina* ili *Bilina*. U Stanojevićevoj Enciklopediji stoji da se Bijeljina prvi put spominje tek 1658. g. kao selo sa jednim hanom, a u Enciklopediji Jugoslavije tek 1654. g. Međutim, Bijeljinu spominje jedan dubrovački izvor izi 1446[26]), pa Nešri u vezi sa događajem oko 1463. g.[27]). Sljedeći spomen imamo 1533. g. kada je selo Bijeljina bilo središte istoimene nahije, pa se na osnovu toga može pretpostaviti da je to u predtursko doba bila posebna župa. Na teritoriji ove nahije spominju se 1533. g. sela Tvrtkovac, Ponikve, Crkvište i dr.

Nahija *Gračac* ili *Nenavište*. Na mjestu današnjeg Gradačca postojao je u srednjem vijeku grad (tvrđava), koji se zvao *Gračac*. Ne spominje se prije 1533. g., kada je već bio napušten. Da li su ga Turci zatekli u ispravnom stanju i neko vrijeme upotrebljavali, sada se ne zna. Kako se 1533. g. spominje istoimena nahija, vjerovatno je oko toga grada postojala i u srednjem vijeku župa *Gra/da/čac* po kojoj je nazvana i ova nahija. Ali se ona poslije toga ne javlja više pod tim imenom, nego pod imenom stare župe *Nenavišta*.

Župa *Nenavište* spominje se samo 1323. g., i u njoj sela Jakeš i Modriča[28]), koja rastavlja rijeka Bosna, pa je ona, prema tome, zapremala prostor s obje strane te rijeke, dok je istoimena nahija, koja se prvi put spominje 1548. g., zapremala samo područje na desnoj strani Bosne. Pod imenom *Nenavište* ova se nahija spominje i kasnije sve do XIX st. Najvažnije naselje te nahije bilo je Modriča u kome se 1548. g. održavao sajam (pazar). U njoj se istovremeno spominju: Tolisa, Domanovac, Križanac, Slatina, Orahovina, Milutin Selište, Koprivna, Polje Nenavište i Brestovo Polje.

Nahija *Visori* spominje se prvi put 1533. g. i u njoj selo *Piperi* koje postoji i danas u brčanskom srezu, pa je prema tome, identična sa istoimenim predjelom što se spominje u jednom srednjovjekovnom natpisu koji se i danas nalazi u selu Piperi na grobnom kamenu nekog

---

23) Thalloczy, *Studien* 79—80; GZM 1893, 553.
24) *Popis* 18.
25) GZM 1903, 445.
26) Dinić, *Za istoriju rudarstva* 37. Bijeljinu spominje i Dukljanin.
27) Izd. Giese str. 167.
28) Thalloczy, *Studien* 14. Sravni Skarić, *Popis* 18.

Miloša koji leži »на своиои земли на Височах«[29]). Godine 1533. gravitirala je Srebrniku. Spominje se sve do XVIII stoljeća.

To su nahije koje su pripadale zvorničkom sandžaku i srebrničkom kadiluku do dvadesetih godina XVI st. Tada su u administrativnoj podjeli ovoga sandžaka nastale znatne promjene koje ćemo kasnije prikazati.

---

[29]) Stojanović, *Zapisi i natpisi* br. 4753; Skarić, *Popis* 19.

Glava VII

UPRAVNA PODJELA BOSANSKOG SANDŽAKA U XVI I XVII STOLJEĆU

Glavne izvore za rekonstrukciju upravne podjele ovoga sandžaka u XVI st. predstavljaju, prije svega, popisi ovoga sandžaka iz 1516, 1528, 1540, 1560. g. i jedan nedatirani popis iz sedamdesetih godina XVI stoljeća. Zatim popisi kliškog sandžaka iz 1550. i 1574. g., popis pakraškog sandžaka iz 1565. g., dva sidžila sarajevskog kadiluka iz sredine XVI st., veliki broj pojedinačnih akata i nekoliko narativnih izvora. Ali sve to nije dovoljno da ovaj prikaz bude sasvim potpun i precizan.

U administrativnoj podjeli ovog sandžaka tokom XVI st. desilo se nekoliko krupnih promjena. Premda su kadiluci, ustanove redovne podjele, već početkom XVI st. postepeno potiskivali podjelu na vilajete, ipak sve do sredine XVI st. u ovom sandžaku nije bio osnovan ni jedan novi kadiluk na starom području tog sandžaka, nego je na tom području postojalo još uvijek samo pet starih kadiluka: Novi Pazar, Sarajevo, Višegrad, Brod i Neretva. Predjeli u Dalmaciji, Pounju i jugozapadno od Vrbasa, koje su Turci zauzeli do 1528. g. pripajani su kadiluku Neretvi, a predjeli u dolini Bosne i Vrbasa brodskom kadiluku. Godine 1528, ili nešto ranije, osnovan je *Kadiluk Skradin* i *Vilajet Hrvati* kojima su priključene sve nahje neretvanskog kadiluka u Završju, i dalje na zapad, kao i svi novoosvojeni predjeli u Dalmaciji i Lici koji su pripajani bosanskom sandžaku. Tako je ostalo sve do 1537. g. kada je osnovan kliški sandžak. Tada su kadiluci Neretva i Skradin izdvojeni iz bosanskog i priključeni kliškom sandžaku.

Na drugoj strani Turci su teritoriju bivše jajačke banovine, i ostale osvojene predjele u dolini Bosne i Save sve do 1536. g., pripajali brodskom kadiluku. Tada, koju godinu ranije ili kasnije, oni su za te predjele osnovali poseban kadiluk u *Kobašu,* kome su priključeni svi krajevi u Bosni koji su bili osvojeni od 1527. do 1535. g. osim Dobora, pa je utoliko bila smanjena dotadašnja teritorija brodskog kadiluka. Kobaškom kadiluku pripojeni su kasnije i oni predjeli Slavonije koji su ulazili u sastav bosanskog sandžaka sve dok za te predjele nije osnovan poseban Sandžak Začasna i *kadiluk Velika* (1557). Negdje poslije 1550, a prije 1560. g. bio je osnovan poseban *kadiluk Novosel* za predjele u Pounju koji su dotle pripadali dijelom kobaškom, a dijelom neretvanskom kadiluku. Oko 1570. g. osnovan je i *kamengradski kadiluk* za nahije u porječju Sane.

Ali sve to nije izazvalo nikakve bitne promjene u administrativnoj podjeli starih oblasti ovog sandžaka. One nastaju tek u drugoj polovini

toga stoljeća kada su i na području starih počeli nicati novi kadiluci: *Stari Vlah* na teritoriji ranijeg novopazarskog kadiluka, *Olovo*, na teritoriji višegradskog i *Tešanj* na teritoriji brodskog kadiluka. Tada je sarajevski kadiluk podignut na rang *mulaluka*, kadiluka višeg stepena. Krajem XVI st. osnovani su još kadiluci u *Bihaću, Jajcu i Kostajnici*. Tako se bosanski sandžak na kraju XVI st. dijelio na jedanaest kadiluka: Novi Pazar, Stari Vlah, Višegrad, Olovo, Sarajevo, Banjaluka, Kamengrad, Tešanj, Bihać, Jajce i Kostajnica. U toku XVII st. bili su na području toga sandžaka još kadiluci: Trgovište, (Kosovska) Mitrovica, Rogatica ili Čelebi Pazar i Derventa.

1. VILAJET HRVATI I KADILUK SKRADIN

Sve do tridesetih godina XVI st. Turci su osvojene oblasti i gradove u sjeverozapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji pretvarali u nahije i pripajali ih vilajetu i kadiluku Neretvi u bosanskom sandžaku. Negdje poslije 1522, a prije 1528. g., osnovan je za te oblasti poseban *skradinski kadiluk*, kome su priključene sve nahije neretvanskog kadiluka u Dalmaciji, i Grahovo u sjeverozapadnoj Bosni. Osvojene oblasti u Dalmaciji, preko Drine, Turci su pretvorili u poseban veliki vilajet, koji se zvao *Vilajet Hrvati*. Kadiluk Skradin i Vilajet Hrvati spominju se prvi put 1528. g., ali su nastali svakako nešto ranije, a najranije 1522. g. kada je osvojen Skradin.

Prvi poznati vojvoda vilajeta Hrvata bio je neki Kasim-beg, zaim Cetine (prije 1525)[1], zatim neki Bali-beg (1525)[2], pa Murat-beg Tardić, Šibeničanin, (1527)[3] i Malkoč-beg Karaosmanović (1530). Oni su bili potčinjeni bosanskom sandžaku, ali su imali šira ovlašćenja vojno-političke prirode.

Glavno središte novog vilajeta bio je Sinj, a kadiluka Skradin.

Vilajet Hrvati i kadiluk Skradin sastojali su se 1528. g. od nahija: Sinj i Cetina, Dicmo, Zminje Polje, Vrhrika (= Vrlika), Petrovo Polje i Petrova Gora (sa središtem u Drnišu), Kosovo, Nečven, Strumica, Plavna Popina, Knin, Grahovo, Zečevo, Skradin, Zrmanja, Ostrovica, Benkovac, Bukovica, Kličevac, Karin, Nadin, Obrovac i Podgorje.

Neke od tih nahija koje su potpale pod tursku vlast prije osnivanja skradinskog kadiluka, pripadale su u sudsko-administrativnom pogledu kadiluku Neretvi. Kako su vilajet Hrvati i kadiluk Skradin ostali u sastavu bosanskog sandžaka samo do 1537. g., kada su priključene novom kliškom sandžaku, to ćemo ih, radi cjelovitosti, prikazati u okviru teritorijalne podjele toga sandžaka[4]).

2. KADILUK KOBAŠ ODNOSNO BANJALUKA

Poslije pobjede na Mohačkom polju 1526. g. Turci su lako pokidali ugarski odbrambeni lanac na Vrbasu i do 1538. g. zaposjeli su sve ugarske gradove s desne strane Save na širokom prostoru od Jajca i Banjaluke

---

[1]) Zaostrog, Turski spisi 19.
[2]) Zaostrog, Turski spisi 19 i 20.
[3]) Zaostrog, Turski spisi 23.
[4]) Vidi ovdje str. 205—213.

do Broda i Dubice. Na tom prostoru osnovano je, poslije 1516. g., nekoliko novih nahija koje su u početku bile priključene brodskom kadiluku. To su bile nahije: Vrbanja ili Kotor, Vrhovine, Zmijanje, Vinčac, Jajce, Trebovo, Banjaluka i Vrbaški, zatim Dobor, Kobaš, Livač (Lefće) i Dubica.

Ali, čim su zauzeli gradove i na desnoj obali Save, Turci su za to područje osnovali zaseban kadiluk, kome je prvo sjedište bilo u *Kobašu* na Savi, pa je on stoga nazvan *kobaškim kadilukom*.

Ovaj se kadiluk prvi put spominje 1540. g., ali kako su Turci zauzeli Kobaš prvi put još 1530, a definitivno 1535. g., vjerovatno je tada osnovan i ovaj kadiluk. Drugi put se spominje 1554. g. kada se i kasaba Banjaluka spominje u sastavu ovog kadiluka[5]). Banjaluka je pripadala tome kadiluku i 1540. g., jer se tada na teritoriji tog kadiluka spominje i nahija Zmijanje, a isto tako i 1587. godine[6]). Kako je Banjaluka još sredinom XV st. postala sjedištem sandžakbega bosanskog sandžaka[7]), a 1580. g. sjedištem beglerbega bosanskog pašaluka[8]), teško je pretpostaviti da tu istovremeno nije bilo i sjedište kadiluka.

Budući da se poslije 1587. g. ne spominje više kobaški, a od 1592. g. javlja se banjalučki kadiluk,[9]) znači da se i ovdje radi o istom kadiluku, kao što smo imali slučajeve kod drinskog, odnosno fočanskog, mileševskog, odnosno prijepoljskog i bobovačkog odnosno brodskog kadiluka.

S obzirom na gornje činjenice mislim da je sjedište ovoga kadiluka preneseno iz Kobaša u Banju Luku joč početkom druge polovine XVI st., premda je on i dalje sve do 1587. g. nazivan kobaškim kadilukom.

Kobaškom kadiluku pripadali su u prvo vrijeme svi predjeli u porječju Vrbasa, od Jajca na sjever do Save, zatim do Bosne na istok, i Sane na zapad zauzeti od 1527. do 1535. g., odnosno sve nahije brodskog kadiluka osnovane poslije 1516. g. osim nahije Dobora, koja je i dalje ostala u sastavu toga kadiluka.

To su bile ove nahije:

Nahija *Vrbanja* ili *Kotor* odgovara staroj župi Vrbanji u porječju istoimene rijeke, desne pritoke Vrbasa. Središte srednjovjekovne župe kao i kasnije nahije bio je grad Kotor na istoj rijeci. I grad i župa spominju se u prvoj polovini XIV st.[10]). Nahija Vrbanja spominje se 1516. g. kao nahija koja pripada gradu Kotoru i kadiluku Brodu. Drugi put se spominje 1528. g. kad su Turci potpuno zavladali tim krajem. Značaj Kotora, središnjeg grada te nahije je kasnije preovladao pa se stoga i nahija obično zvala Kotor. Pod tim novim imenom spominje se od 1540. do 1711. g. Već 1528. kaže se u popisu da nahija Vrbanja pripada Kotoru. Ova se nahija spominje pod imenom Kotor drugi put 1562. g. zajedno sa istoimenim gradom i varoši iz koje se razvila današnja *Kotor Varoš*.

---

[5]) Vakufnama Sofi Mehmed-paše u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

[6]) A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Paschas in Banja Luka*. Leipzig 1941, 21.

[7]) Vidi ovdje str. 70—72.

[8]) Vidi ovdje str. 88.

[9]) DAD Acta turcarum B 14.

[10]) Thalloczy, *Studien* 8.

Nahija *Vrhovine*. Planinska oblast između Jajca i Banjaluke s obje strane Vrbasa nazvana je još u srednjem vijeku Vrhovine. U turskim izvorima Vrhovine se prvi put spominju 1528. g. kao oznaka cijele oblasti kojoj je pripadala i nahija *Vrbanja,* odnosno *Kotor,* za koju se tada kaže da pripada Vrhovinama. Tamo je u početku spadala i nahija *Zmijanje*. Sa normalizovanjem prilika na tom području javljaju se 1540. g. nahije Vrbanja (Kotor), Zmijanje, Trebovo a posebno nahija Vrbovine koja je tada zapremala samo istočni dio oblasti Vrhovina koji je nazvan *Ravna Vrhovina*. Središte te nahije postao je (svakako kasnije), *Skender Vakuf*. Nahija Vrhovine u ovom, užem smislu spominje se ponovo 1562. godine.

To su nahije na području brodskog kadiluka, koje se spominju u izvorima do 1530. godine.

Područje koje su Turci osvojili 1527. i 1528. popisano je tek 1540. g., i to opet samo djelimično tako da o nekim nahijama na tome području postoje najstariji podaci tek iz 1562. g. Ipak mislim da su sve nastale približno u isto vrijeme, pa ću ih stoga navesti skupa.

Nahija *Zmijanje* odgovara istoj župi *Zemunik,* (a ne *Zemljanik* poznatoj od XIII st., koja je imala i svoj istoimeni grad[11]). Spominje se prvi put 1540. g., i u njoj sela *Ratkovo* i *Kola,* ali je, izgleda, prelazila i na desnoj strani Vrbasa, kao i stara župa *Zemunik* (Zeml'nik)[12]). U sastavu kobaškog kadiluka spominje se prvi put 1540, zatim 1587. g. Na teritoriji te nahije nalazio se 1562. g. grad i varoš *Zvečaj,* te mezra *Gračac,* koja se sada nije mogla ubicirati. Dotle su ovoj nahiji pripadala još neka sela koja su tada priključena jajačkoj nahiji.

Nahija Zmijanje ide u red onih oblasti koje su od vremena kada su potpale pod tursku vlast, pa sve do XIX st. imale filuridžijski status i unutrašnju samoupravu.

Nahija *Vinčac*. Grad Vinčac na desnoj obali Vrbasa, 13 km južno od Jajca, poznat je od 1453. g. Turci su ga zauzeli još 1489. g.[13]), ali se u turskim popisima spominje tek 1562. g. kao utvrđen grad i središte istoimene nahije.

Nahija *Jajce*. Premda se Jajce nalazilo u turskoj vlasti od decembra 1527. g. ova se nahija spominje tek 1562. g. Tada se na području jajačke nahije nalazila začudo i »varoš grada *Grebena* koji se drukčije zvao *Vrhkrupa*«. Ime stare župe Luke sačuvalo se u imenu sela *Dnoluka*. Ovoj je nahiji tada pripadao i grad *Bočac* na lijevoj strani Vrbasa.

Nahija *Trebovo* spominje se prvi put 1516, zatim 1528. g., pa 1540. i 1562. g. Negdje krajem 1562. g. izvijestio je kobaški kadija Portu da je potrebno čuvati predio Trebovo, što leži između Jajca i Banje Luke. Na to je došao ferman, datiran sa drugom dekadom džumada I 970 = 6—15. I 1562, kojim je dat muafijet tamošnjem stanovništvu s tim da čuva prolaze. Kako se na tome prostoru i danas nalazi selo *Tribovo,* to je položaj ove nahije sasvim utvrđen.

---

[11]) Vidi Skarić, *Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje. GZM 1937,* 37—55; M. Karanović u GZM 1936, 26—36.

[12]) Ime ove župe čitano je kao *Zemljanik,* ali kako dolazi od *»Zem'l'nik«* onda je ispravnije čitati Zemunik.

[13]) Thalloczy, *Povjest (grada i banovine) Jajca* 233.

Na teritoriji ove nahije, osnovan je 1591. g. *Varcar-Vakuf*, današnji *Mrkonjić grad.*[14])

Godine 1562. spominju se u ovoj nahiji sela Ponor, Papratnica ili Vrhkloke, Gornje i Donje Trebovo.

S obzirom na činjenicu da je spomenuti arz uputio kobaški kadija, jasno je da je tada kobaškom kadiluku pripadala ne samo ova nahija nego isto tako Jajce i Banjaluka.

Nahija *Banjaluka*. Premda je Banjaluka, poslije Jajca najznačajniji grad jajačke banovine, pala u turske ruke još krajem 1527. ili početkom 1528. g., ova se nahija spominje tek 1540. Grad Banjaluku spominju izvori tek 1494. g. Pod gradom je bila varoš s katolićkim samostanom.[15]) Stari Banjalučki grad ležao je u današnjem Gornjem Šeheru na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa, i nema nikakve veze s Vrbaškim gradom s kojim se redovno identifikuje. To su bila dva sasvim različita grada.

Nahija *Vrbaški*. Srednjovjekovna župa *Vrbas* poznata je od 1244. g.,[16]) a njen *castro Urbaz, Vrbaziensi, Orbaz* i sl. spominje se već 1293, pa 1321. i dalje često sve do 1527. g.[17]). Ali, pored svega toga, do sada nije bio ubiciran. Pitanjem ubikacije Vrbaškog grada, koji je bio centar vrbaške župe, bavilo se više naučnika, ali je, pored više pretpostavki, prevladalo mišljenje da je on identičan sa starom ili novom Banjalukom. Prema rezultatima naših istraživanja, pokazuje se tačna samo ona Thallòczyeva pretpostavka po kojoj je ovaj grad mogao ležati tamo, gdje se i danas nalazi mjesto *Vrbaška*[18]*)*, na desnoj strani gornjeg toka istoimenog potoka, koji se kod mjesta *Podgrađe* uliva u Savu. Tu je bilo središte i vrbaške nahije, koja se prvi put spominje tek 1562. g. Tada se na području te nahije spominju, začudo, sela: *Knežpolje i Slatina*. Ova je nahija tada pripadala novoselskom, a ranije, svakako, kobaškom kadiluku.

Nahija *Dobor* nazvana je po starom istoimenom gradu na lijevoj obali donjeg toka Bosne. Grad je poznat od 1401. g.[19]). Prije turske vladavine pripadao je oblasti Usora, a pod Turcima je postao središte istoimene nahije, koja se prvi put spominje 1562. g. u sastavu bosanskog sandžaka. Prostirala se, mislim, na cijelom prostoru između donjeg toka Bosne i Ukrine.

Turci su zauzeli Dobor 1535. ili 1536. g. U njihovoj vlasti spominje se već 1537, kada je imao posadu[20]).

Nahija *Kobaš* dobila je ime od istoimenog malog kastela na desnoj obali Save pod planinom Motajicom. Bio je u vlasti Berislavića od koga ga je oduzeo Husrevbeg 1530. g., ali je on definitivno pod turskom vlašću tek od 1535. g. U njihovoj vlasti spominje se 1536. g.[21]), a već

14) Arhiv Vakufske direkcije u Sarajevu.

15) Thalloczy n. d. 229.

16) *Acta Bosnae* 8—12.

17) Thalloczy, *Povjest Jajca* 235—238.

18) Isto.

19) Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.* Starine 39, 147.

20) Truhelka, *Gazi Husrevbeg* 141.

21) Isto 129.

1540. g. postoji najraniji spomen istoimene nahije i kadiluka. Drugi put se nahija i kadiluk Kobaš spominju 1554. godine[22]). U XVII st. Kobaš je bio samo palanka u banjalučkom kadiluku.

Nahija *Lefča* (= Levač) dobila je svoje ime po poznatom Livačpolju, što leži u kutu između Save i Vrbasa, gdje je nekada ležao i grad Livač. Ova se nahija prvi put spominje 1540. g. na teritoriji kobaškog kadiluka, kome je pripadala i 1560. g. Na teritoriji ove nahije nalazio se 1540. g. grad i varoš *Gradiška*, na desnoj obali Save, koja je pala pod tursku vlast 1535 (a ne 1537) g., i postala središte istoimene nahije i savske kapetanije sa sjedištem u *Gradišci*[23]).

Nahija *Dubica* nosi ime stare župe, ali je potrebno posebno ispitati da li se protezala na cijeloj teritoriji te župe. Ova je nahija osnovana odmah poslije 1538. g., kada su Turci zauzeli Dubicu, glavni grad dubičke županije. Do 1562. g. pripadala je kobaškom, a kasnije novoselskom kadiluku. Varoš Dubica nalazila se 1562. g. na »onoj«, dakle. hrvatskoj strani Une.

Dalje, kobaški kadiluk širio se i na suprotnoj strani Save. Naime, predjele Slavonije od kojih je 1557. g. obrazovan sandžak Začasna ili Pakrac Turci su pretvarali u nahije koje su u početku pripajali bosanskom sandžaku i kobaškom kadiluku.

Godine 1540. Turci su definitivno zauzeli Jasenovac, Novsku, Subotski Grad i Britvičevinu, a tri godine kasnije Stupčanicu, Čalkovac, Bijelu Stijenu, Podborje (Daruvar), Pakrac i Petrovinu. Godine 1544. pala je Kraljeva Velika, a s njom i Međurječje. Od tih gradova i predjela osnovane su nahije: Cernik, Pakrac, Bila Stina, Sirač, Dobra Kuća, Čalkovec, Stupčanica, Pakarski Sredel, Podvrški, Kutinovac, Šagovina, Podborje i Drenovci od kojih je 1557. obrazovan čazmanski (pakrački) sandžak pa ćemo ih prikazati kad budemo govorili o upravnoj podjeli toga sandžaka.

3. KADILUK KAMENGRAD

Odavno se povlači tvrdnja da je Kamengrad došao definitivno pod tursku vlast još 1463. g. Međutim, u turskoj vlasti spominje se tek potkraj XV st., a stalno, uglavnom, od 1503. Negdje prije 1530. g. postao je središte posebnog subašiluka. U njemu je te godine, pored gradske posade, sjedio subaša Malkošić, koga je tamo našao Kuripešić.[24]) Sve do sredine XVI st. Kamengrad je bio središte istoimene nahije bosanskog ili kliškog sandžaka. G. 1517. Kamengrad se spominje kao tvrđava na teritoriji kliškog sandžaka[25]), ali ga nema u popisu tog sandžaka iz 1574. g. dok se 1562. g. spominje kao nahija bosanskog sandžaka, a 1574. g. spominje se u jednom dokumentu i kadiluk Kamengrad[26]), pa se može zaključiti da je ovaj kadiluk osnovan poslije 1562, a prije 1574. g. Tada je Kamengrad bio u sastavu bosanskog sandžaka. Ali, da li je

[22]) Arhiv Vakufske direkcije u Sarajevu.
[23]) Sravni H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* 75.
[24]) Kuripešić-Pejanović 16.
[25]) I. H. Uzunçarşili, *Kapikuli Ocaklari* II, 85—86.
[26]) I. H. Uzunçarşili, *Kapikulu Ocaklari* II, 85.

ostao u sastavu toga sandžaka sve do osnivanja bihaćkog sandžaka, krajem XVI ili početkom XVII st., ili je, kao što neki dokumenti upućuju, bio neko vrijeme i u sastavu kliškog sandžaka, nije sasvim jasno.

Sjedište ovog kadiluka bilo je prvo u Kamengradu, ali je ono, izgleda, prije kraja XVI st. preneseno u *Stari Majdan,* koji se turski zvao prvo *Madeni Ahen* (= Gvozdeni Majdan). U njemu je osamdesetih godina XVI st. »otkriven« rudnik željeza. koji je davao izvrsnu rudu, pa se odmah pristupilo njegovom eksploatisanju.[27]) Vjerovatno stoga je i središte toga kadiluka preneseno u Stari Majdan, ali je kadiluk stalno zadržao svoje prvo ime.

Što se tiče teritorijalnog opsega ovoga kadiluka u najranije doba, zna se da su mu, pored Kamengradske, pripadale još nahija: Sana ili Ključ, Sanica i Bilaj-Blagaj koje su nam od ranije poznate. Ovome su kadiluku vjerovatno pripadale i druge nahije u porječju Sane, Une i njihovih pritoka, kao i svi turski gradovi i predjeli preko Une. Na teritoriji ovoga kadiluka spominju se u izvorima gradovi: Kamengrad, Pećigrad, (turski Mihapekler), Mala i Velika Kladuša, Šturlić, Podzvizd, Vranograč, Todornovi, Bužim, Stijena, Stari Majdan (Madeni Atik), Jezerski, Krupa, Otoka (Ada-i Kebir), Sanski Most (Džisri Sana) i Cazin.

Stare nahije Sana ili Ključ i Bilaj-Blagaj mogle su ostati u sastavu tog kadiluka samo do prve polovine XVII st., kada je osnovan kadiluk *Jezero,* kome su priključene i te nahije.

4. KADILUK STARI VLAH

Krajem XVI i početkom XVII st. izdvojene su iz novopazarskog kadiluka nahije: Sjenica, Moravica, Barče i možda još koja, a iz brveničkog kadiluka nahije Radohna, Ostatije i Bobolj i osnovan novi kadiluk koji je zvanično nazvan *Stari Vlah* (turski: *Istar Eflak* ili *Istar Iflak).* Kada je nastao geografski pojam *Stari Vlah,* od čega on dolazi, i šta je tačno obuhvatao, to su pitanja kojima su se bavili: Milićević, Novaković, Jireček i drugi, ali ona do danas nisu raščišćena. Suprotno Novakoviću, Jireček misli da to ime ne potiče iz ranog srednjeg vijeka[28]). Najstariji dokumentovani spomen toga imena on vidi u prezimenima Miloša Starovlaha, koji se spominje 1433. g., i Pavla Starovlahovića, koji se spominje 1466. g. pa pretpostavlja da bi Stari Vlah moglo biti plemensko ime koje je od XV st., potisnulo imena župa Sjenice, Moravice itd. Isto onako kao što su plemenska imena Zupci, Nikšići, Mrkojevići istisnuli župe Vrsinje, Onogošt i Papratnu«[29]).

Na to se sada može dodati da se Stari Vlah ne spominje ni u turskim izvorima XV i prve polovine XVI st. Najstariji poznati turski izvor, u kome se spominje taj pojam i ovaj kadiluk, predstavlja jedno nedatirano pismo, svakako iz druge polovine XVI st.[30]), zatim jedan berat sultana Ibrahima od 6. februara 1641. g. kojim je Radojica, sin Novakov na prijedlog Ahmeda, naiba kadije *Starog Vlaha,* postavljen

---

27) Isto.
28) K. Jireček-y. Radonić, II, 35.
29) Isto.
30) DAD, Acta turcarum B 14.

primićurom[31]). Od tada se starovlaški kadiluk spominje često sve do XIX stoljeća.

Sada se zna još da ovaj kadiluk nije osnovan prije 1572. g., jer se u jednom turskom dokumentu iz te godine kaže da sela Dubnica i Stup, koja se nalaze u bližoj okolini Sjenice, pripadaju novopazarskom kadiluku[32]). Kada se ima na umu da je Sjenica bila središnja nahija starovlaškog kadiluka, onda je jasno da ovaj kadiluk tada još nije bio osnovan.

Glavni razlog da se ovaj kadiluk javlja relativno kasno objašnjava se prvenstveno time što je ovo područje i u XVI st. bilo naseljeno uglavnom stočarima, koje nije bila zahvatila jača islamizacija.

Teritoriju ovog kadiluka sačinjavale su nahije: Sjenica, Barče odnosno Nova Varoš, Radohna (danas Radoina) Ostatije, Bobolj i stara nahija Moravica u kojoj Evlija Čelebija spominje i nekakav grad. Prema tome, sada se može dosta određeno kazati da je pojam Stari Vlah po turskoj administrativnoj podjeli odgovarao teritoriji istoimenog kadiluka, odnosno području spomenutih srednjovjekovnih župa, i kasnijih turskih nahija. A kako taj pojam ne označuje nikakvo određeno mjesto, naselje, mislim da je postojao i znatno ranije, prije osnivanja ovog kadiluka, bez obzira na to što se ne spominje u izvorima. Na to dovoljno upućuje sama činjenica što je taj kadiluk nazvan Starim Vlahom. Taj pojam je morao biti dobro poznat, poznatiji od svakog drugog šireg pojma u tom kraju, pa da se po njemu nazove jedan kadiluk. Ovo se izvodi iz činjenice što nije poznat ni jedan kadiluk u našim zemljama koji ne bi nosio ili ime mjesta u kome mu je bilo sjedište, ili ime neke oblasti (Drina, Neretva, Brod i dr.).

Glavno središte ovog kadiluka i sjedište njegovog kadije bila je *Sjenica,* koja je poznata iz srednjeg vijeka ne samo kao župa i kasnija nahija nego i kao određeno mjesto.

Sjedište ovoga kadiluka bilo je u Sjenici i početkom XVIII st. Tada je starovlaški kadija imao svoga naiba u Novoj Varoši[33]).

Samo Evlija Čelebija piše da je i »*Nova Varoš* ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od stopedeset akči na teritoriji bosanskog sandžaka«,[34]) ali to nije ispravno ako on pod tim ne misli na ovaj starovlaški kadiluk čiji je kadija u to vrijeme sjedio možda u Novoj Varoši. Jedan, samo šest godina mlađi, zvaničan popis kadiluka ne spominje novovaroški, nego samo starovlaški kadiluk[35]). Ne spominje se ni u drugim izvorima, pa prema tome tvrdnja Evlije Čelebije neće biti ispravna.

5. SARAJEVSKI KADILUK — BOSANSKI MULALUK

Sve do vladavine Sulejmana Zakonodavca (1520—1566) g. kadiluci su u Osmanskom Carstvu bili podijeljeni na pet razreda ili kategorija. Prvi, najviši razred, predstavljali su dva kazaskera, jedan za Rumeliju,

---

31) Đurđev, *Nešto o vlaškim starješinama.* GZM 1941 (prilog).
32) DAD, Acta turcarum, (nesređeno).
33) Husrevbegova biblioteka u Sarajevu Sidžil br. 73, str. 55.
34) Evlija Čelebija — H. Šabanović, *Putopis* I, 11.
35) Bašagić, u Novom Beharu IV, 187.

a drugi za Anadoliju. Drugi razred predstavljali su kadije turskih prijestonica: Bruse, Jedrena i Carigrada; treći, kadije koji su služili u središtima ajaleta kao Sofija. Oni su imali naslov *mulla*. Četvrti razred sačinjavali su kadije u središnjem sandžaku kao Sarajevo, Foča, Požega i dr., a peti sve kadije po kadilucima provincija.

Kasnije su u tome pogledu više puta vršene razne izmjene. Jedna je provedena u doba Sulejmana Zakonodavca. Po toj reformi su i neki kadiluci u sjedištima sandžaka podignuti na rang mulaluka. Među takve gradove spadali su, što se naših zemalja tiče, samo Sarajevo i Beograd. Kadije ove kategorije imali su naslov *mulla* (od ar. *mevla* »gospodin«), kao i kadije u sjedištima ajaleta, samo su ipak bili za jedan stepen niži. Po toj reformi je i sarajevski kadiluk podignut na rang mulaluka. Ali, kada je to tačno bilo, sada se ne zna. Najstariji izvor u kome se spominje ovaj mulaluk potiče iz 1578. g.[36]), ali je svakako koju deceniju stariji. Bosanski mulaluk je imao istu teritoriju koju je imao i ranije sarajevski kadiluk. On nije mogao dobiti mnogo veći značaj, stvarnu i teritorijalnu nadležnost već zbog toga što je Sarajevo još sredinom XVI st. prestalo da bude središte bosanskog sandžaka, i što je tek poslije 1639. g. postalo središte bosanskog ajaleta. Ipak je sarajevski kadija i kasnije bosanski mula bio najviši i najuticajniji kadija u Bosni i susjednim sandžacima kao i cijelom pašaluku za čitavo vrijeme njegovog postojanja. Sarajevske kadije su skoro kroz cijelo XVI st. bili istovremeno mufteši (inspektori) državnih prihoda i uz sarajevski kadiluk vrlo često dobijali su u svoju jurisdikciju i kadiluk Neretvu kao neki dodatak ili kao arpaluk[37]). Ali, ako se teritorija ovog mulaluka nije nikada naročito proširila, nije se ni smanjila ranija teritorija starog vrhbosanskog kadiluka, niti je razbijena na nove kadiluke, kao ostali stari kadiluci, nego su tu izvršene samo neke, sasvim neznatne izmjene, kojima je ovaj kadiluk više dobio nego što je izgubio.

Pored starih nahija sarajevskog kadiluka (Saraj, Dubrovnik, Visoko, Kreševo odnosno Fojnica sa Lepenicom), ovome su mulaluku krajem XVI st. bile pripojene nahije Neretva i Prozor, koje su ranije pripadale kadiluku Neretvi u kliškom sandžaku; zatim dio nahije Glasinca (područje Pala), dok je njegova stara nahija Kladanj izdvojena iz ovoga kadiluka i sa Olovom, ranijom nahijom višegradskog kadiluka, obrazovala poseban kadiluk.

6. KADILUK OLOVO

Sve do osamdesetih godina XVI st. Kladanj je predstavljao nahiju sarajevskog, a Olovo nahiju višegradskog kadiluka. Nešto prije 1580. g. osnovan je poseban kadiluk *Olovo*[38]) kome je pripojena i nahija *Kladanj,* pa se stoga ovaj kadiluk u XVII st. zvanično nazivao kadiluk *Kladanj i Olovo, Kladanj sa Olovom;* ili obratno. Sjedište kadiluka bilo je nekad u jednom, a nekad u drugom mjestu, pa se stoga ovaj kadiluk katkada naziva jednostavno kadiluk Kladanj, odnosno kadiluk Olovo.

---

[36]) Zbornik M. Enveri Kadića pod g. 986; Muvekit 52.
[37]) Za to postoje mnogobrojne potvrde u dokumentima.
[38]) Ferman iz te godine ima O. Sokolović.

Sada nemamo nikakvih bližih podataka o tome kada je ovaj kadiluk osnovan. Jedino možemo reći da je to bilo negdje psolije 1560, a prije 1580. g. Ovome su kadiluku svakako bile priključene i nahije Bribić ili Kamenska kao i nahija Jelaška Župa, koje su dotle pripadale višegradskom kadiluku.

7. KADILUK PRIBOJ

Predturska varoš Priboj javlja se 1469. g. kao trg (pazar) u nahiji Dobrun u kadiluku višegradskom, a od 1528. do 1565. g. kao samostalna nahija[39]). Poslije 1565, a prije 1590. Priboj je postao samostalan kadiluk koji se prvi put spominje 1590. g.[40]). Drugi put se spominje 1660. g. kao kadiluk u rangu kadiluka od 150 akči[41]). Zatim 1667. g.[42]). Nešto kasnije, prije 1758. g., pripojen je starovlaškom kadiluku u čijem je sastavu ostao do 1807. g. kada je pripojen čajničkom kadiluku[43]).

Ovome je kadiluku pripadala i nahija Pribud, a za ostale možemo samo da nagađamo.

8. KADILUK TEŠANJ

Pored svih turskih osvajanja i širenja sjevernog dijela bosanskog sandžaka niz dolinu Bosne, na tome području nije osnovan nijedan novi kadiluk sve do druge polovine XVI st., već su sve osvojene oblasti u porječju Bosne pripajane starom bosanskom vilajetu i kadiluku. Tek osamdesetih godina XVI st. spominje se u donjem toku Bosne novi tešanjski kadiluk.

Kada je tačno osnovan taj kadiluk, sada se ne zna. Tešanj se prvo spominje u nahiji Maglaj, zatim je postao središte nahije Usore (1516. g.). I 1531. g. spominje se Tešanj u maglajskoj nahiji[44]) a 1553. spominje se tvrđava Tešanj u maglajskoj nahiji i brodskom kadiluku[45]), što je svakako odraz prvobitnog, a ne faktičkog i izmijenjenog stanja, jer se 1516, 1528. pa 1540. g. spominju Maglaj i Usora kao dvije zasebne nahije. Godine 1560. spominje se Tešanj sa istoimenim gradom i kasabom kao posebna nahija kojoj je tada pripadao i grad Doboj. U istom izvoru spominju se i nahija Maglaj i Usora posebno, pa prema tome nema sumnje da se tu radi o posebnoj nahiji. Dalje, poznato je da Tešanj ni 1556, a ni 1560. g. nije predstavljao poseban kadiluk, nego je i tada pripadao brodskom kadiluku. Tešanjski kadiluk, spominje se prvi put tek 1584. g.[46]), što znači da je osnovan negdje poslije 1560, a prije 1584. g. Tada je ovom kadiluku pripadala i nahija Maglaj, a svakako još i Žepče, Usora, Ozren, Trebinje i Doboj, koji je i ranije pri-

---

39) A. Bejtić, *Priboj na Limu,* Sarajevo 1945, str. 15—18.
40) Isto.
41) Evlija Čelebija — H. Šabanović, *Putopis* I, 10.
42) Bašagić u Novom Beharu IV, 187.
43) A. Bejtić n. d. 15—18.
44) Truhelka, *Gazi Husrevbeg* 116.
45) Isto.
46) DAD, Acta turcarum B, 17.

padao tešanjskoj nahiji. Tešanjske kadije imale su svoje naibe u Žepču i Doboju. Tako je ostalo sve do XIX st. kada je i Maglaj postao samostalan kadiluk.

9. KADILUK JAJCE

Od pada pod tursku vlast (početkom 1528) pa do četrdesetih godina XVI st. Jajce je pripadalo brodskom kadiluku, a kad je osnovan kobaški kadiluk (oko 1540) pripojeno je tome kadiluku i ostao u njegovom sastavu sve do devedesetih godina XVI st. Poslije 1580, a prije 1590. g. Jajce je postalo središte istoimenog kadiluka, koji se prvi put spominje u prvoj dekadi rebia II 999/28. XII 1590—6. I 1591. g.[47]). Središte kadiluka bilo je u Jajcu.

Ovaj je kadiluk obrazovan izdvajanjem nahija: Jajce, Vinčac, Vrbanja ili Kotor, Vrhovine i Trebovo iz banjalučkog kadiluka.

Nahija *Jajce* spominje se posljednji put u sastavu kobaškog odnosno banjalučkog kadiluka 1562. g. Toj nahiji pripadao je i grad *Bočac* na lijevoj strani Vrbasa, koji je početkom XIX st. bio napušten.

Nahija *Vinčac* je u sudsko-administrativnom pogledu dijelila sudbinu jajačke nahije. Grad Vinčac je bio napušten prije XIX stoljeća.

Nahija *Vrbanja* ili *Kotor* spominje se u sastavu jajačkog kadiluka od 1612. do 1693. godine.[48]) Središte nahije bila je *Kotor-Varoš*. U gradu Kotoru nalazila se posada sve do XIX stoljeća.

Nahija *Vrhovine* zapremala je istočni dio šireg istoimenog predjela, koji je nazvan *Ravna Vrhovina*. U ovom užem opsegu ona se spominje prvi put 1562. g. Središte nahije bio je *Skender Vakuf*.

Tokom XVII st. spominje se nekoliko puta nahija *Ugar* (prvi put 1633)[49]), koja se svakako prostirala u porječju istoimene rijeke, desne pritoke Vrbasa, ali mi nije poznato da li je identična sa ovim Vrhovinama ili je predstavljala posebnu nahiju.

Nahija *Trebovo* spominje se u sastavu jajačkog kadiluka prvi put 1591. g., samo ne izričito. Naime, u toj nahiji na mjestu današnjeg Mrkonjić-Grada postojalo je selo *Gornje Kloke*. Carski kizlaraga Hadži Mustafa-aga, rodom iz tog sela, podigao je prije 1591. g. u svome rodnom mjestu džamiju i karavansaraj sa 20 soba. Otada se ovo selo počelo nazivati *Jenidže-i Jajce* (Novo Jajce). Hadži Mustafa je u tom selu pokupovao neke zemlje i tu osnovao kasabu, koja se kasnije prozvala *Varcar-Vakuf*. Kako se nalazila na drumu koji je vodio iz Skoplja u Banjaluku, ta se kasaba do pretkraj XVII st. bila lijepo razvila, a tada su je uskoci spalili i više se nije nikada oporavila, nego je postala obična palanka. Nahija Trebovo spominje se ponovo 1593. godine[50]).

---

[47]) Arhiva Vakufske direkcije u Sarajevu br. 263.

[48]) Orijent. institut, Jajački sidži br. 10.

[49]) Skarić, *Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje*. GZM XLIX, 1937, sv. 2 str. 52.

[50]) Stojanović, *Zapisi i natpisi* br. 850. Neki pop Bogdan u zapisu iz 1593. g. zovu ovu nahiju *Župa Trebovo*.

Jajački kadiluk je često dodjeljivan raznim kadijama zajedno sa banjalučkim ili sa novoselskim kadilukom[51]). Dugo vremena je ovom kadiluku pripajana nahija *Bohorina*, pa je on stoga često nazivan kadiluk *Jajce i Bohorina*[52]).

Na teritoriji ovog kadiluka nalazio se i stari grad *Komotin*, koji Turci nisu koristili.

10. KADILUK KOSTAJNICA

Kostajnica je 1562. g. bila središte istoimene nahije u novoselskom kadiluku. Krajem XVI ili početkom XVII st. postala je središte istoimenog kadiluka, koji je postojao sve do pada Kostajnice pod Austriju 1687. godine.

Poznato je da su ovom kadiluku pripadale nahije Kostajnica, Dubica, Novi i Vrbaški, koje su dotle pripadale novoselskom kadiluku, ali o tome sada nemamo dovoljno podataka iz tog doba.

Kad su Turci izgubili Kostajnicu, onda je dio teritorije ovog kadiluka koji je i dalje ostao pod turskom vlašću, predstavljao jedan kadiluk koji je nazivan *Bekije-i Kostajnica* (= Ostatak Kostajnice). Sjedište kadiluka preneseno je u *Kozarac*.

U Dubici je redovno sjedio naib kostajničkog kadije.

11. KADILUK TRGOVIŠTE

Poznato je da je 1461. g. vilajet Ras predstavljao istovremeno jedan kadiluk sa sjedištem u Trgovištu, ali se taj kadiluk ne spominje u kasnijim izvorima sve do XVII st. jer je vjerovatno bio ukinut odnosno priključen novopazarskom kadiluku, pa je u XVII st. ponovo osnovan.

Najstariju vijest o obnovljenom kadiluku Trgovištu pruža nam Evlija Čelebija, koji, govoreći o Novom Pazaru, kaže da on »graniči sa tri kadiluka, pa je uobičajeno da pazarnim danom u sedmici dođu na jedno mjesto trojica kadija«, a među njima i kadija Trgovišta[53]). Samo se ovaj kadiluk ne spominje u popisu kadiluka iz 1667. g.[54]), ali ga navodi onaj nešto mlađi popis, koji nam se sačuvao u prepisu Huremovića, u kome se kaže da je ovaj kadiluk pripojen novopazarskom kadiluku[55]). Gdje je bilo sjedište tog kadiluka, i koje su mu nahije pripadale, sada se ne zna. U svakom slučaju, on neće biti identičan sa istoimenim kadilukom u prizrenskom sandžaku, kome je bilo sjedište u Rožaju i koji se spominje kroz svo XVI stoljeće.

12. KADILUK KOSOVSKA MITROVICA (MITROVIÇECIK)

Kosovska Mitrovica je sve do XVI st. pripadala nahiji Zvečanu. Sredinom tog stoljeća postala je posebna nahija, a u prvoj polovini XVII st. zaseban kadiluk. Kada je tačno osnovan ovaj kadiluk, još nije

---

[51]) Tako su Banjaluka i Jajce imali zajedničkog kadiju 1697. g. Tada je neki Murteda bio kadija obaju kadiluka.

[52]) Mnogi su ovu nahiju Bohorinu pogrešno čitali kao Vrhovinu. Ovdje se misli na Bohorinu u srednjem Podrinju.

[53]) Evlija Čelebija — H. Šabanović, *Putopis* II, 14.

[54]) Novi Behar IV, 178—9.

[55]) GZM 1942, 240, 253.

poznato. Evlija Čelebija je prošao kroz Mitrovicu 1660. ili 1661. g., ali ne kaže da je ona kadiluk. Međutim, on je mogao zaboraviti da to spomene kada je tu na Kosovu našao tako bogat majdan legendi, koje je on od svega najradije bilježio. Ovaj kadiluk spominju navedeni popisi iz 1667. i 1745. g. kojima se, svakako, odražava starije stanje. Drugih podataka o ovom kadiluku nema. Svakako mu je pripadao grad i nahija Zvečan. Ovaj kadiluk je zvanično nazivan Mitrovičadžik (Mala Mitrovica), kao i sama Kosovska Mitrovica. To je bio najistočniji kadiluk bosanskog sandžaka i pašaluka.

13. KADILUK ČELEBI PAZAR ILI ROGATICA

Razvoju srednjovjekovne varoši Rogatice posvetio je neku pažnju prvi turski gospodar zemlje Pavlovića Mehmed-čelebija Isabegović pa se ona po tom njegovom naslovu prozvala turski Čelebi Pazar. Od 1463. do 1520. g. ona je predstavljala trg, pazar u nahiji Borču, pa su je nekad nazvali i pazar Borač. Kasnije je postala posebna nahija višegradskog kadiluka. Ali, kada je to bilo, ni približno nam nije poznato. G. 1558. spominje se Rogatica kao kasaba u istom kadiluku[56]). Isti status imala je i 1565. g.[57]). Poslije toga nema o njoj nikakvih podataka sve do 1667. g. kada se ona spominje kao samostalan kadiluk[58]), kome su pripadale nahije: Borač, Prača sa istoimenom kasabom, Brodar, Vratar. Čelebi Pazar, i nahija Glasinac ili Mokro. Rogatica je imala serdara.

14. KADILUK DERVENTA

Najmlađi kadiluk, koji je u ovom periodu osnovan u dolini Bosne, bio je kadiluk Derventa. Najstariji spomen tome kadiluku pruža nam Hadži Kalifa[59]), pa se na osnovu toga može zaključiti da je osnovan nešto prije sredine XVII st. Drugi put se spominje 1667. g.[60]). Na teritoriji tog kadiluka spominje se: Brod i Dubočac. Drugih podataka o ovom kadiluku sada nema.

---

56) Vakufnama Husein-bega Arnautovića iz 1558. u Vakufskoj direkciji.
57) A. Bejtić, *Priboj na Limu,* Sarajevo 1945, str. 17, nap. 11.
58) Novi Behar IV, 187.
59) Spomenik XVIII, 1892, 82.
60) Novi Behar IV, 188.

jinu i Primorje (1492/3) oni su Avgustinu ostavili njegove baštine koje su se nalazile u »nahijama Vrgorac, Ljubuški i Primorje«[8]). On ih je posjedovao sve do svoje smrti (prije 1497). Poslije njegove smrti Turci su Krajinu i Augustinovu Humsku (zemlju) privremeno bili povjerili drugom svome čovjeku opet domaćem feudalcu Jurju Markoviću-Kačiću koji je 13. juna 1499. g. pisao Splićanima kao turski podanik, a 1500. g. nazivao se gospodarem Krajine i čitave Avgustinove Humske (zemlje) (de tutta la Augustinova Chumsca)[9]). Šta je dalje bilo s Avgustinovom baštinom ne znamo sve do 1510. g. Treće dekade šabana 916/22. XI-1. XII 1510. izdao je neretvanski kadija jedan hudžet iz koga saznajemo da je tada sa Porte došao carski sklav zaim Mezid sa fermanom kojim je sultan sve baštine, zemlje, mulkovna dobra i sve stvari, malo i veliko što je bilo Fra Avgustina, koji je ranije bio vojvoda u nahijama Vrgorac, Ljubuški i Primorje, dao njegovom bratučedu Petru sinu Pavlovu i naredio spomenutom kadiji da sa poslatim sklavom izvrši pregled tih imanja i uvede Petra u posjed. Oni su otišli u spomenuta mjesta, pregledali Avgustinove baštine i predali ih Petru sa kneževskim naslovom (ili u knežinu?). Kad je to Petar primio, on je u zasjedanju suda izjavio da je ranije njegov stric Avgustin od svojih baština dio mezre Zaostrog sa nekim ratajima i zemlje Ljupče i njivu Trnova Kilina (Ćiline) i baštinu Pavla Dragića dao u vidu zavještanja redovnicima manastira Svete Gospođe u nahiji Primorju te da to i on priznaje[10]). Suvremeni ćirilski zapis na poleđini toga akta nedvojbeno utvrđuje da je navedene posjede »bio dao *Augustin Vlatković* manastiru zaostroškom« i potvrdio Petar Šimraković vojvoda«[11]). Na osnovu jednog drugog akta zaključujemo da je Augustin ovaj poklon izvršio prije 1492. g. i da su Turci dotle bili zaposjeli Makarsko primorje[12]).

»Augustinova zemlja« spominje se prvi put 1495. g.[13]), a 1500. g. u obliku Augustinova Humska zemlja[14]). Iz navedenog akta saznajemo da je Augustinova vojvodina obuhvatala Vrgorac, Ljubuški i Primorje[15]). Čini se da je središnji predjel te vojvodine bio u Gornjem Makarskom primorju sa sjedištem u *Gradcu.* Taj predjel spadao je do 1535. g. u nahiju Primorje, koja je potom razbijena u dvije nahije: *Primorje* i *Fragustin* tako da je nahija Primorje obuhvatala Donje, a nahija Fragustin Gornje Makarsko primorje.

---

8) Zaostrog, Turski spisi br. 12.

9) Fr. Rački, *Obitelj Kačić u povjesnim dokumentima,* Zadar 1885, 13—14; *Rad* 130, 27—28; Šišić, *Letopis* 260 i d.

10) Zaostrog, Turski spisi br. 12.

11) Taj savremeni zapis glasi: *Hodiet koga da Petar Šimraković vojvoda i potvrdi istanovice (?) na tevtišu sve šta je bio dao Augustin Vlatković manastiru zaostroškomu postavljene u sidžil at'name«.*

Drugi mlađi zapis glasi: *Da e naša Sveta Gospa, sva Ljupče i Čelina aliti Selina zemlja i baština Pavla Dragičevića.*

12) Zaostrog, Turski spisi br. 5 iz 1494. god.

13) Isto br. 6 od 1495. g.

14) Rački n. m.

15) Zaostrog, Turski spisi broj 12.

Nahija Fragustin spominje se prvi put 1537. g.[16]). Kako se Zaostrog, koji je pripao toj nahiji, još 1535. g. spominje u sastavu nahije Primorje[17]), znači da je to razdvajanje izvršeno između 1535. i 1537. godine.

Ova je nahija pripadala prvo mostarskom a kasnije (od 1576) imotskom kadiluku i ostala u njegovu sastavu sve do osnivanja gabelskog kadiluka, a onda pripojena tome kadiluku.

Osim ovih starih nahija mostarskom kadiluku pripadale su u prvo vrijeme još nahije *Radobolja* i *Poljica*. Te su krajeve Turci uznemiravali još od 1468. g. pa sve dok ih nisu podvrgli pod svoju vlast. Poljičani su, npr., još 1479. g. molili Mlečane da se prilikom sklapanja mira sa Turcima (25. I 1479) zauzmu za njih »kod mostarskog vojvode koji je pobirao carev harač« da ih pusti na miru i da s njima postupa prijateljski. U tome smislu je 12. marta 1481. g. izdat jedan ferman hercegovačkom sandžaku. U novom mletačko-turskom ratu (1499—1502) pregazile su turske čete Cetinu i probile Poljica (krajem januara ili početkom februara 1500). Godine 1506. odbjegli su neki Poljičani Turcima. Među njima je bio i Ivaniš Nenadić, brat tadanjeg mostarskog vojvode. Iz Poljica je bio i hercegovački sandžakbeg Mehmed-beg (imenovan početkom decembra 1500. g.) koji je pozivao svoje rođake da mu dođu. Djelovanjem tih ljudi pobunili su se Poljičani protiv mletačke vlasti 1508. g. i htjeli da pređu pod tursku vlast, ali je to bilo osujećeno. Međutim 1513. g. kada su Turci zauzeli Čačvinu, Sinj i Nutjak (Nućak, grad Žarka Dražojevića) Poljica su bila opkoljena turskim pozicijama pa su se Poljičani svojevoljno potčinili Turcima i pristali da plaćaju harač. Na to je izdat ferman hercegovačkom sandžakbegu da s njima kao sultanovim podanicima postupa lijepo. Ali su Poljičani 1527. otkazali plaćanje harača pa ih je 1530. g. hercegovački sandžakbeg Ahmed napao i opljačkao. Na to su se sljedeće godine izmirili. Sultan je potom darovao Alvižu Grittiu Senj, Klis i Poljica koja je preuzeo njegov zastupnik Nikola Querini, ali na ovoj strani nije bilo nikakva reda ni mira sve do 1540. g. kada su Poljica definitivno ostala pod turskom vlašću[18]).

Sličan slučaj bio je i sa Radoboljom koja je devedesetih godina XV st. povremeno priznavala tursku vlast[19]). Turci su popisali Radobolju još 1510. g., a Poljica 1516. g. kao dvije nahije mostarskog kadiluka[20]).

Nahija *Radobolja* spominje se u turskim izvorima 1510. g. s naznakom da gravitira Imotskom. Međutim glavni grad te nahije bio je stvarno *Proložac*. To je bila vlaška nahija koja je spadala prvo u sandžakbegov, a zatim u carski has. Plaćali su po jednu filuriju i bili podijeljeni u četiri džemata. Ova nahija ostala je u sastavu mostarskog kadiluka do osnivanja kadiluka u Imotskom.

Nahija *Poljica*. Stara općina Poljica upisana je u turske posjede prvi put 1516. g. kao vlaška nahija sa devet džemata vlaha. Na čelu prvog džemata nalazio se knez Radoš sin Kostanića. Ali se iz samoga toga popisa vidi da se tu ne radi o popisu same njene teritorije nego

---

16) Zaostrog, Turski spisi 33.
17) Isto broj 31.
18) Ivan Pivčević, *Povjest Poljica*. Split 1921, 45 i dalje.
19) Isto.
20) Sravni popise br. 193, 987 i 1063.

stočarskih grupa jer tu stoji da su »spomenuti vlasi pridobijanjem (istimalet) *došli iz spomenute nahije*. U rukama imaju sultanove povelje i daju godišnje po jednu frengi filuriju[21]). Pripadali su gradu Nutjaku (Nućak). Na čelu jednog džemata nalazio se Strahinja sin Vitasov.

Taj teritorij imao je mostarski kadiluk do osnivanja Imotskog kadiluka kada je izgubio znatan broj svojih nahija.

2. KADILUK CERNICA

Mala varošica Cernica pored Gatačkog polja poznata je iz srednjeg vijeka. Ona je bila središte gatačke nahije a prie 1532. postala je središte istoimenog kadiluka koji se tada prvi put spominje[22]). Cernica je bila središte ovoga kadiluka do sredine XIX st. a kasnije je preneseno u Gacko. Sada se moglo utvrditi da su ovome kadiluku pripadale nahije: Gacko, Vrm odnosno Klobuk i Piva koje su nam poznate od ranije kada su pripadale fočanskom kadiluku.

3. KADILUK NEVESINJE

U nekim knjigama dubrovačkog arhiva spominje se nevesinjski kadija još 1470. g.[23]). To bi poslije drinskog i blagajskog kadiluka bio najstariji kadiluk u ovome sandžaku. Međutim, tu se nikako ne radi o nevesinjskom kadiji kao samostalnom sudsko-administrativnom organu niti o kadiluku kao jednoj samostalnoj sudsko-administrativnoj jedinici, nego o naibu drinskog kadije odnosno nijabetu (ispostavi) drinskog kadiluka, a takove ispostave postojale su u mnogim nahijama svakog kadiluka. Nevesinjski kadiluk osnovan je tek oko 1537. g. O osnivanju i teritorijalnom opsegu toga kadiluka govori jedan jedinstven ferman iz 1550. g. pa ga stoga ovdje donosim doslovno:

Najispravnijem muslimanskom kadiji, najboljem valiji pravovjernih, majdanu učenosti i pouzdanosti gospodinu sarajevskom kadiji, neka bi mu vrline bile trajne!

Kada vam stigne ovaj visoki carski tevki (ferman), primite na znanje ovo:

Sadašnji nevesinjski kadija poslao je mojoj uzvišenoj Porti pismo (mektub) kojim je izvijestio ovako:

Ranije je kadiluk *Neretva* koji pripada *kliškom sandžaku* sa nahijom *Neretvom* koja se nalazi u *hercegovačkom sandžaku* sačinjavao jedan kadiluk. Arzom bivšeg sandžakbega izdvojene su iz fočanskog kadiluka nahije *Nevesinje* i neke druge (!?) nahije, a iz kadiluka Neretve nahija Neretva koja pripada hercegovačkom sandžaku i od toga osnovan kadiluk Nevesinje. Stoga su sve te nahije sve do današnjeg dana uživali (tesarufili) nevesinjske kadije, a ti sada, poslije trinaest godina, koliko je prošlo od toga izdvajanja, izjavljuješ ovako:

»Nahija Neretva koja pripada hercegovačkom sandžaku nije izdvojena iz kadiluka Neretve niti je ona priključena nevesinjskom kadiluku (nego) ona pripada mome kadiluku, njeno pritežavanje (tesaruf) od strane bivših (nevesinjskih) kadija ne uzima se u obzir. Isto tako ne

---

21) Popis br. 193.
22) Acta turcarum C³, 18.
23) Božić, n. d. 207.

uzima se u obzir ni *kajd* u carskom defteru kojim je spomenuta nahija (pripojena) nevesinjskom kadiluku, jer prilikom izdvajanja nije priložen carski izun. Osim toga, bilo je potrebno da kasaba Belgrad te Bila, Grković i druga sela u spomenutoj nahiji budu prilikom izdvajanja izričito navedena, a ona nisu (tako) izdvojena«.

Ti od njega tražiš potvrdu o tome da su izdvojena i ometaš ga u tesarufu. Treba da znaš da je tebi data Neretva kao dodatak (zamime) pa ti naređujem sljedeće:

Kada ti stigne moj uzvišeni hukum (ferman), nemoj da se miješaš u ono što od ranije tesarufi nevesinjski kadija. Tako da znaš i nemoj izazivati da mi se ponovo žali. Osloni se na moj carski znak.

Napisano u posljednjoj dekadi mjeseca zi'l-hidže devet stotina pedeset i sedme (= 29. XII 1550 — 8. I 1551) godine.

U rezidenciji Jedrenu[24])

Ovaj ferman, tako rijedak po svome sadržaju, pomogao nam je da razmrsimo toliko nejasnu situaciju u pogledu administrativne podjele u Neretvi i pružio detaljne informacije o postanku i teritorijalnom sastavu nevesinjskog kadiluka. Iz njega se jasno vidi da je ovaj kadiluk osnovan oko 1537. g. vjerovatno baš u vrijeme osnivanja kliškog sandžaka.

Sjedište ovoga kadiluka bilo je u kasabi Nevesinju koja se spominje tek od XVI stoljeća.

Što se tiče teritorijalnog sastava ovoga kadiluka, znamo pouzdano da su mu pored velike nevesinjske nahije pripadale još nahije Dobri, Konac Polje i hercegovačka nahija Neretva, koje su nam od ranije po-

---

24) Taj ferman glasi u izvorniku ovako:

znate. Ovome kadiluku pripadala je i skela Gabela sve dok nije osnovan poseban kadiluk Gabela ili Neretva. Ona se posljednji put spominje u sastavu ovoga kadiluka 1567. godine[25]).

4. KADILUK PLJEVLJA ILI TAŠLIDŽA

Nešto prije 1532. g izdvojeno je nekoliko nahija prijepoljskog kadiluka i osnovan poseban kadiluk Pljevlja ili Tašlidža, koji se te godine prvi put spominje[26]). Kako su Pljevlja i 1519. g. predstavljala glavni trg nahije Kukanj u prijepoljskom kadiluku, znači da je kadiluk Pljevlja osnovan poslije 1519, a prije 1532. godine.

Glavna nahija ovoga kadiluka bila je Kukanj u koju su od ranije spadala Pljevlja, ali se čini da je ona već tada bila razbijena u dvije nahije: Kukanj i Pljevlja, koje je razdvajala Ćehotina.

Na teritoriji ovoga kadiluka spominju se, potkraj XVII st. nahije: krička i Podblaće koje su ranije spadale prijepoljskom kadiluku, te nahija Podpeć[27]) o kojoj nema nikakvih drugih podataka.

5. KADILUK IMOTSKI

Od definitivnog pada Imotskog pod tursku vlast (najkasnije 1493) do osnivanja imotskog kadiluka, on je predstavljao tursku tvrđavu i središte nahije Imote koja je pripadala prvo fočanskom a zatim mostarskom kadiluku. Negdje šezdesetih godina XVI st. Imotski je postao središte istoimenog kadiluka. Kada je tačno osnovan taj kadiluk, sada se ne zna. Najstariji pouzdan spomen Imotskog kadiluka potiče iz 1562. godine.

Prvobitnu teritoriju toga kadiluka sačinjavale su nahije: Imota, Duvno (Rog), Buško Blato, Ljubuški, Posušje, Gorska Župa Fragustin i Primorje koje su dotle pripadale mostarskom kadiluku. Nahije Gorska Župa, Fragustin i Primorje ostale su u sastavu toga kadiluka do osnivanja gabelskog kadiluka (prije 1598) kada su pripojene tome kadiluku i ostale u njegovu sastavu do kandijskoga rata u kome su Turci izgubili te predjele (1669).

Nahija *Duvno* ostala je u sastavu imotskog kadiluka sve do početka XVII st. kada je pretvorena u središte istoimenog kadiluka.

Nahija *Ljubuški* spominje se u sastavu toga kadiluka 1567. i ostala je u njegovom sastavu sve do osnivanja kadiluka Gabele, kada je priključena tome kadiluku i ostala u njegovom sastavu do tridesetih godina XVII st. kada je i ona postala središte istoimenog kadiluka koji se prvi put spominje 1633. godine.

Nahija *Buško Blato* ostala je u sastavu imotskog kadiluka sve do osnivanja duvanjskog kadiluka (1633), a onda je priključena tome kadiluku.

Nahija *Posušje* ostala je u sastavu imotskog kadiluka sve do 1717. g. kada su Turci izgubili Imotski.

---

25) Kemura, *Bilješke* 7 i 8.

26) Spomenik 62, 1935, br. 2 i br. 3.

27) Elezović I, 865—67.

Kada su Turci izgubili Imotski, onda se dio teritorije ranijeg imotskog kadiluka koji je poslije 1717. ostao u vlasti Turaka zvao kadiluk *Imotska Bekija* (= ostatak od Imotskog). Sjedište mu je bilo preneseno u Ljubuški.

6. KADILUK ČAJNIČE

Kasaba Čajniče spominje se posljednji put u sastavu nahije Samobora i fočanskog kadiluka 1572. g. Deset godina kasnije Čajniče se spominje kao zaseban kadiluk pa je prema tome osnovan negdje poslije 1572, a prije 1582. g.[28]). Tada su ovome kadiluku pripadale nahije Pribud i Samobor, koje su nekada sačinjavale jednu nahiju, zatim Međurječje, Dubštica i selo Njegoševci. U gradu Samoboru nalazila se posada sve do 1818. godine.

Kasnije je čajnički kadiluk izdvojen iz hercegovačkog i pripojen bosanskom sandžaku. Ta je izmjena izvršena prije 1667. g. kada se ovaj kadiluk u jednom zvaničnom popisu kadiluka spominje u sastavu bosanskog sandžaka[29]).

Nakon svih tih promjena sveden je ranije prostrani fočanski kadiluk u drugoj polovini XVI st. na nekoliko svojih starih nahija. Do druge polovine toga vijeka pripadala mu je i nahija Dubštica sa kasabom Rudo koja se u jednom izvoru naziva nahija *Polimlje*[30]). Od XVII vijeka ovaj se kadiluk zvanično zvao kadiluk Foča sa Ulogom. Tada se njegova teritorija bila znatno smanjila, tako da se ona prostirala na područje Foče i na varošice: Ulog, Jeleč, Ustikolinu i predjel Zagorje sa Zalompalankom.

7. KADILUK GABELA ILI NERETVA

Stari trg *Drijeva* na lijevoj obali donje Neretve zvao se od sredine XV st. *Gabela,* a sama skela zvala se Neretva i Gabela. Odnekud se u historiografsku literaturu uvukla tvrdnja da su Turci zauzeli Gabelu tek 1529. g. što se ne može nikako prihvatiti. Gobela je morala pasti pod tursku vlast najkasnije 1493. godine. Kome je kadiluku pripadala Gabela od 1537. g., sada ne znamo, a poslije toga pripadala je nevesinjskom kadiluku, Kao važan trg i skela Gabela je tada, a možda i od početka turske vladavine bila sjedište naiba, emina ili nazora carskog hasa. Skela Gàbela spominje se u sastavu nevesinjskog kadiluka krajem 1567. g.[31]), zatim 1587. g. Treći spomen imamo iz 1590. g., ali tu nije jasno da li je to samostalan kadiluk ili je još u sastavu nevesinjskog kadiluka. Prvi siguran spomen Gabele kao samostalnog kadiluka imamo 1598. g.[32]). Ovaj se kadiluk spominje pod oba imena. Čini se da je drugi naziv stariji.

Glavna utvrda u ovome kadiluku bio je grad *Sedislam* (Sed-i islam = »Bedem islama«) koji je sagrađen prije 1549. g. Godine 1561. on je postao središte gabelske kapetanije.

---

28) Arhiva vakufske direkcije u Sarajevu.
29) Novi Behar IV, 188.
30) Arhiv Vakufske direkcije u Sarajevu.
31) Kemura, *Bilješke* 7 i 8.
32) DAD, Acta turcarum B 19.

Kadiluk Gabela postojao je do 1693. g. kada su Turci prvi put izgubili Gabelu. Tursko područje toga kadiluka priključeno je ljubuškom kadiluku, kao i sama Gabela kada je 1718. g. došla ponovo pod tursku vlast.

Što se tiče teritorijalnog opsega toga kadiluka, sada se zna da su pripadale nahije:

Ljubuški (sa Vitinom), Gorska Župa, Fragustin i Primorje koje su do 1562. g. bile u sastavu mostarskog, a zatim u sastavu imotskog kadiluka sve do osnivanja kadiluka Gabele. Ovaj se kadiluk 1618. g. zvao »kadiluk Gabela sa Makarskom«. Tako je ostalo do kandijskog rata.

Prije 1633. g. izdvojen je iz gabelskog kadiluka i Ljubuški i pretvoren u središte istoimenog kadiluka koji se tada prvi put spominje kao samostalan kadiluk[33]). Ali je taj kadiluk izgleda bio ubrzo ukinut možda za vrijeme kandijskog rata, jer se 1670. g. Vitina spominje u sastavu kadiluka Gabele[34]). Kada je tome kadiluku pripadala Vitina, onda mu je svakako pripadao i Ljubuški.

8. KADILUK LJUBINJE

Krajem XVI ili početkom XVII st. Ljubinje je postalo središte posebnog kadiluka. Ovaj se kadiluk prvi put spominje 1633. g.[35]). Ponekad su u XVII st. Ljubinje, Cernica i Stolac imali zajedničkog kadiju. U XVII st. ljubinjski kadiluk spajan je često sa kadilukom Belgraddžik (Konjic). U tome stoljeću su katkada opet zajedničkog kadiju imali Nevesinje i Ljubinje[36]).

9. KADILUK BELGRADDŽIK (KONJIC)

Sve do početka XVII, st. hercegovačka nahija Neretva pripadala je nevesinjskom kadiluku. U prvoj dekadi ramazana 1042 (sredinom marta 1633. g.) spominje se međutim samostalan kadiluk Belgraddžik (Mali Biograd)[37]). Sjedište toga kadiluka bilo je u Konjicu koji se otada počeo nazivati Belgraddžikom.

10. KADILUK DUVNO

Nahija Duvno pripadala je do 1575. g. mostarskom a zatim imotskom kadiluku, u čijem je sastavu ostala sve do četrdesetih godina XVII stoljeća kada je osnovan poseban duvanjski kadiluk. On se prvi put spominje sredinom marta 1633 (u prvoj dekadi ramazana 1042. godine)[38]). Duvanjskom kadiluku pripadala je i nahija Buško Blato.

Interesantno je da je u isto vrijeme duvanjski vojvodaluk obuhvatao tri kadiluka: mostarski, imotski i gabelski[39]).

---

33) M. Mujić, *Prilog proučavanju prošlosti Vitine,* POF III—IV, 1952/53, 622 i d.

34) Isto.

35) Isto.

36) DAD Acta turcarum B 80 53.

37) M. Mujić, n. m.

38) Isto.

39) Isto.

11. KADILUK LJUBUŠKI

Sve do četrdesetih godina XVII st. Ljubuški je pripadao kadiluku Gabeli ili Neretvi. Međutim, od sredine marta 1633. g. spominje se u izvorima kao samostalan kadiluk[40]). Sasvim je vjerovatno da nije ni osnovan znatno ranije. Čini se da ovaj kadiluk nije dugo postojao nego da je bio ukinut vjerovatno još za kandijskog rata. U Ljubuškom je od 1717. g. bilo sjedište kadiluka Imotske Bekije.

12. KADILUK STOLAC

Prvi spomen ovome kadiluku imamo kod Evlije Čelebije (1664)[41]), ali ga, začudo, ne nalazimo u zvaničnom popisu kadiluka iz 1667. godine. Godine 1693. ovome je kadiluku pripojeno i tursko područje ranijeg gabelskog kadiluka, a 1718. i sama Gabela pa se on stoga u XVIII st. zvanično zvao kadiluk Stolac sa Gabelom. Sjedište ovoga kadiluka bilo je u Stocu.

Ovdje valja zabilježiti da je u drugoj polovini XVI i početkom XVII st. hercegovačkom sandžaku bila pripojena cijela Crna Gora kao jedan kadiluk koji se zvanično nazivao kadiluk Karadag (= Crna Gora). Sjedište kadiluka bilo je obično u Žabljaku. Inače je Crna Gora bila u sastavu skadarkog ili dukađinkog sandžaka.

---

[40]) Isto.

[41]) Evlija Čelebi—H. Šabanović, *Putopis* II, 185.

Glava IX

UPRAVNA PODJELA ZVORNIČKOG SANDŽAKA U XVI I XVII STOLJEĆU

Tridesetih godina XVI st. nastale su značajne promjene u teritorijalnom opsegu i administrativnoj podjeli zvorničkog sandžaka. Tada je ovome sandžaku priključena Mačva sa nekoliko nahija a prije 1520. g Brvenik sa svojom prostranom nahijom. Tada je ovaj sandžak bio podijeljen na dva kadiluka: srebrnički, kome je, pored Mačve iz smederevskog, bila priključena i nahija Osat iz bosanskog sandžaka, i brvenički. Poslije 1533, a prije 1548. g. osnovan je *šabački*, a prije 1572. g. *zvornički* kadiluk. Tako je zvornički sandžak u XVI st. bio podijeljen na četiri kadiluka.

Tokom XVII st. osnovano je u ovome sandžaku još pet kadiluka. Osnivanje tih kadiluka povlačilo je gotovo uvijek novu podjelu nahija na pojedine kadiluke.

Za rekonstrukciju upravne podjele ovog sandžaka u XVI i XVII st. mogao sam, pored navedenih izvora, upotrijebiti još dva popisa smederevskog sandžaka iz sredine XVI st., dva kasnija popisa zvorničkog sandžaka, jedan kontrolni popis spahija iz 1630. g., jedan sidžil tuzlanskog kadiluka iz sredine XVII st., dva poluzvanična popisa kadiluka iz istog stoljeća, i još nekoliko objavljenih dokumenata i narativnih izvora, ali pored svega toga nije moguće u detaljima pratiti sve promjene, pa stoga ni ovaj prikaz sada ne može biti sasvim precizan.

1. KADILUK SREBRNICA

Pored starijih nahija ovoga kadiluka, koje smo ranije prikazali, njemu je poslije 1572, a prije 1533. g. priključena cijela Mačva, koja je bila podijeljena na nahije: Böğürdelen (Šabac), Donja Mačva i Gornja Mačva, koje su dotle pripadale smederevskom sandžaku.

Nahija *Böğürdelen (Šabac)*. Današnji *Šabac* prvo je nazivan *Zaslon*. Pod tim imenom prvi put se spominje 16. aprila 1454.[1]) i dalje do 1471. g. kad su ga zauzeli Turci, pretvorili u pograničnu tvrđavu za upade preko Save, i nazivali turski *Böğürdelen*. Grad se uskoro javlja i pod današnjim imenom, čije je značenje ostalo još nerazjašnjeno kao i značenje turskog imena *Böğürdelen*[2]). Samo Turci nisu tada trajno postali gospodari Šap-

[1]) M. J. Dinić, *Zapadna Srbija u Srednjem veku.* Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji — I Zapadna Srbija. Beograd 1953, 25.

[2]) O značaju imena *Šabac* v. Dinić,n. m.

O značaju imena *Böğürdelen* pisao je Gl. Elezović u Glasniku Etnografskog instituta I, 1952, 35—57.

ca. Izgubili su ga već 1476[3]), a definitivno su ga osvojili tek 1521. g. i pripojili ga smederevskom sandžaku. Poslije 1527, kad su srušili Ugarsku, a prije 1533. g., Mačva je priključena zvorničkom sandžaku, u kome je Šabac postao nahija srebrničkog kadiluka. Ova nahija spominje se u izvorima prvi put 1533. g., ali je svakako nastala odmah poslije 1521, a prostirala se na Šabac i njegovu bližu okolinu.

Nahija *Gornja Mačva* (turski *Mačva-i Bala).* Pod imenom Mačva podrazumijevala se u širem značenju čitava istoimena srednjovjekovna oblast i banovina[4]). U tom značenju stari turski ljetopisi spominju *vilajet Mačvu,* govoreći o tursko-ugarskim borbama osamdesetih godina XV st.[5]). Kako je u toj oblasti postojala i župa istog imena[6]) mislim da ta župa odgovara nahiji Gornjoj Mačvi. Ta uža Mačva nalazila se uz Savu jugoistočno od Bitve prema ušću Kolubare[7]), pa je, svakako tamo bila i nahija Gornja Mačva, iako za to nemamo sigurnih dokaza. U ovoj nahiji spominju se 1533. g. sela Grabovac, Novakovac, Gornji i Donj' Listovćan, Banov Brod ili Banovo Brdo(?), Podine, i dr., ali o njima nema vijesti iz ranijih vremena. Na osnovu činjenice da se g. 1548. za selo Grabovac kaže da je *derbend* (skela, pristanište, klanac), i da se zove Banovo Brdo iil Banov Brod, a danas u tom kraju ima Banovo polje, mislim ipak, da turska nahija Gornja Mačva odgovara srednjovjekovnoj župi Mačvi. Uostalom, i sam naziv ove nahije donekle određuje njen položaj.

Nahija *Donja Mačva* (turski *Mačva-i-Zir)* biće vjerovatno identična sa srednjovjekovnom župom *Bitvom,* koja se spominje još u ravaničkoj povelji kneza Lazara 1381. g., kojom on daruje manastiru sela u Bitvi. Među darovanim selima spominju se pored drugih, Crkvenica, Drenovac i Donji Drenovac, koji se spominju i u turskoj nahiji Donjoj Mačvi, s tom razlikom što se Drenovac ovdje zove Gornji Drenovac. Bitva je obuhvatala najveći dio današnje Mačve oko rječice Bitve, po kojoj je i ime dobila.[8]) U nahiji Donjoj Mačvi spominju se 1533. g. još sela Đurđevac, Trojanovac i Jedinovac.

Nahija *Osat* je sve do 1516. g. pripadala višegradskom kadiluku i bosanskom sandžaku. Poslije 1516, a prije 1528. g., ona je u sudsko-administrativnom pogledu priključena srebrničkom kadiluku, iako je politički-administrativno ostala i dalje u sastavu bosanskog sandžaka.

To prostranstvo zadržao je srebrenički kadiluk samo kratko vrijeme, jer je već prije 1548. izgubio nahije u Mačvi, gdje je osnovan poseban *šabački kadiluk.* Naročito je bio smanjen prije 1572. g. kada je osnovan *zvornički kadiluk,* zatim krajem XVI i početkom XVII st. kada su na staroj teritoriji tog kadiluka osnovani kadiluci još i *Memlehateyn* (obje Tuzle, Soli) i kadiluk *Birče* ili *Knežina,* pa kadiluk *Gračanica.* Poslije svega toga srebrenički kadiluk je bio sveden na područje Srebrenice i na nahije: Kušlat, Ludmer i možda još koja.

---

[3]) Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I, 411.
[4]) M. J. Dinić, n. d. 23—24.
[5]) Dursun-beg 90.
[6]) Dinić n. m.
[7]) Isto.
[8]) Isto 23—24.

2. KADILUK BRVENIK

Stari grad Brvenik, što je ležao na ušću Brvenice u Ibar, postao je poslije pada Despotovine (1459) središte jednog od pet kadiluka smederevskog sandžaka: Braničevo, Ostrovica (tur. *Sivridže Hisar)*, Smederevo, Brvenik i Srebrnica.

Ovaj kadiluk se prvi put spominje 1476. g. ali je osnovon nešto ranije, možda odmah poslije 1459. g. Ime je dobio po svom središtu, spomenutom gradu Brveniku, koji se ne smije zamjenjivati sa nekim drugim istoimenim gradom.

Ovaj kadiluk se u najranije vrijeme sastojao od nahija: Brvenik, Rujna, Osat, Užice i Sokol. G. 1516. spominju se na teritoriji tog kadiluka još nahije: *Ostatije* i *Bobolj*, koje su pripadale bosanskom sandžaku. Poslije 1480, a prije 1516. g. osnovan je u smederevskom sandžaku kadiluk Užice, kome su, pored nahija: Užice, Valjevo, Požega ili Čačak, priključene još nahije Rujna, Osat i Sokol, koje su dotle pripadale brveničkom kadiluku. Kako se u njegovom sastavu više ne spominju nahije Ostatije i Bobolj, to je ovom kadiluku ostala samo velika nahija Brvenik. Istovremeno je ovaj kadiluk sa svojom istoimenom nahijom pripojen zvorničkom sandžaku. Ostale ranije nahije ovoga kadiluka: Osat, Rujna i Sokol ostale su u sastavu užičkog kadiluka sve do druge polovine XVI st. Negdje poslije 1560, a prije 1572. g. i Valjevo je postalo središte posebnog kadiluka kome su pored valjevske pripojene još nahije Osat i Sokol, a možda i Rujna. Samo su neka podrinjska sela nahije Osata na desnoj strani Drine, kao i sela u istoimenoj nahiji na lijevoj strani Drine, pripadala srebreničkom kadiluku.

Tako su starom brveničkom kadiluku u zvorničkom sandžaku ostale samo njegova velika nahija *Brvenik* i nahija *Goščanica,* koja se sada nije mogla bliže ubicirati.

Nahija *Brvenik* dobila je ime po istoimenom gradu, i župi koji se spominju 1363. godine kada su došli pod vlast čelnika Muse[9]. Da bi se tačno odredila teritorija ove nahije i kadiluka Brvenika, treba izvršiti posebna istraživanja. Ono što je o tome poznato na osnovu pisanja Novakovića, Milićevića i Skarića neće se moći održati.

3. KADILUK BÖĞÜRDELEN ILI ŠABAC

Do 1533. g. Mačva je pripadala srebreničkom kadiluku, a tek poslije 1533, a prije 1548. g., osnovan je bio u toj oblasti poseban kadiluk Böğürdelen ili Šabac u kome mu je bilo sjedište. Ovaj se kadiluk prvi put spominje u izvorima 1548. godine.

Pouzdano znamo da su ovom kadiluku pripadale nahije: Böğürdelen (Šabac), Donja i Gornja Mačva, a vjerovatno još i nahije: Rađevina, Krupanj, Jadar, Ptičar i Bohorina, ako nisu i dalje ostale u sastavu srebreničkog kadiluka. Ako su nekada bile u sastavu ovoga kadiluka ovih posljednjih pet nahija mogle su ostati u njegovom sastavu samo do početka XVII st. kada su pretvorene u dva zasebna kadiluka: *Krupanj sa Bohorinom* i *Loznicu* ili *Jadar* i *Ptičar*.

---

[9]) Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I, 250.

4. KADILUK ZVORNIK

Znatne promjene u administrativnoj podjeli zvorničkog sandžaka nastale su tek sredinom XVI st. kada je na teritoriji starog i prostranog srebreničkog kadiluka osnovan poseban zvornički kadiluk. Do sada se pogrešno mislilo da je taj kadiluk osnovan već oko 1464. g. On nije osnovan ni 1480. g., kada je osnovan istoimeni sandžak, već tek poslije 1533, kada se i sam Zvornik još uvijek nalazio u sastavu srebreničkog kadiluka, a prije 1572. g. kada se taj kadiluk prvi put spominje u izvorima[10]). Koje su nahije pripadale tom kadiluku, ne zna se sasvim tačno, ali se na osnovu izvjesnih činjenica može zaključiti da su mu bile priključene ove nahije srebreničkog kadiluka s lijeve strane Drine i Drinjače od utoka ove posljednje na sjever i zapad. To bi bile nahije: Zvornik, Perin, Gostilj, Dramešin, Spreča, Paske, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Sapna, Završ, Teočak, Smoluća, Jasenica, Srebrenik (kod Tuzle), Soko (kod Gračanice), Koraj, Bijeljina, Gradačac ili Nenavište te nahija Visori. Tako su sada srebreničkom kadiluku preostale od starih nahija samo: Srebrenica, Ludmer, Kušlat, Šubin, Bohorina (Borina) Jadar i Ptičar ako ove posljednje četiri koje su se prostirale na lijevoj strani Drine nisu ranije priključene šabačkom kadiluku, ili su i dalje ostale u sastavu srebreničkog kadiluka. Na teritoriji zvorničkog kadiluka bila su važnija naselja još: Kozluk, Skočić i Tavna, pravoslavni manastir osnovan još u drugoj polovini XVI stoljeća.

5. KADILUK BIRČE I KNEŽINA

Sve do sredine XVI st. spominje se Birče kao nahija višegradskog kadiluka, a dalje nema o njoj podataka sve do pod kraj XVI st. kada se javlja poseban kadiluk *Birač* ili *Birče*[11]). Drugi put se spominje ovaj kadiluk 1643. g.[12]). Međutim 1667. g. ovaj kadiluk nazivan je kadiluk *Birač i Knežina*[13]). Sjedište kadiluka bilo je najprije u *Knežini,* koja se do druge polovine XVI st. bila razvila u kasabu. Propala je poslije 1765. g. kada je stradala od požara tako teško da se više nikad nije oporavila. Tada je sjedište ovoga kadiluka preneseno u *Vlasenicu.* Na teritoriji ovoga kadiluka nalazili su se i *Nova Kasaba,* osnovana oko 1640. g.[14]), te pravoslavni manastir *Lomnica,* podignut u drugoj polovini XVI stoljeća.

U početku XVII st., a prije 1633. g. osnovani su na području zvorničkog sandžaka novi kadiluci: Memlehatejn (obje Tuzle), Gračanica i Bijeljina. U isto vrijeme, ili nešto kasnije, nastali su i kadiluci Jadar i Ptičar, te kadiluk Krupanj i Bohorina.

6. KADILUK TUZLA (MEMLEHATEYN)

Ovaj kadiluk osnovan je poslije 1572, a prije 1634. g. kad se prvi put spominje[14]). Zvanično je nazivan *Memlehateyn,* što doslovno znači »dvije solane, dvije Soli«, dakle Gornja i Donja Tuzla. Ne može se bliže

---

[10]) H. Kreševljaković, *Turalibegov vakuf u Tuzli.* Sarajevo 1941, 19—20.

[11]) Arhiv vakufske direkcije u Sarajevu.

[12]) Musa-pašina vakufnama u Vakufskoj direkciji.

[13]) Novi Behar IV, 187.

[14]) H. Kreševljaković, *Turalibegov vakuf u Tuzli.* Sarajevo 1941, 12—20.

utvrditi kada je osnovan ovaj kadiluk. Zna se samo da nije postojao 1572. g., jer se u jednom dokumentu iz te godine Donja Tuzla spominje na području zvorničkog kadiluka[15]). Tada je tom kadiluku sigurno pripadala i Gornja Tuzla. Tek 1634. g. spominju se obje Tuzle kao zaseban kadiluk u zvorničkom sandžaku[16]). To znači da je taj kadiluk osnovan poslije 1572, a prije 1634. g.

Ovaj kadiluk organizovan je izdvajanjem izvjesnih nahija iz zvorničkog kadiluka. Sada se ne zna koje su nahije sačinjavale prvobitnu teritoriju tog kadiluka. U dokumentima iz sredine XVII st. spominju se na teritoriji tuzlanskog kadiluka pored G. i D. Tuzle još nahije: Sapna, Spreča, Gostilj, Dramešin, Paske, Visori, Jasenica, Smoluća[17]). Kadija ovoga kadiluka sjedio je prvo u Gornjoj, a kasnije u Donjoj Tuzli.

7. KADILUK GRAČANICA

Ovaj se kadiluk spominje u izvorima tek 1633. g.[18]). Osnovan je vjerovatno u isto vrijeme kada i tuzlanski kadiluk, i to izdvajanjem nahija Završ, Nenavište, Srebrenik, Soko (Posavski) i Gračanica iz zvorničkog kadiluka, jer se ove nahije u XVIII st. spominju na teritoriji tog kadiluka.

Veće naselje u gračaničkom kadiluku bila je Modriča, koja se spominje u prvoj polovini XIV st. kao selo.[19]), 1548. g. kao pazar (trg), a oko 1620. g. podignuta je na rang kasabe, nastojanjem ondašnjeg bosanskog defterdara Osmana[20]). Ovome je kadiluku pripadalo i *Brčko,* koje se spominje 1548. kao selo. Prije pada pod Austriju 1717. g. Brčko je moralo biti veće naselje, jer se u njemu tada spominju dva hamama (javna kupatila)[21]). Poslije 1739. g. Brčko je bilo palanka u sastavu tuzlanske kapetanije.

8. KADILUK BIJELJINA

I ovaj je kadiluk osnovan svakako nešto prije 1634. g. kada se prvi put spominje u poznatim izvorima[22]), a nastao je izdvajanjem velikih nahija Bijeljine, Teočaka i Koraja iz zvorničkog kadiluka. Veće naselje na teritoriji ovog kadiluka pored Bijeljine bila je još *Janja.* Pored kadije, u Bijeljini je sjedio još i serdar i ćehaja zvorničkog sandžakbega, koji je ujedno imao vojvodaluk Bijeljinu. Od 1716. do 1739. g. Bijeljina je kao i cio kraj južno od Save pripadao Austriji[23]).

---

15) Isto.
16) Isto.
17) Sidžil tuzlanskog kadiluka iz sredine XVII st. u O. Sokolovića.
18) Isto I 24.
19) Thallóczy, *Studien* 14.
20) Kreševljaković-Kapidžić 257.
21) Kreševljaković, *Banje* 64.
22) Tuzlanski sidžil 1. 43.
23) Kreševljaković-Kapidžić 257.

9. KADILUK KRUPANJ I BOHORINA

Od nahija Krupnja i Bohorine formiran je nešto prije 1667. g. poseban kadiluk, koji se tada prvi put spominje[24]). Ovaj se kadiluk ponovo spominje 1683. g.[25]) zatim u jednom popisu kadiluka iz 1745. g., i to samo pod imenom Bohorina. Samo ovaj popis u osnovi prikazuje mnogo starije stanje svakako iz XVII st. Tu se kaže da kadiluk Bohorina graniči sa kadilucima Jadar-Ptičar i Čajniče[26]), što je, naravno, sasvim pogrešno. Bohorina je u XVII st. često spajana sa Jajcem i davata u jurisdikciju jednom kadiji. Drugih podataka o ovome kadiluku nema.

10. KADILUK JADAR I PTIČAR ILI LOZNICA

Stare nahije Jadar i Ptičar postale su negdje u XVII st. poseban kadiluk koji se spominje 1667.[27]) pod prvim, a 1683. g. pod drugim imenom[28]). U popisu iz 1745. g. kaže se da graniči sa šabačkim kadilukom[29]).

---

24) Novi Behar IV, 187.
25) L. Fekete, *Die Sijaqat — Schrift* I 808.
26) GZM LIV, 1942, 342, 355.
27) Novi Behar IV, 188.
28) Fekete n. m.
29) GZM LIV, 1942, 341—350.

Glava X

UPRAVNA PODJELA KLIŠKOG SANDŽAKA U XVI i XVII STOLJEĆU

Za prikaz upravne podjele ovog sandžaka poslužili su nam prije svega popisi bosanskog sandžaka iz 1516, 1528. i 1540. g., zatim jedan djelimični katastarski popis kliškog sandžaka iz 957/1550. g., koji je u carigradskom arhivu zaveden pod brojem 268 kao »hercegovački defter«, ali se moglo lako utvrditi da je to samo fragmenat popisa kliškog sandžaka, zatim popis bosanskog sandžaka iz 1562. g. i detaljan popis kliškog sandžaka završen u prvoj dekadi muharema 982/23. IV-2. V 1574. g. Izvjesne podatke pružaju i pojedinačni turski dokumenti dalmatinskih arhiva. (Visovac , Zaostrog, Zadar), tri mletačka izvještaja, i neki narativni izvori.

Dio teritorija bosanskog sandžaka od koje je 1537. g. obrazovan kliški sandžak, bila je podijeljena na dva kadiluka, i to: Skradin i Neretvu, pa se tako i kliški sandžak u početku svoga postojanja dijelio na ta dva kadiluka. Njima su pripajani novi turski posjedi koji su ulazili u sastav kliškog sandžaka sve do druge polovine XVI stoljeća.

Prilikom osnivanja ovog sandžaka (1537) izvršene su znatne promjene u pogledu sudsko-administrativne podjele njegove teritorije na spomenuta dva kadiluka. Pri tome je kadiluk Neretva izgubio nahije u Završju (Glamoč, Livno i Sarumiše), koje su tada bile priključene skradinskom kadiluku, zatim hercegovačku nahiju *Neretva,* koja je priključena novoosnovanom nevesinjskom kadiluku i nahiju *Rog,* koja je ponovo vraćena mostarskom kadiluku. U naknadu za te gubitke njemu su priključivani novi turski posjedi u Pounju sve do druge polovine XVI st. kada je u ovome sandžaku osnovan treći kadiluk, koji je nazvan *Novosel.* Njemu su pripojene nahije kadiluka Neretve u porječju Une i Sane, kao i neke periferne nahije bosanskog sandžaka (Vrbaški, Dubica, Novi i Kostajnica). Time su kadiluku Neretvi na sjeverozapadu preostale samo nahije u području Plive i Vrbasa od kojih je krajem XVI st. obrazovan poseban kadiluk *Prusac* ili *Akhisar.* Poslije toga starom i nekada prostranom kadiluku Neretvi ostale su uglavnom samo nahije Neretva sa Konjicem i Rama sa Prozorom.

Ulazeći u sastav kliškog sandžaka skradinski kadiluk je postao središnji i glavni kadiluk toga sandžaka. Pored teritorije koju je imao prilikom osnivanja novog sandžaka, njemu su tada priključene sve nahije kadiluka Neretve u Završju. On se i kasnije znatno proširio, jer su mu pripajani svi novi turski posjedi u Lici i sjevernoj Dalmaciji, naročito poslije kiparskog rata (1570-1573), kada su mu pripojeni i Ravni

Kotari. Tako je ostalo sve do osamdesetih godina XVI st. kada je osnovan krčko-lički sandžak, i kadiluk *Krka* ili *Knin,* kome je u sudsko-administrativnom pogledu pripala skoro sva teritorija novog sandžaka. Time je skradinski kadiluk izgubio skoro sve nahije koje su ušle u sastav novog sandžaka, pa čak i samu skradinsku nahiju. Nekako u isto vrijeme osnovan je *zagorski* ili *kliški kadiluk* pa je i teritorija skradinskog kadiluka bila razbijena na dva kadiluka. Čini se da je i *kamengradski kadiluk* neko vrijeme, prije osnivanja bihaćkog sandžaka, pripadao kliškom sandžaku.

U prvoj polovini XVII st. osnovan je od nahije akhisarskog kadiluka u području Plive poseban kadiluk *Golhisar* (Jezero). Tako je u toku XVI i XVII st. na teritoriji kliškog sandžaka bilo u svemu sedam kadiluka: Skradin, Neretva, Novosel, Kamengrad, Akhisar (Prusac), Klis (Zagorje i Gölhisar (Jezero).

1. KADILUK SKRADIN (LIVNO)

Ranije smo prikazali postanak i prvobitni teritorijalni sastav ovog kadiluka[1]). Ulazeći u sastav novog sandžaka, skradinski kadiluk je postao centralni kadiluk tog sandžaka. Kako je vojno-političko i administrativno sjedište kliškog sandžaka bilo stvarno u Livnu, to je tamo preneseno i sjedište skradinskog kadiluka, ali je on i dalje zadržao staro ime sve do potkraj XVII st. premda je i sama skradinska nahija još od devedesetih godina XVI st. bila izvan tog kadiluka.

Do 1537. g., kada je ušao u sastav kliškog sandžaka, kadiluk Skradin obuhvatao je nahije: Grahovo, Sinj i Cetina, Dicmo, Zminje Polje, Vrlika, Petrovo Polje, Petrova Gora, Kosovo, Nevčen, Strmica, Plavna, Popina, Zrmanja, Knin, Zečevo, Skradin, Ostrovica, Benkovac ili Bukovica, Kličevac, Karin, Nadin, Obrovac i Podgorje. Tada su mu priključene sve nahije u Završju: Livno, Sarumiše (Saromiševo), Dlamoč ili Biograd. Pored tih nahija, koje su nam od ranije poznate, sada se na teritoriji ovoga kadiluka javljaju još nahije: Klis, Zagorje, Zvonigrad, Vrana, Velin, Bukovica i Sonković, zatim Lapac i Nebluh u *Pounju,* pa Mazin, Gradačac, Udbina i Bunić u *Krbavi,* i napokon Lika, Medak, Perušić, Bilaj—Barleta i Novi u *Lici,* te nahije Puhova Međa i Cvetuša.

Nahija *Livno* spominje se posljednji put u sastavu kadiluka Neretve 1528. g., a u sastavu skradinskog kadiluka javlja se prvi put 1540. g., ali mu je priključena svakako već 1537. g. i ostala u njegovom sastavu do bečkog rata. To je stvarno bila centralna nahija ne samo tog kadiluka, već i cijelog kliškog sandžaka. Livno je redovno bilo sjedište sandžakbega toga sandžaka. Ono se od sredine XVI stoljeća naglo razvijalo.

Livanjskoj nahiji pripadali su: Prolog, Stržanj, Šujica i Susjedgrad.

Nahija *Belgrad* ili *Dlamoč* (Glamoč) spominje se posljednji put u sastavu neretvanskog kadiluka 1530. g., pa je, svakako, i ona 1537. g. priključena skradinskom kadiluku, u kome se prvi put spominje 1550. g., a drugi put 1574. g., pa je, prema tome, i ona ostala u sastavu ovog kadiluka sve do XVII stoljeća. Središte nahije bio je *Glamoč,* u kome je sredinom XVI st. kliški namjesnik Malkoč-beg podigao džamiju.

[1]) Vidi ovdje str. 176.

Nahija *Sarumiše* (Saromiševo) je već 1528. g. gravitirala koliko Livnu toliko i Grahovu, koje je i tada pripadalo skradinskom kadiluku, pa je sasvim razumljivo da je i ova nahija već 1537. g. priključena tom kadiluku.

Premda se Sarumiše spominje u izvorima XVI, XVII st., pa čak jednom i 1711. g.[2]), ona je odavno zaboravljena.

Nahija *Grahovo* spominje se 1528. g. kao vlaška nahija u sastavu skradinskog kadiluka, kome je pripadala sve do potkraj XVII st. Sjedište nahije bilo je u istoimenom mjestu (danas Bosansko Grahovo).

Nahija *Sinj i Cetina*. Stari grad Sinj sa Sinjskim poljem bio je središte srednjovjekovne župe Cetine[3]). Možda još 1513, kad su Turci prvi put zauzeli Sinj[4]), a svakako od 1516. g. otkada je stalno u njihovoj vlasti, on je postao središte »*Nahije grada Sinja*«, koji je otada čuvalo 50 *vojnika*[5]). Ova se nahija prvi put spominje 27. XII 1524—5. I 1525. g., i to pod imenom »*nahija Cetina*« u jednom popisu vojvode Balije sina Abdulahova, zaima Cetine[6]). Drugi put se spominje 1528. g., i to pod imenom *Sinj i Cetina*. Otada se ova nahija češće spominje pod imenom *Cetina*. Isto tako i pod imenom *Sinj*, ali najčešće pod oba imena[7]).

Nahija Cetina zapremala je kraj oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, koji je bio zatvoren planinskim lancima Dinare i Svilaje.

Godine 1528. bila je u sastavu vilajeta Hrvati i kadiluka Skradina.

Od 1528. do 1580. g. bila je stalno u sastavu skradinskog kadiluka[8]), a zatim je ušla u sastav kadiluka »Zagorja i Prikokrčja«[9]). Godine 1038/1628. spominje se začudo u sastavu krčkog sandžaka[10]). Početkom 1631. g. bio je neki Alija »kadija Skradina sa Cetinom i Radoboljom«[11]). U Cetini je tada bilo i selo Zminje[12]).

Redovno je imala naiba skradinskog, odnosno zagorsko-kliškog kadije, bilo sama ili s nekom drugom nahijom, i vojvodu[13]).

---

[2]) Ova se nahija spominje 1559 (Muhimme IV, str. 129 do 23. XII 967), zatim u popisu iz 1574. pa u putopisu Putrišić-Divinića (Starine XIV 194-5) i posljednji put 1711 (Skarić, *Popis* ...).

[3]) Historijsko-geografske podatke o sljedećim nahijama za preturski period uzeti su iz ovih radova: Vj. Klaić, *Građa za fotografiju Ličko-krbavske županije u Srednjem vijeku,* Vijesnik hrvatskog arheološkog društva 1903/4; 129—137; Horvat, *Lika i Krbava* knj. I i II Izd. Mat. Hrvatske, Zagreb 1940.

[4]) M. Perojević, *Petar Kružić* str. 36 i d.

[5]) H. Šabanović, u POF I, 166.

[6]) Zaostrog, Turski dokumenti br. 19 od 1. dekade rebia I 931/27. XII 1524—5. I 1525. g.

[7]) Godine 1550. i 1560. Sinj i Cetina (Muhimme defteri IV, br. 2200 str. 59 od 26. redžepa 967).

Isto tako 1574. godine.

[8]) U sastavu toga kadiluka spominje se 1528, 1550; zatim 1563/971 (Visovac, Turski dokumenti B 88, E 52) i 1574. godine.

[9]) Visovac, Turski dokumenti C 75.

[10]) Visovac, Turski dokumenti E 44.

[11]) Visovac, Turski dokumenti C 71, 1. dekada redžepa 143/3—12. II 1631.

[12]) Visovac, Turski dokumenti C 75, F 88.

[13]) Vojvoda Cetine spominje se prvi put 1524. g. Tada je na tome položaju bio Zaim Kasim-beg. Zaostrog, Turski dokumenti 19 i 20.

Cetina je imala svoga naiba; pod njegovu jurisdikciju spadao je nekada i Visovac (Visovac B 54).

Turci su definitivno izgubili Sinj 1685. g. Mletačko-turska granica protezala ze dolinom Cetine tako da su Mlečani dobili Sinj i Vrliku dok su ostali dijelovi Cetine ostali u turskoj vlasti sve do požarevačkog mira (1718). Ova se nahija spominje u sastavu kliškog sandžaka i 1. jula 1709. g.[14]), pa čak jedanput i 1711. godine[15]).

Dijelovi nahije *Cetine,* koji su 1699. ostali u turskoj vlasti, spominju se 1700. g. pod imenom *Bekiye-i Cetina* (Ostatak Cetine)[16]).

Nahija *Dicmo* dobila je svoje ime po istoimenom polju čiji sjeverni kraj presijeca cesta Split-Sinj. Mjesto je poznato od VII st., a kao nahija spominje se od 1574. g. kad je bila u sastavu skradinskog kadiluka, pa čak do 1711. godine kada više nije bila u turskoj vlasti.

Nahija *Zminje Polje* ležala je sjeverozapadno od nahije Dimco a spominje se od 1528. g. do kraja XVII stoljeća.

Nahija *Vrlika* spominje se od 1528. do 1711. g. premda su je Turci definitivno izgubili 1699. godine, i uvijek je bila zapisivana u obliku *Vrhrika.* Ova nahija odgovara istoimenoj srednjovjekovnoj župi koja se prostirala u području istoimenog grada. Godine 1528. bila je u sastavu vilajeta Hrvati i kadiluka Skradina. U sastavu tog kadiluka bila je i 1624. g.[17]). Tada je začudo imala status sela. Kasnije je priključena zagorskom ili kliškom kadiluku. Godine 1093/1682. imala je sa Drnišem zajedničkog naiba zagorsko-kliškog kadije[18]). Ona se u turskim dokumentima spominje i 1700. g.[19]), premda nije više bila u turskoj vlasti.

Nahija *Petrovo Polje* ili *Drniš* prostirala se preko istoimenog polja s desne strane rijeke Čikole. Spominje se od 1528. do 1711. g. redovno pod gornjim imenom. Kako je središte nahije bilo u *Drnišu,* koji se do XVII st. razvio u kasabu u kojoj je redovno sjedio naib[20]) i vojvoda[21]). to se ova nahija ponekad spominje pod imenom svoga središta. Ova je nahija bila u sastavu skradinskog kadiluka od 1528. sve do potkraj XVI st. Posljednji se put spominje u sastavu tog kadiluka 1591. g.[22]). Kasnije je pripadala kliškom kadiluku u kome se spominje 1038/1628. i 1093/1682. godine[23]).

---

[14]) Zadar, Dragomanski arhiv, F 83, 10/15.

[15]) Skarić, *Popis* 75 i d.

[16]) Zadar, Dragomanski arhiv F 83, 6/5.

[17]) Visovac, Turski dokumenti C 82.

[18]) Visovac, Turski dokumenti F 34.

[19]) Zadar, Drag. arhiv F. 83 6/5.

[20]) U Drnišu se spominje naib 1009/1600 (Visovac, Turski dokument F 91a), 1022/1613 (Visovac C 60), 1092/1681 (Visovac D 5). Ponekad su Drniš i Vrlika imali zajedničkog naiba kao 1093/1682. g. (Visovac F. 34).

[21]) Početkom zilhidže 1030/17.-26. X 1621. kliški kajmakam zabranjuje vojvodama Drniša i Zagorja da globe fratre (Visovac, Turski dokument I, A, 32). Ponekad su Drniš i Zagorje imali zajedničkog vojvodu. Visovac, C 53).

[22]) U sastavu tog kadiluka bila je 1528, 1550. i 7—16. IV 1560/2. dekada redžepa 967 (Visovac, Turski dokumenti C 66), pa 1563 (Visovac E 52), 1. dekade ševala 996/24. VIII — 2. IX 1988 (Visovac C 68) i posljednji put 1000/1591 (Visovac E 11).

[23]) Visovac, Turski dokumenti C 18 (1038/1628) i F 34 (1093/1682).

Redovno je imala naiba sama ili u zajednici s drugim nahijama[24]).

Nahija *Petrova Gora* spominje se nekoliko puta uvijek uz nahiju Petrovo Polje. Godine 1528. pripadala je vilajetu Hrvati i kadiluku Skradinu, kome je pripadala i 1574. g. Kasnije je svakako dijelila sudbinu nahije Petrovo Polje.

Nahija *Kosovo*. Kao ime predjela u Dalmaciji, Kosovo se spominje u tzv. hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. Isto tako u Marulićevom latinskom prijevodu tog ljetopisa kao mjesto skupštine i pogibije kralja Zvonimira[25]). U turskim izvorima javlja se početkom juna 1527. g. u pismu, koje je tu izdao Murad-beg Tardić — Šibeničanin, tadašnji turski komandant tog krajišta[26]). Sljedeće godine spominje se kao nahija vilajeta Hrvati i skradinskog kadiluka, pa je svakako i ranije predstavljala istoimenu župu. Tada se u ovoj nahiji spominju sela: Polače, Gvozno, Kosovo, Novosel, Potok i druga. Drugi put se spominje 1550, a zatim 1574. g. u popisu kliškog sandžaka i putopisu Putrišić-Divnića[27]). U XVII st. imala je svoga naiba, a ponekad je sa Nečvenom sačinjavala jedan nijabet skradinskog kadiluka[28]).

Nahija *Nečven*. Na lijevoj obali Krke, prema gradu Čučevu, nalazio se stari grad *Nečven*, koji je u tursko doba bio središte istoimene nahije, koja se spominje od 1528. g. pa dalje sve do potkraj XVII stoljeća.

Ova je nahija stalno pripadala kliškom sandžaku, a do devedesetih godina XVI st. i skradinskom kadiluku.

U njoj se nalazio i franjevački samostan Svete Marije na Visovcu, koji je bio oslobođen vanrednih nameta.

Kada je osnovan krčki sandžak i kadiluk, i Skradin sa svojom nahijom pripao tome sandžaku, onda su krčki sandžakbezi i njihovi ljudi, kao i pojedini naibi krčkog kadiluka, često svojatali Visovac kao svoje područje. Stoga se on u nekim dokumentima spominje u sastavu krčkog sandžaka, odnosno u sastavu skradinske nahije[29]).

Inače se Visovac redovno spominje u nahiji Nečven[30]), koja je uvijek pripadala skradinskom kadiluku[31]).

---

24) U Drnišu se spominje naib 1009/1600. (Visovac, Turski dokumenti F 91a), 1022/1613 (Visovac C, 60) 1092/1681 (Visovac D 5). Godine 1093/1682. imali su Drniš i Vrlika zajedničkog naiba kliškog kadije (Visovac F. 34).

25) F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina* 413.

26) Zaostrog, Turski dokumenti 22 od prve dekade ramazana 933 = 1 - 10. VI 1527. godine.

27) Starine XIV, 191—5.

28) Godine 1624. spominje se naib Kosova i Nečvena (Visovac, Turski dokumenti B 70, C 82).

29) U jednom dokumentu od 1. dekade zilhidže 1028/9-18. XI 1619. spominje se Visovac u nahiji Skradin u krčkom sandžaku (Visovac, Turski dokumenti I, A, 67). Tada je skradinska nahija imala svoga naiba. Visovac se spominje u skradinskoj nahiji i vojvodaluku i u jednom nedatiranom dokumentu (Visovac, I A, 77). Međutim u jednom pismu kliškog sandžakbega od 1. dekade zilkade 1045. iz Livna Visovac se spominje u kliškom sandžaku. Tada je imao kneza Milića (I A 3). U krčkom sandžaku bio je Visovac i 1049/1639. g. (Visovac, E 83).

30) Tako početkom redžepa 965/1558. g. (Visovac, Turski dokumenti C 85), 991/1583. g. (Visovac, D 41) 1042/1632 (Visovac, D 47).

31) Nečven se spominje u tome kadiluku i 1013/1604. g. (Visovac, Turski dokumenti E 4, 8), i 1086/1675. g. (Visovac, Turski dokumenti I A, 75),

Nahija Nečven imala je svoga naiba[32]), a katkada zajedno sa Kosovom[33]).

Nahija *Strmica* (tur. strumički i strumička) nazvana je po istoimenom mjestu na Krki, sjeverno od Knina. Prvi put se spominje 1528. g. u sastavu skradinskog kadiluka. Isto tako 1550. i 1574. godine.

Nahija *Plavna* (Plavno) dobila je ime po istoimenom mjestu u Zakrčju. Spominje se 1528. i 1550. i 1574. g. u sastavu skradinskog kadiluka.

Nahija *Popina* predstavljala je susjednu nahiju sa Plavnom i Strmicom i prostirala se u području istoimenog srednjovjekovnog mjesta. Spominje se 1528, 1550. i 1574. godine u sastavu istog kadiluka.

Nahija *Zrmanja* odgovara staroj istoimenoj župi u porječju istoimene rijeke. Spominje se prvi put 1528. g. kao nahija u zemlji Hrvata koja je naseljena vlasima iz Istre (Vilajet-i Istra). Tada je pripadala skradinskom kadiluku. Isto tako 1550. i 1574. godine.

Nahija *Knin* spominje se 1528. g., ali je, svakako, osnovana 1522. g. kada su Turci zauzeli taj grad, Drugi put se spominje 1574. g. i u njoj istoimena tvrđava i kasaba koja je oslobođena od vanrednih nameta. Sve do 1580. g. pripadala je skradinskom kadiluku. Tada je osnovan krčko-lički sandžak, i istoimeni kadiluk. Knin je postao središte tog sandžaka i kadiluka. Možda je ova nahija identična sa nahijom Krkom.

Nahija *Krka* spominje se dosta kasno, tek 971/1563. g. u jednom pismu sandžakbega kliškog sandžaka[34]). No prije toga početkom decembra 1559. g. spominje se vojvoda Krke[35]), što znači da je tada postojala i istoimena nahija. Ali, ona je morala biti osnovana, svakako, ranije, ako ne označuje širu oblast.

Ne znam tačno ni gdje se nalazila, ako nije identična sa kninskim područjem. Spominje se i 1610. kada je imala svoga naiba[36]); isto tako 1092/1681. godine[37]).

Početkom ramazana 1009/6—15. III 1601. g. upućen je jedan ferman »vojvodi *Zakrčja*«[38]), pa je, prema tome, i to bila jedna nahija, ili opet šira oblast, koju su često navodili kliški sandžakbezi u svojoj tituli[39]). »*Zagrčje*« ili »*Prikokrčje*« se spominje i u jednom izvještaju iz 1575. opet kao šira oblast[40]).

Nahija *Zečevo* nazvana je po istoimenom mjestu između Krke i Ostrovice. Prvi put se spominje 1528. g. kao vlaška nahija u zemlji Hrvata koja je naseljena vlasima iz Istre. Zatim 1574. g. Tada je pripadala skradinskom kadiluku.

---

32) Tako šabana 1051/1641. g. (Visovac, Turski dokumenti I A, 75).

33) Tako rebia II 1033/1624. g. (Visovac, Turski dokumenti B 70, C 82);

34) Visovac, Turski spisi E 52.

35) Visovac, Turski dokumenti C 52 1. dekada rebia I 967/1—10. XII 1559. g. Vojvoda Krke spominje se u aktu Visovac, E 60.

36) Visovac, Turski dokumenti E 83.

37) Visovac, Turski dokumenti D 3, 4.

38) Visovac, Turski dokumenti F 87.

39) Vidi Miscellanea I—IV Državnog arhiva u Zagrebu 1949—1952. na više mjesta.

40) Dr. Ivan Grgić, *Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Drine iz godine 1572.* Zadarska revija V, 1956, 253—261.

Nahija *Skradin,* je svakako, osnovana već 1522. g. kada su Turci zauzeli taj grad. Kao nahija istoimenog kadiluka Skradin se prvi put spominje 1528. g., pa dalje, sve do kraja XVII st. Do 1580. g. pripadala je kliškom, a kasnije krčkom ili ličkom sandžaku.

Skradin je vjerovatno od 1522. do 1537. g. bio sjedište istoimenog kadiluka, koje je tek tada moglo biti preneseno u Livno, jer dotle Livno nije pripadalo tome, nego neretvanskom kadiluku. Od 1537. do kraja XVII st. u Skradinu su redovno sjedili naibi skradinskih kadija. Ova je nahija kasnije, krajem XVI st. ušla u sastav kričkog sandžaka. Ali je ta nahija, kao i nahija Nečven i u njoj Visovac, u sudsko-administrativnom pogledu i dalje ostala u sastavu skradinskog kadiluka[41]). Zato se oni i krajem marta 1588. g. spominju u sastavu kliškog sandžaka[42]).

Skradinske kadije imali su naiba u nahiji Kosovu i tvrđavi Nečvenu[43]). Skradin je redovno imao svog vojvodu[44]).

Nahija *Klis* spominje se prvi put tek 1550. g.[45]), ali je osnovana, svakako, odmah poslije pada tvrdog Klisa, koji je bio središte te nahije. Ova se nahija prostirala južno od Cetine i Sinja do splitskog razmeđa. Pored Klisa postojali su na njenom području još ovi gradovi i kule: Lončarić (Ozrina), Kozjak, Kuk, Kamen i stari Solin, koji su Turci držali sa prekidima od 1530. Na jugoistoku je graničila sa starom slobodnom općinom i kasnijom nahijom *Poljica,* na sjeveroistoku sa Sinjom i Cetinom na sjeverozapadu nahijama Zagorom ili Zagorjem i nahijama Petrovo Polje i Kosovo. Ova je nahija ostala u sastavu skradinskog kadiluka sve do osnivanja posebnog zagorskog ili kliškog kadiluka.

Nahija *Zagorje* ili *Zagor* prostirala se na području današnje *Zagore* jugoistočno od Čikole i Moseća do splitsko-šibenskog razmeđa na jugu i kliške nahije na istoku. Prvi put se spominje 1563, zatim 1591. g. i u njoj samostan na rijeci Krki[46]). Treći put se spominje ova nahija 1003/1594. g.[47]). U jednom dokumentu kaže se da spada u carsko domeno[48]). Ova je nahija imala svog vojvodu[49]), a nekada je sa Drnišem predstavljala jedan vojvodaluk[50]).

Nahija *Zvonigrad.* Stari *Zvonigrad,* što je ležao na donjem kraju predjela Zrmanje, koji se prostire uz gornji tok rijeke Zrmanje, Turci

---

41) Visovac, Turski dokumenti B 25. Visovac se pominje u skradinskom kadiluku i 13. II 1052. (Visovac I, A, 22).

42) Visovac, Turski dokumenti D 23 3. dekade rebia II 996/10-28. III 1588. g.

43) Visovac, Turski dokumenti D 20.

44) Visovac, Turski dokumenti E 60.

45) Visovac, Turski dokumenti F 106 1. dekada rebia I 967/1—10. XII 1559.

46) Visovac, Turski dokumenti E 52 (971/1563) i Visovac C 94 (2. dekada džumada I 999/1591). U dokumentu se kaže da tamo dolaze drniške jasakčije i cetinjske vojvode i čine nasilje. (Visovac, C 94).

47) Visovac, Turski dokumenti B 74.

48) Isto I, A 32.

49) Visovac, Turski dokumenti C 94 od 991/1591. godine.

50) Tako 1. dekade zilhidže 1030/1621. Visovac, Turski dokumenti I A 32. Krajem ševala 1032/1623. pisao je iz Livna kliški sandžakbeg Mehmed bin Mustafa vojvodama Drniša i Klisa da su fratri pokazali temesuke njegova oca pa traže i od njega (Visovac, I A 34).

Isto Visovac C 53. I A 34 krajem ševala 1032/1623. godine.

su zauzeli još 1526. g. On je kasnije postao središte istoimene nahije, koja se spominje tek 1574. godine.

Nahija *Vrana*. Poznati grad Vranu Turci su zauzeli 1538. g. i pretvorili ga u središte istoimene nahije, koja se spominje tek 1574. godine.

Nahija *Velin* prostirala se na području istoimenog grada po kome je dobila ime, a spominje se tek 1574, ali je nastala svakako ranije.

Nahija *Bukovica*. Godine 1540. javlja se nahija Benkovac, koja se kasnije ne spominje, ali se 1550. g. spominje nahija Bukovica koja je nazvana po poznatom istoimenom predjelu u Dalmaciji. Području Bukovice mogao je pripadati i Benkovac, pa se tu vjerovatno radi o istoj nahiji.

Nahija *Sonković* spominje se 1528. g. među nahijama vilajeta Hrvata. Možda je to pogrešno zapisano ime prethodne nahije Bukovice.

Nahija *Obrovac* prostirala se u području Starog Obrovca. Spominje se prvi put 1528. g. kao nahija grada Obrovca u zemlji Hrvata u skradinskom kadiluku, koja je naseljena vlasima iz Istre. Stari Obrovac, što je ležao iznad današnje varoši Obrovca u Dalmaciji, gdje mu se i sada vide razvaline, Turci su ga zauzeli još 1527. i pretvorili u središte istoimene nahije. Kasnije je podignut *Novi Obrovac*, pa se stoga ova nahija 1574. g. zove nahija *Stari i Novi Obrovac*.

Nahija *Podgorje* nazvana je po istoimenom predjelu, a prvi put se spominje 1528. g. kao vlaška nahija u skradinskom kadiluku naseljena vlasima iz Istre.

Nahije vilajeta Hrvati, koje su osnovane prije osnivanja skradinskog kadiluka, pripajane su kadiluku Neretvi, a zatim su priključene skradinskom kadiluku, i ostale su u njegovom sastavu do druge polovine XVI stoljeća.

U porječju *Une* i njenih pritoka javljaju se 1574. g., pored spomenutih, još nahije *Lapac* i *Nebluh*.

Nahija *Lapac* odgovara staroj lapačkoj župi, što se prostirala preko Lapačkog polja. Spominje se prvi put tek 1574. g. i u njoj stara naselja Gornji i Donji Lapac.

Nahija *Nebluh* je identična sa starom nablujskom župom sa središtem u Nebluju na Uni.

U *Krbavi* se 1574. g. javljaju nahije: Mazin, Gradačac, Udbina i Bunić.

Nahija *Mazin* dobila je svoje ime po istoimenom selu u današnjem kotaru Gračac.

Nahija *Gradčac* prostirala se na teritoriji stare župe *Hotuče*, koja je tako nazvana po istoimenoj rječici. U toj župi bio je grad Gradčac, po kome je prozvana ova nahija. U njemu je bilo središte te nahije.

Nahija *Udbina* (»Udvina«) zapremala je područje istoimenog grada u Krbavi, koji su Turci zauzeli 1526. g., dobro ga utvrdili i snabdjeli jakom posadom. Kao nahija prvi put se spominje tek 1574. godine.

Nahija *Bunić* prozvana je po današnjem selu, a nekadašnjem gradu Buniću u Krbavi, koji je bio njeno središte.

Stara lička županija, odnosno oblast *Lika*, koja se prostirala oko istoimene rijeke, bila je u tursko doba podijeljena na nekoliko nahija

koje su nazivane, uglavnom, po pojedinim utvrdama. Tu se 1574. g. spominju nahije: Lika, Budak, Medak, Perušić, Bilaj—Barleta i Novi.

Nahija *Lika.* Turci su još 1528/30. g. zapisali Liku kao posebnu nahiju, ali se jedanput kaže da je to ratno područje *(dār al-harb),* a drugi put u istom izvoru piše da je pusta. Lika je bila toliko opustjela da se ona ne spominje u popisu iz 1550. g., nego tek 1574. g. kada je već bila ponovo naseljena. Ne znam gdje je bilo središte ove nahije, ako nije opjevani Ribnik.

Nahija *Budak* nazvana je tako po istoimenom gradu, a prvi put se spominje 1574. godine.

Nahija *Medak* prozvana je po istoimenom starom gradu koji je ležao na putu Gospić-Gračac.

Nahija *Perušić* prostirala se u području istoimenog srednjovjekovnog grada, koji su Turci držali od 1528. do 1685. g. sa malim prekidom od 1636. do 1641. g. Poslije 1528. g. bio je potpuno opustio, pa ga je Malkoč-beg 1553. g. naselio vlasima, a 1555. popravio i utvrdio, tako da je postao jedna od glavnih turskih utvrda u Lici.

Nahija *Bilaj-Barleta.* Na željezničkoj pruzi Gospić-Ribnik nalaze se na osamljenom brežuljku razvaline starog grada koji je nazvan Bilaj, Belaj ili Bjelaj. Prvi put se spominje 1451. g. kada ga je podban Hrvatske Tomo Tvrtković ustupio Petru Talovcu. Godine 1509. spominje se u posjedu Ivana Karlovića (Kurjakovića), među ostalim i gradovi Belay i Berleth. Ta dva grada sa svojim područjima predstavljali su teritoriju ove nahije, koja se prvi put spominje 1574. godine.

Nahija *Novi.* Iznad današnjeg sela Novi, što leži južno od Gospića, vide se još uvijek ostaci nekadašnjeg grada Novog, koji je poznat od 1449. g. Nekada se spominje i pod imenom Novigrad. Taj grad bio je sjedište ove nahije, koja se prvi put spominje 1574. godine.

Iste godine spominju se na teritoriji kliškog sandžaka još nahije: *Puhova Međa* i *Cvetuša,* ali se sada nisu mogle ubicirati.

Nahija *Kotari.* U kiparskom ratu (1507-1573) Turci su dobili čitavo vransko i zemuničko područje i stjerali Mlečane na sami primorski pojas. Na tome području osnovana je nahija *Kotari,* koja je obuhvatala Ravne Kotare sa središtem u *Zemuniku.* Bila je priključena skradinskom kadiluku. Time je skradinski kadiluk i kliški sandžak dostigao svoj najveći teritorijalni opseg.

Ubrzo poslije toga razdijeljena je teritorija kliškog sandžaka na dva zasebna sandžaka: kliški i krčki ili lički, tako da je teritorija na desnoj strani Krke i lijevoj strani Une pripala novom krčko-ličkom sandžaku dok je ostala teritorija i dalje ostala u sastavu kliškog sandžaka, kome su nešto kasnije pripojene još nahije: *Radobolja* i *Poljica,* koje su dotle pripadale hercegovačkom sandžaku, dok su u sudsko administrativnom pogledu od 1528. pripadale skradinskom, a od 1580. g. zagorsko-kliškom kadiluku.

Od starog teritorija zadržao je kliški sandžak u novim suženim granicama još samo ime svog starog skradinskog kadiluka čije je sjedište i ranije bilo u *Livnu,* pa je tako ovaj sandžak zadržao oba stara kadiluka: Neretvu i Skradin, ali bez teritorije skradinskog kadiluka preko Krke, pa čak i bez same skradinske nahije, koja je ostala u krčko-ličkom sandžaku, ali je i dalje pripadala skradinskom kadiluku.

Radobolja i Poljica ostale su u sastavu skradinskog kadiluka sve do osnivanja *zagorskog* ili *kliškog kadiluka* oko 1580. g., a zatim su priključene tom kadiluku i ostale su u njegovom sastavu do kraja turske vladavine.

2. KADILUK NERETVA

Postanak i teritorijalni opseg ovog kadiluka do 1537. g. prikazan je ranije[51]). Ulazeći u sastav kliškog sandžaka ovaj je kadiluk izgubio nahije: *Rog*, koja je povraćena mostarskom kadiluku, hercegovačku *Neretvu* sa Biogradom, koja je ušla u sastav novog nevesinjskog kadiluka, i sve nahije u Završju (Glamoč, Livno i Sarumiše), koje su tada priključene skradinskom kadiluku. Tako su poslije 1537. g. u sastavu ovog kadiluka ostale samo njegove stare nahije: Neretva (bosanska sa Konjicem), Rama sa Prozorom, Kupres sa Šujicom, Skoplje sa Susidom, Akhisar (Biograd) ili Prusac, i ostale nahije u porječju Vrbasa i Plive: Janj, Gerzovo, Soko ili Sokolac (na Plivi) i Gölhisar ili Jezero, nahije u porječju Sane: Sana ili Ključ, Sanica, Bilaj-Blagaj, Vodenica, te Unac, Srb i možda još Kamengrad. Tome su kadiluku vjerovatno pripadali i ostali turski posjedi u porječju Sane i Une sve do osnivanja kadiluka *Novosel* (oko 1562), kome su priključene sve nahije kadiluka Neretve u porječju Sane i Une, pa se otada sudsko-administrativna nadležnost neretvanskog kadiluka na toj strani svela samo na nahije u porječju Plive i Vrbasa. Krajem XVI st. osnovan je i za te nahije poseban kadiluk *Akhisar*, pa je tako kadiluk Neretva izgubio i nahije u porječju Plive i Vrbasa, i bio sveden uglavnom na svoje stare nahije Neretvu i Ramu, izgubio je svaki značaj i bio je izgleda ukinut, a te nahije priključene sarajevskom kadiluku odnosno bosanskom mulaluku kome je ovaj kadiluk vrlo često dodjeljivan još od početka XVI st., pa čak i u vrijeme kada je imao najveće prostranstvo.

Kadiluk Neretva spominje se i kasnije u izvorima, ali to nije više ovaj stari kadiluk, nego je to nezvanični naziv novog kadiluka *Gabele* koji se po skeli Neretvi često nazivao *Neretvom*. Početkom XVII st. bio je osnovan kadiluk *Belgraddžik* sa sjedištem u Konjicu, ali on nije predstavljao nikakav kontinuitet sa starim kadilukom Neretvom, jer su nahije bosanska Neretva i Rama i dalje ostale u sastavu bosanskog mulaluka, dok je kadiluk Belgraddžik sa sjedištem u Konjicu bio kadiluk hercegovačkog sandžaka.

Teritorijalna podjela kadiluka Neretve u sastavu kliškog sandžaka izgledala je ovako: Od 1537. do 1562. ovaj se kadiluk dijelio na nahije: Neretva (bosanska sa Konjicem), i Rama sa Prozorom, koje su bile u sastavu tog kadiluka sve dok je on postojao, do kraja XVI st., a zatim su priključene bosanskom mulaluku. Zatim nahije: Kupres, Skoplje sa Susidom, Prusac ili Akhisar (Belgrad), Janj, Gerzovo, Soko (na Plivi) i Gölhisar ili Jezero, koje su bile u sastavu toga kadiluka do potkraj XVI st. kada su ušle u sastav novog akhisarskog kadiluka, te nahije Sana ili Ključ, Sanica, Bilaj-Blagaj i Vodenica u porječju Sane te Unac, Srb i možda još Kamengrad, koje su ostale u sastavu toga kadiluka

[51]) Vidi ovdje str. 151—155.

do sedamdesetih godina XVI st. kada su priključene novom kadiluku Novosel (oko 1562). Sve su te nahije nastale prije 1537. g., pa smo ih stoga prikazali ranije kada je kadiluk Neretva bio u sastavu bosanskog sandžaka.

3. KADILUK NOVOSEL

Toponim *Novosel* spominje se u turskim izvorima prvi put 1550. g. kao mezra u nahiji *Unac* u kliškom sandžaku. U istom izvoru upisano je i Medno Polje u istoj nahiji. Iste podatke pruža i popis kliškog sandžaka iz 1574. g. Međutim, u jednom nedatiranom popisu bosanskog sandžaka, koji je izvršen 1563. ili samo koju godinu kasnije, spominje se ne samo selo nego i *kadiluk Novosel*. U istom popisu navode se sela: Gornji, Donji i Srednji Novosel, Gornje, Donje i Srednje Blaško Polje, Oštra Luka i kod njega mezra Oštrolučani, Veliko i Malo Hrustovo, Medno Polje, Krstionica i druga. Tu se, dakle, radi o predjelima oko današnjeg Bosanskog Petrovca i Kulen Vakufa. Ali, gdje je bilo prvo sjedište ovog kadiluka, sada se ne zna. U XVII st. ono je bilo u Kulen-Vakufu, odakle je kasnije preneseno u Bos. Petrovac.

Što se tiče teritorijalnog sastava i opsega ovog kadiluka, može se sa sigurnošću tvrditi da su mu, čim je osnovan, pripojene sve nahije kadiluka Neretve u porječju Une i Sane: Sana ili Ključ, Sanica, Unac, Srb, Bilaj-Blagaj, Vodenica, Stara Ostrovica, Kamengrad, i možda još neke. Osim toga, ovome su kadiluku neko vrijeme pripadale i nahije između Sane i Save koje su Turci držali još od 1535. g. To su bile nahije Lijevač, Gradiška, Dubica i Vrbaški, koje su ranije pripadale kobaškom kadiluku. Novoselskom kadiluku priključeni su bili i oni posjedi u porječju Une koje su Turci zaposjeli od 1556. do 1560. g., konkretno Kostajnica, Bušević, Otoka i Novigrad (Novi) na Uni, koji su također pripadali bosanskom sandžaku.

U spomenutom popisu bosanskog sandžaka spominju se na području ovog kadiluka samo nahije: Sana, Unac, Dubica, Vrbaški, Novi i Kostajnica, valjda stoga što su to bile jedine nahije ovoga kadiluka, koje su tada pripadale bosanskom sandžaku, dok su ostale bile u kliškom sandžaku, ali se začudo u popisu toga sandžaka iz 1574. g. ovaj kadiluk uopće ne spominje.

Kako su nam neke nahije ovog kadiluka od ranije poznate, ovdje ćemo spomenuti samo nahiju Novi i Kostajnicu, koje se tada prvi put javljaju.

Nahija *Novi* dobila je svoje ime od istoimenog grada na Uni. Pod Novim su Turci zatekli i istoimenu varoš. Ovoj nahiji pripadala je 1562. g. i Lišnica, te pojas zemljišta s lijeve strane Une, koji su Turci tada bili zaposjeli.

Nahija *Kostajnica* spominje se prvi put 1562. g., a obuhvatala je područje starog istoimenog grada na lijevoj obali Une. Kostajnica je došla pod tursku vlast 1556. g., a već 1562. g. spominje se i kao nahija. Zbog prelaza na Uni Kostajnica je predstavljala važnu pograničnu utvrdu. Ona je rano postala središte istoimene kapetanije, a početkom XVII st. i sjedište istoimenog kadiluka.

Kadiluk Novosel mogao je zadržati navedeni opseg samo do 1574. g. kada se u izvorima prvi put javlja kadiluk Kamengrad, kome je svakako odmah priključeno nekoliko nahija novoselskog kadiluka, a na prvom mjestu nahije: Kamengrad, Sana ili Ključ i možda još Bilaj.

4. KADILUK AKHISAR ILI PRUSAC

U drugoj polovini XVI st., a prije 1590. g., izdvojene su iz neretvanskog kadiluka nahije u porječju gornjeg Vrbasa i Plive i pretvorene u poseban kadiluk. Sjedište tog kadiluka bilo je u *Pruscu*, starom Biogradu, koji je nazvan turski *Akhisar*, pa se tako nazivao i ovaj kadiluk. Prusac je pod turskom vladavinom predstavljao najjaču tvrđavu u ovom području. Osim toga, bio je značajno kulturno središte u kome je krajem XVI i XVII stoljeća cvjetala islamska kultura.

Osim središnjih nahija Skoplja i Akhisara, ovome su kadiluku u prvo vrijeme njegova postojanja pripadale još nahije: Glamoč, Kupres, Janj, Gerzovo, Soko na Plivi i Jezero (Gölhisar). Tako je moglo ostati samo do prve polovine XVII st. kada je Jezero postalo središte posebnog kadiluka, kome su odmah priključene nahije Jezero, Soko, Janj. Gerzovo, te Ključ i Bilaj iz kamengradskog kadiluka.

5. KADILUK ZAGORJE ILI KLIS

Prvo ime ovog kadiluka dolazi od naziva predjela *Zagore* ili *Zagorja*, što se prostirao iznad splitskog i šibeničkog razmeđa, dok drugo dolazi od imena glavnog grada u tom kadiluku. Ovaj se kadiluk prvo nazivao samo zagorskim, a kasnije je imao oba imena, a na koncu je imao samo naziv kliški kadiluk. Što se tiče vremena osnivanja tog kadiluka, moglo se sasvim precizno utvrditi da je osnovan 1580, kada se prvi put spominje i u izvorima.

Što se tiče teritorijalnog sastava i opsega ovog kadiluka, sada se može općenito reći da mu je pripadalo svo područje starog skradinskog kadiluka, koje zatvaraju Cetina i Čikola. To su bile nahije: Radobolja, Poljica, Klis, Sinj i Cetina, Dicmo, Zminje Polje, Zagorje ili Zagora, i možda još koja.

Ovaj je kadiluk postojao samo do 1648. g. kada su Turci definitivno izgubili Klis. Samo se preostali dio područja ovoga kadiluka i dalje održavao kao poseban kadiluk sve do druge polovine XVII st., a nazivao se obično kadiluk *kliške nahije*. Zatim je opet pripojen starom kadiluku koji se više nije zvao *skradinski* nego samo *livanjski*.

Čini se da je neko vrijeme postojao i sinjski kadiluk, ako nije identičan sa pomenutim nahijama ranijeg kliškog kadiluka.

6. KADILUK GÖLHISAR ILI JEZERO

Prvi put se ovaj kadiluk spominje 1667. g., ali se na osnovu jedne nedatirane isprave, koja potiče svakako iz prve polovine XVII st., može zaključiti da je postojao i u prvoj polovini XVII st. Tim aktom žalili su se stanovnici Jajca bosanskom valiji da kamengradski kadija prisvaja nahije Ključ i Bilaj, koje su već 25 godina pripadale jezerskom kadiluku. Na to jezerski kadija ima carski berat i pismo kazaskera, a

tako je upisano i u carsku ruznamu. Time je teritorija jezerskog kadiluka bila sužena i prihodi kadije smanjeni tako da mu nisu mogli donijeti prihode dovoljne za izdržavanje, pa su molili valiju da tu stvar ispita i da jezerskom kadiji vrati otete nahije. Znamo još da su tome kadiluku osim Jezera, Ključa i Bilaja pripadale još nahije Sokol na Plivi, Janj i Gerzovo.

Glava XI

UPRAVNA PODJELA POŽEŠKOG SANDŽAKA

O upravnoj podjeli požeškog sandžaka znalo se do sada samo ono što nam o tome pruža poznati geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz 1626. g. Pristupačni katastarski popisi i drugi turski izvori daju nam mogućnosti da damo mnogo tačniju i potpuniju sliku te podjele. Ovdje smo mogli upotrijebiti tri takva popisa 1545, 1566. i 1569. g., pa ćemo na osnovu njih, pomenutih opisa i nekoliko pojedinačnih akata i podataka pokušati da rekonstruišemo upravnu podjelu ovoga sandžaka od njegovog postanka do kraja turske vladavine u Slavoniji vodeći računa o promjenama koje su se u tome pogledu događale.

Prije turskih osvajanja Slavonija je bila podijeljena na županije, kotare i male crkvene župe. Čini se da ta podjela nije potpuno odgovarala turskom sistemu administrativne podjele, kao što je bio manje ili više slučaj u Bosni i Srbiji. Kako su Turci osvajali Slavoniju u naponu svoje moći i u vrijeme kada su već bili potpuno izgradili i razvili svoj sistem vlasti i uprave, oni su ga potpuno primijenili u upravnoj podjeli Slavonije pa su stoga u njoj odmah uvodili sistem redovne upravne podjele na kadiluke i nahije. Time su nastale znatne izmjene zatečenog stanja.

Prvobitna teritorija požeškog sandžaka bila je podijeljena na tri kadiluka: požeški, brodski i gorjanski. Ti su se kadiluci dijelili na veći ili manji broj nahija[1]).

1. KADILUK POŽEGA

Kako su Turci osvojili Požeštinu još ljeta 1536, a samu Požegu 25. I 1537. g., to je vjerovatno i ovaj kadiluk osnovan iste ili sljedeće godine, a najkasnije 1538. g. kada je Požega postala sjedište istoimenog sandžaka. Ovaj se kadiluk prvi put spominje 1545. godine.

U prvim godinama svoga opstanka ovaj se kadiluk dijelio na nahije: Požega, Gnojnica, Svilna, Kruševa, Gradac (u orig. »Gradče«, danas Gradišće), Kamengrad, Kutjevo, Orljavska (Orljavac), Voćin, Drenovci i Brezovica. Ali on ni prije 1545, ni poslije 1547. g. nije imao sve gornje nahije.

---

[1]) Historijsko-geografske podatke za Slavoniju iz predturskog doba uzeo sam iz radova: Josip Bösendorfer, *Critice iz slavonske povijesti,* Osijek 1910; J. Kempf, *Požega,* Požega 1910; Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku 1640—1702).* Zagreb 1891; Stjepan Pavičić *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i gradova u Slavoniji,* Zagreb 1953.

Nahija *Požega* spominje se prvi put 1545. g., a osnovana je svakako još 1537. g. kada su Turci zauzeli istoimeni grad. Ovoj nahiji pripadali su 1545. g. i varoši Kaptol, Velika i Stražešin (možda Stražman).

Nahija *Gnojnica* ili *Gnojanica*. Kod sela Odvoraca ima potok koji se zove *Gnojnica* a u srednjem vijeku postojalo je i mjesto Gnojnica (poznato od 1375); tako se zvala i jedna župa pečujske biskupije, pa i ova nahija. Samo nahija Gnojnica, premda je bila malena, ne odgovara teritorijalno istoimenoj crkvenoj župi. Na teritoriji ove nahije postala su 1545. g. naselja: *Odvorje* (danas Odvorica), *Zagrađe* (danas Zagrađe), Orahova Draga i *Vrčin Dol* koji postoje i danas, pa je prema tome ležala u potočju istoimenog potoka, lijevog pritoka Londže s tim što je na sjeveru zahvatala i Borčino. Bila je u sastavu požeškog kadiluka sve do kraja XVII stoljeća.

Nahija *Svilna* nazvata je po istoimenom srednjovjekovnom mjestu, a prvi put se spominje 1545. g. u sastavu požeškog kadiluka. Tada su na području ove nahije bila mjesta Dolnja i Gornja Svilna, Orahovac (?), Luka (Buk?), *Resnik, Miholjevci, Tulenska* (Tulnici ili Tulnik), Ivanovci (kod Ruševa), Brestovac i Brezna, pa se na osnovu toga može odrediti njen opseg.

Nahija *Kruševo* (danas *Ruševo)* nosi ime starog mjesta u dolini Londže (poznato od 1250). U njoj su 1545. g. bila sela *Sovski Dol, Dobrogošta, Zavratac, Brećedol* i *Zabregovac* sa Jankovićem, pa se prema tome prostirala u gornjem toku Londže i Pake.

Nahija *Gradac* nosi ime sela koje se sada zove Gradišće a leži istočno od Kutjeva. Spominje se od 1545 g. i u njoj sela Milina, Crešte, Sibokovac i Trnostak.

Nahija *Kamengrad* (danas Kamensko) nazvana je po istoimenom starom gradu (poznat od 1421, a nalazi se sjeverozapadno od Požege). Spominje se 1545. g. kada je svo njeno područje predstavljalo niz mezri.

Nahija *Kutjevo* zove se po istoimenom mjestu sjeveroistočno od Požege. Ova se nahija prvi put spominje 1545. g. u sastavu ovoga kadiluka. Kutjevo je bilo središte istoimene župe pečujske biskupije. Ova je varoš 1545. g. bila okružena brojnim mezrama.

Nahija *Orljavska* nazvala se vjerovatno po mjestu koje se danas zove *Orljavac,* a prvi put se spominje 1545. g. u sastavu ovoga kadiluka.

Nahija *Granice* spominje se od 1545. do 1679. godine u sastavu požeškog kadiluka.

Kasnije su ovom kadiluku bile priključene još nahije: Voćin, Drenovci i Brezovica.

2. KADILUK BROD

Ako ne prvi, to je bio svakako drugi kadiluk u požeškom sandžaku. Sjedište toga kadiluka bilo je u današnjem Slavonskom Brodu, koji je pao pod tursku vlast sredinom avgusta 1536. g. Zauzeo ga je smederevski sandžakbeg Mehmed-beg Jahjapašić i odmah ga snabdio posadom od 1500 vojnika. Tada je vjerovatno osnovan i ovaj kadiluk premda se on prvi put spominje tek 1545. g. Kako je Slavonski Brod ranije bio u vlasti despota Stevana Berislavića, to su ga Turci za razliku od

istoimenog kadiluka u Bosni zvali često *Despot Brodi* (Despotov Brod). Ovaj se kadiluk od 1545. g. do kraja turske vladavine dijelio na nahije: Brod, Vrhovina, Brezna i Ravna.

Pored Broda postojale su 1545. g. na teritoriji ovoga kadiluka još varoši: Novi (Novigrad), Sikirevci te skela i varoš Dubočac.

Nahija *Brod* spominje se prvi put 1545. g. kao nahija istoimenog kadiluka, a osnovana je svakako već 1536. g. kada su Turci definitivno zauzeli taj grad.

Nahija *Vrhovine* odgovara istoimenom predjelu koji se nalazi sjeveroistočno od Broda. Na teritoriji te nahije spominju se 1545. g. sela *Zdenci, Završje, Slatinik, D. Glogovica, Grabarje* i dr., pa joj je prema tome lako odrediti položaj.

Nahija *Brezna* nazvana je po istoimenom predjelu što se prostire sjeveroistočno od Broda u toku istoimenog potoka koji iz Dilja teče u Savu. Spominje se od 1545. stalno u sastavu ovoga kadiluka.

Nahija *Ravna.* Villa Rawan poznata je od 1422. g. pa je sigurno po tome selu nazvana i ova nahija koja se spominje od 1545. do 1680. g. stalno u sastavu bosanskog kadiluka.

3. KADILUK GORJAN ILI ĐAKOVO

Ovaj se kadiluk prvi put spominje 1545. g., ali kako je stari grad Gorjan došao definitivno u tursku vlast još 1537. g., može se sa mnogo vjerovatnosti pretpostaviti da je tada osnovan i ovaj kadiluk.

Samo se ovaj kadiluk ne spominje u kasnijim izvorima, a javlja se kadiluk Đakovo, koje se spominje i 1545. g. kao nahija kadiluka Gorjana, pa se prema tome ovdje radi o istom kadiluku kome je prvo središte bilo u Gorjanu. Kasnije, kada je Gorjan izgubio strateški značaj, ono je preneseno u bogatu varoš Đakovo i otada se zvao đakovačkim kadilukom.

Na teritoriji ovog kadiluka spominju se 1545. g. nahije: Gorjan, Đakovo, Jošava, Dragotin, Dubrava ili Dubrave, Prikraj i Poljana.

Nahija *Gorjan* spominje se prvi put 1545. g., ali je nastala svakako još 1537. g. Središte nahije bilo je u istoimenom gradu koji je imao i svoju varoš, a ona je obuhvatala područje toga grada i njegovu okolinu. Ovoj nahiji pripadalo je 1545. g. i selo Ivanovci.

Nahija *Đakova* prozvala se po poznatoj istoimenoj varoši u kojoj je imala svoje središte. Čini se da je Đakovo postalo sjedište i ovoga kadiluka čim je pala cijela Slavonija pod tursku vlast i Gorjan izgubio strateški značaj.

Nahija *Jošava* prostirala se u potočju istoimenog potoka kod Đakova. Spominje se 1545. g. kao nahija gorjanskog kadiluka. Ponekad se napominje da pripada Đakovu.

Nahija *Dragotin* dobila je ime od istoimenog starog sela što leži jugozapadno od Đakova. Spominje se 1545. g., a zapremala je porječje Breznice. U ovoj nahiji spominju se 1545. g. sela Gornja i Donja Breznica koja se spominje i kasnije ,ali ne znam jesu li spadala toj nahiji.

Nahija *Nevna* zapisana je nekoliko puta kao Ninva, Niniva ili sl., ali su njena sela pomogla da se otkloni svaka sumnja u ubikaciju ove nahije. Tu se 1545. g. spominju varoš Ninva (Nevna, današnja *Levanj-*

ska varoš) koja je prestavljala derbend (i carinarnicu); zatim sela Orahovica, Ratkov Dol, *Slobodna Vas* i dr. Ova nahija nosi, dakle, ime stare varoši Nevne koja je poznata od 1244. g. i koja se danas zove Levanjska varoš, po nekadašnjim svojim gospodarima, staroj feudalnoj porodici Levanjski.

Nahija *Dubrava.* Poznata je tvrđava, mjesto i kraj *Dubrava* kod Čazme, kao i staro selo Dubrava kod Valpova. Ali se tako morao nazivati i neki kraj oko Đakova, jer se 1545. g. spominje nahija Dubrava, za koju se kaže da pripada Đakovu.

Nahija *Prikraj* spominje se prvi put 1545, zatim 1578. g. i u njoj sela Čajkovci i Podgajci, pa je prema tome ležala istočno od Đakova i predstavljala pograničnu nahiju požeškog prema sremskom sandžaku. Na teritoriji ove nahije nalazilo se i *Vrpolje,* koje se spominje 1545. g. i to dovoljno određuje njen položaj.

Nahija *Poljana* spominje se 1545. g. i u njoj selo Pridvorje, koje postoji i danas kod Drenja u đakovačkom kotaru, pa je prema tome ležala u tome kraju. Na području ove nahije spominje se 1545. g. i ruinirana tvrđava Poljana.

4. KADILUK PODGORAČ

Srednjovjekovni grad Podgorač što leži jugoistočno od Našica bio je središte četvrtoga kadiluka na području požeškog sandžaka. G. 1545. spominje se i varoš Podgorač.

Na području toga kadiluka spominju se 1545. g. nahije: Podgorač, Vrhovina, Krstošija, Podlužje i Koška.

Nahija *Podgorač* nazvala se po istoimenom srednjovjekovnom gradu što leži jugoistočno od Našica. G. 1545. spominje se i varoš Podgorač. Samo je tada označeno da pripada Gorjanu.

Nahija *Vrhovina* ili *Vrhovci* spominje se 1545. g. kao nahija koja pripada Podgoraču.

Nahija *Krstošija* zapisana je sasvim jasno u tome obliku 1545. i 1566. g. i ne znam šta je ako nije identična sa današnjim *Križevcima.* U toj nahiji nalazio se 1545. g. i *Sv. Martin.*

Nahija *Podlužje* spominje se prvi put 1545. g. kao nahija kadiluka Podgorača.

Nahija *Koška* nazvala se po istoimenom mjestu što leži jugozapadno od Valpova. Prvi put se spominje 1545. g. u sastavu kadiluka Podgorča.

Kasnije se ovaj kadiluk ne spominje i ne znam kome su kadiluku dalje pripadale njegove nahije.

5. KADILUK ORAHOVICA

Poznati grad Orahovicu u Slavonskoj Podravini Turci su zauzeli u junu 1543. g. i pretvorili je u središte istoimenog kadiluka. Taj se kadiluk prvi put spominje 1545, zatim 1626, 1660. i 1667, pa se može zaključiti da je postojao od početka do kraja turske vladavine u tome području. U početku svoga postojanja bio je podijeljen na nahije. Orahovica, Sopje, Valpovo, Sv. Mikloš, Bukovica, Čađavica, Dolinci i Moslavina. Kasnije su iz tog kadiluka izdvojene nahije Sopje, Bukovica, Čađavica, Dolinci i Moslavina te priključene kadiluku Virovitici, dok je

nahija *Valpovo* postala središte posebnog kadiluka. To je bilo poslije 1553, a prije 1569. g. pa su tako u tome kadiluku od starih nahija ostale samo Orahovica i Sv. Mikloš.

Nahija *Orahovica* spominje se prvi put 1545. g. kao nahija istoimenog kadiluka, a zapremala je područje istoimenog grada, varoš i bližu okolinu. Na području te nahije nalazio se 1545. g. čifluk Arslan-bega sina Murad-begova. Ovaj Murad-beg biće svakako identičan sa Murad-begom Tardićem.

Nahija *Sv. Mikloš* ležala je u području istoimenog srednjovjekovnog grada na rijeci Voćinki između Orahovice i Slatine, po kome je dobila ime. Spominje se prvi put 1545, samo se ne kaže kome je kadiluku pripadala, ali je vjerovatno pripadala kadiluku Orahovici, u kome se nalazila i 1569. g. Sv. Mikloš je bila i 1545. g. varoš sa mezrom Bare i Krstanovci. U njoj se tada nalazio jedan džemat vlaha kneza Vukašina Rade.

Nahija *Bukovica* prostirala se u području poznatog, vrlo starog istoimenog naselja i grada jugoistočno od Slatine i u gornjem toku potoka Bukovice. Spominje se 1545. g. Ne kaže se kome kadiluku pripada, ali je najbliža bila kadiluku Orahovici. Kasnije je pripadala kadiluku Virovitici. U ovoj nahiji nalazio se 1545. g. jedan džemat vlaha kneza Đorđa Vućine.

Nahija *Čađavica* (u orig. *Sađavica)* dobila je svoje ime od istoimenog malog potoka. Ova se nahija spominje 1545. g., ali se ne zna kome je kadiluku pripadala. Tada je vjerovatno pripadala Orahovici, a kasnije sigurno kadiluku Virovitici.

Nahija *Valpovo*. Turci su zauzeli Valpovo 23. juna 1543. g. i pretvorili ga u središte istoimene nahije orahovičkog kadiluka u kome se nalazila 1545. i 1569. g. Kasnije je Valpovo postalo središte posebnog kadiluka koji se spominje u jednom izvoru iz 1667. godine.

Nahija *Dolinci* nazvala se po istoimenom mjestu blizu Moslavine. Spominje se 1545. g. kao nahija kadiluka Orahovice i u njoj selo Suha Mlava.

Nahija *Moslavina* javlja se prvi put 1545. kao *»Mojslavina«*, ali se ne kaže kome kadiluku pripada. G. 1569. pripadala je kadiluku Virovitici.

Nahija *Sopje* nazvala se po istoimenom srednjovjekovnom mjestu na Dravi, istočno od Vaške. Sopje je imalo svoj kastel i bilo središte crkvene župe. Godine 1545. spominje se kao varoš i nahija kadiluka Orahovice, ali je kasnije priključena kadiluku Virovitici u kome je nalazimo 1569. godine.

Nahija *Voćin* dobila je ime po istoimenom starom gradu i današnjem trgovištu u slatinskom kotaru. Turci su ga zauzeli 1543. i pripojili požeškom kadiluku u čijem ga sastavu nalazimo 1545. g. Kasnije je ova nahija izdvojena iz požeškog i pripojena orahovičkom kadiluku, u kome je nalazimo 1569. godine.

6. KADILUK OSIJEK

Kako je Osijek znatno prije ostalih slavonskih gradova došao definitivno pod tursku vlast, tu je vjerovatno bio osnovan prvi kadiluk u Slavoniji. Osijek su Turci definitivno posjeli još 1529. g. pa je on brzo

poslije toga postao središte istoimenog kadiluka koji se u pristupačnim izvorima prvi put spominje 1556. g. Samo Osijek sve do 1552. g., zna se sigurno, nije bio u sastavu požeškog sandžaka, nego mu je priključen tek poslije te, a prije 1556. g. Dotle je bio u sastavu sremskog sandžaka, kome je u početku bilo sjedište u Osijeku, a kasnije u Iloku i Mitrovici.

Kad je priključen požeškom sandžaku, ovaj je kadiluk imao sljedeće nahije:

Nahija *Osijek* spominje se prvi put 1553. g. kao nahija istoimenog kadiluka, a obuhvatala je grad, varoš i najbližu okolinu Osijeka.

Nahija *Karaš* prostirala se u porječju rijeke Karašice. Prvi put se spominje 1564. g. kao nahija osječkog kadiluka, kome je pripadala do kraja turske vladavine u tome kraju. Središte nahije bilo je u istoimenoj varoši.

Nahija *Čepin* dobila je svoje ime po istoimenom selu u osječkom kotaru, 10 km jugozapadno od Osijeka. Prvi put se spominje godine 1564. Središte nahije bilo je u varoši Čepinu.

Nahija *Erdut* prozvala se po istoimenoj varoši u osječkom kotaru. Kao varoš Erdut se prvi put spominje godine 1443, a kao grad 1472. g. Turci su ga definitivno zauzeli 1529. i držali do 1687. Posljednji njegov turski gospodar bio je neki Hasan-beg, koji se spominje godine 1697. Nahija Erdut spominje se prvi put 1564. g. u sastavu osječkog kadiluka, u kome je stalno ostala.

7. KADILUK VIROVITICA

Kad su zauzeli Viroviticu (2. avgusta 1552), Turci su je dobro utvrdili i pretvorili u središte dravske kapetanije i virovitičkog kadiluka koji se prvi put spominje 1578. g., ali je osnovan svakako znatno ranije, ako ne već 1552. godine.

Osnivanje ovoga kadiluka izazvalo je izvjesne promjene u pogledu administrativne podjele ovoga sandžaka, ali se one sada ne znaju u svim pojedinostima. Isto tako ne zna se koje su sve nahije pripadale ovome kadiluku. U izvorima se spominju samo Virovitica, Brezovica, Slatina, Moslavina, Sopje, Bukovica, Čađavica i Dolinci, koje su bile izdvojene iz orahovičkog kadiluka. Valpovo je postalo središte posebnog kadiluka pa su tako u kadiluku Orahovici ostale samo nahije: Orahovica, Sv. Mikloš i Voćin.

Nahija *Virovitica*. Turci su još 1545. g. upisali Viroviticu u svoje teftere, dakle sedam godina prije njenog pada. Kao nahija istoimenog kadiluka spominje se prvi put 1578. godine.

Nahija *Slatina* spominje se prvi put tek 1578. g. u sastavu kadiluka Virovitice.

Glava XII

UPRAVNA PODJELA ZAČASANSKOG, PAKRAČKOG ILI CERNIČKOG SANDŽAKA

Jedini izvor na kome se dosada zasnivalo naše poznavanje upravne podjele ovoga sandžaka predstavljao je poznati mletačko-dalmatinski opis bosanskog pašaluka iz 1620-1626. g. Ali to je bilo sasvim nedovoljno i za najskromniji prikaz toga pitanja. Ono što je o tome mogao da pruži spomenuti izvještaj Smičiklas je sažeo u nekoliko redaka. Mi smo ovdje za to pitanje mogli upotrijebiti još turski katastarski popis ovoga sandžaka iz 1565. g., podatke Evlije Čelebije iz 1660. g. i nekoliko pojedinačnih turskih dokumenata, pa ćemo pokušati da na osnovu toga damo prikaz upravne podjele ovoga sandžaka.

Svi oni predjeli Slavonije koje su Turci osvojili do 1557. g. i pripojili bosanskom sandžaku spadali su u sudsko-administrativnom pogledu kobaškom kadiluku. Stoga se sredinom XVI st. teritorijalna nadležnost toga kadiluka protezala i na slavonske nahije Cernik, Pakarski Sredel, Bijela Stijena, Podvrški, Pakrac, Sirač, Dobra Kuća, Čalkovec, Stupčanica, Kutinovac, Šagovina, Podborje, Drenovci i možda još neke koje se ne spominju u popisima bosanskog sandžaka. Tako je ostalo sve do osnivanja sandžaka Začasne 1557. Možda već tada ili nešto kasnije osnovan je za ovaj sandžak poseban kadiluk sa sjedištem u Kraljevoj Velikoj pa se stoga zvao kadiluk *Velika.* Sredinom XVII st. spominju se na teritoriji ovoga sandžaka dva kadiluka: *Pakrac* i *Cernik.*

1. KADILUK VELIKA

Prvi i jedini spomen tome kadiluku nalazimo u vakufnami hercegovačkog sandžaka Sinan-bega Boljanića od 7. juna 1582. g. Tu se kaže da je Sinan-beg, među ostalim, osnovao »jedan mekteb u kasabi Cernik, u kadiluku Velika u livi Začasni«[1]). Ali je taj kadiluk osnovan možda još 1544, kada je Velika pala pod tursku vlast, a najkasnije 1557. g. kada je osnovan ovaj sandžak. Kako se ovaj sandžak u toj vakufnami zove *Začasna,* to ona svakako odražava najranije stanje do 1565. g. dokle se taj sandžak zaista zvao Začasna pa je svakako dotle osnovan i ovaj kadiluk. Karakteristično je da se taj kadiluk ne spominje u drugim izvorima iz XVI i XVII st. Nema mu spomena ni u popisima ni u poznatom izvještaju Georgijevića (1626), ni kod Evlije Čelebije, niti u drugim poznatim turskim izvorima. On je vjerovatno bio ukinut

[1]) Vakufnama Sinanbega Boljanića u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

još početkom XVII st. a njegova teritorija razdijeljena između cerničkog i pakračkog kadiluka koji se spominje u izvorima XVII stoljeća.

Kako u izvorima XVI st. nema spomena nekom drugom kadiluku u ovome sandžaku i kako je sasvim vjerovatno da je Velika bio jedini kadiluk toga sandžaka do kraja XVI stoljeća, njemu su tada svakako pripadale sve navedene nahije ovoga sandžaka. To su jedine nahije koje se spominju u ovome sandžaku i 1565. godine.

Cernik je najstarija nahija na teritoriji ovog sandžaka. Ona se protezala od Dubočca do Cernika. Nahija Cernik spominje se prvi put 1550. g. Pripadala je prvo kadiluku Kobašu, zatim kadiluku Velika dok nije postala središte istoimenog kadiluka.

Nahija *Pakarski Sredel.* Današnji *Okučani* zvali su se nekad Dijanovac. U blizini toga sela nalazila se varoš Pakarski, i mislim da se po njemu prozvala ova nahija koja se prvi put spominje 1565. g. Tada su u njoj bili selo Dijanovac, varoš Pakarska, selo Hrastje i druga.

Nahija *Bila Stina* dobila je ime po istoimenom gradu koji su Turci osvojili 1543. g., pa je vjerovatno tada osnovana i ova nahija iako se prvi put spominje tek 1565, a drugi put tek 1660. g. kada je pripadala cerničkom kadiluku.

Nahija *Podvrški* nazvata je po istoimenom srednjovjekovnom gradu koji je ležao sjeveroistočno od Cernika. Spominje se samo jedanput, 1565. godine. Tada je u njoj bilo i selo Hrgodol.

Nahija *Pakrac* spominje se prvi put 1565. godine, ali je ona osnovana svakako odmah poslije pada ovog grada pod tursku vlast (1543).

Nahija *Sirač* nazvana je po istoimenom gradu. Prvi put se spominje 1565. g. Međutim, kako su Turci zauzeli Sirač još 1542. g., to je vjerovatno i ova nahija osnovana ranije.

Nahija *Dobra Kuća* nazvana je po istoimenom gradu, a spominje se od 1565. g. Kako je i taj grad došao pod tursku vlast 1542. g. on je vjerovatno brzo postao središte istoimene nahije.

Nahija *Čakovec* dobila je svoje ime po mjestu Čakovcu kod Pakraca, koji su Turci zvali Čaklovac i Čamulkovac i ne smije se zamijeniti sa istoimenim mjestima kod Vukovara i u Međumurju. Ovaj Čakovec Turci su zauzeli 1543. g. i pretvorili ga u središte nahije.

Nahija *Stupčanica* dobila je svoje ime po istoimenom starom gradu i mjestu kod Daruvara koji su Turci zauzeli u proljeće 1543. g. Kao nahija spominje se prvi put 1565. godine.

Nahija *Kutinovac* spominje se 1565. godine.

Nahija *Šagovina* prostirala se u predjelu zapadno od Cernika. Prvi put se spominje 1565. godine.

Nahija *Podborje* spominje se 1565. godine, ali je sada nisam mogao ubicirati.

Nahija *Drenovci* spominje se 1545. g. kao nahija požeškog sandžaka. Kako se ta nahija više ne spominje u požeškom, a javlja se 1565. godine u ovome sandžaku, znači da je ona prilikom osnivanja novoga sandžaka izdvojena iz Požege i priključena ovome sandžaku u kome se spominje i kasnije.

Interesantno je da se u popisima ne spominju nikakve druge nahije u ovome sandžaku, a najčudnije je što se nigdje ne spominje nahija Velika, koja je morala postojati.

O promjenama u administrativnoj podjeli ovoga sandžaka nema nikakvih podataka sve do druge polovine XVII st. Tada se u ovome sandžaku spominju dva kadiluka: pakrački i cernički.

2. KADILUK PAKRAC

Jedini spomen tome kadiluku imamo kod Evlije Čelebije (1660), ali je on osnovan svakako ranije. Ne zna se ni koje su nahije pripadale tome kadiluku, ali se može pretpostavljati da su tamo spadale nahije: Pakrac, Sirač, Dobra Kuća, Stupčanica i možda još neka.

3. KADILUK CERNIK

Cernik je još 990/1582. godine bio samo »kasaba u kadiluku Velika u sandžaku Začasna«. Prema tome, sada se može sa sigurnošću tvrditi da je ovaj kadiluk osnovan poslije 1582, a prije 1660. kada ga pominje Evlija Čelebija. Kako je Cernik nešto prije 1607. g. postao središte ovoga sandžaka, on je vjerovatno tada postao i središte kadiluka. Kako je izvršeno teritorijalno razgraničenje između ovoga i drugih kadiluka u ovome sandžaku, sada se ne može ništa pouzdano kazati.

Glava XIII

UPRAVNA PODJELA KRČKOG ILI LIČKOG SANDŽAKA

Kako je cijela teritorija od koje je nešto prije 1580. g. bio osnovan krčki ili lički sandžak dotle bila u sastavu kliškog sandžaka, to smo tursku teritorijalnu i administrativnu podjelu te teritorije uglavnom prikazali u poglavlju o upravnoj podjeli kliškog sandžaka. Osnivanjem krčkog odnosno ličkog sandžaka nastale su u tome pogledu promjene utoliko što je za novi sandžak bio istovremeno osnovan poseban krčki ili kninski kadiluk, kome su u sudsko-administrativnom pogledu bile priključene skoro sve nahije novog sandžaka koje su dotle pripadale skradinskom ili neretvanskom kadiluku.

1. KADILUK KRKA ILI KNIN

Najstariji spomen ovome kadiluku u poznatim izvorima imamo 1591. godine. Drugi put se ovaj kadiluk spominje 1004/1596. g.[1]) i to oba puta pod imenom kadiluk Krka. Kako je zvanično sjedište toga kadiluka bilo u Kninu, sjedištu sandžakbega ovoga sandžaka, on se nazivao i kninskim kadilukom. Prvi put se ovaj kadiluk spominje pod tim imenom sredinom zilkade 1008 (1600) g., kada je jedan ferman bio upućen iz Zemuna »kadiji Knina«[2]). Kako sve do četrdesetih godina XVII st. nema spomena nekom drugom kadiluku u ovome sandžaku i kako se ovaj kadiluk sve do 1630. g. spominje i pod imenom krčki kadiluk, što takođe donekle upućuje da je to i tada bio jedini kadiluk u ovome sandžaku, to su dotle u teritorijalnu nadležnost kninskog kadije spadale sve nahije ovoga sandžaka. Prema tome, ovaj se kadiluk prvih decenija svoga postojanja dijelio na nahije: Knin, Strmica, Plavna, Popine, Zrmanja, Zečevo, Skradin, Ostrovica, Benkovac ili Bukovica, Kličevac. Karin, Nadin, Vrana, Zvonigrad, Velin, Sonković sve u Krki, Zakrčju ili Prikokrčju, nahije Obrovac i Podgorje u Podgorju, Mazin, Gračac, Udbina, Bunić u Krbavi, zatim nahije: Lika, Budak, Medak, Perušić, Bilaj-Barleta i Novi u Lici, te možda još nahije: Puhovo Međa i Cvetuša. Ovamo je spadala još velika nahija *Kotari* sa Zemunikom. Sve te nahije prikazali smo ranije kad su bile u kliškom sandžaku.

---

[1]) Arhiv manastira Visovac C 35.
[2]) Arhiv manastira Visovac C 36.

2. KADILUK KOTARI

Takvo stanje administrativne podjele ovoga sandžaka ostalo je sve do četrdesetih godina XVII st. kada se na teritoriji ovog sandžaka javlja i drugi kadiluk *Kotari*.

Ovaj se kadiluk prvi put spominje u poznatim izvorima 1047/1638. g. i to pod imenom Kotari (tur. Kotarlar). Sjedište toga kadiluka bilo je u *Zemuniku*, nekadašnjem gradu, a danas istoimenom selu na raskrsnici puteva u Zadar, Obrovac i Benkovac. Zemunik i Ravne Kotare Turci su dobili u kiparskom ratu. Zemunik su dobro utvrdili i pretvorili u jak garnizon, a negdje početkom XVII st. i u sjedište kadiluka.

U nahiji Kotari postojali su pored Zemunika još gradovi: Polešnik i Sedislam ili prosto Islam. To je nekadašnji grad Vespoljevac u sjevernoj Dalmaciji koji su Turci stekli u kiparskom ratu. Kao krajnju tačku svoga prodiranja prema zadarskom području Turci su taj grad dobro utvrdili i nazvali Sed-i Islam (Bendem Islama), pa se on otada obično zvao Islam. U njemu su ponekad sjedile i kotarske kadije kao što su često boravile i po raštrkanim selima svoga kadiluka.

Što se tiče teritorijalne nadležnosti ovoga kadiluka, znamo da mu je pored velike nahije Kotara pripadalo i Karinsko područje, odnosno nahija *Karin*. Turci su izgubili Zemunik 1647. g. ali je kadiluk Kotari i dalje postojao pa je krajem XVII st. bio opet spojen sa kričkim kadilukom jer se 1086 (1675) g. spominje »kadiluk Krka sa Kotarima«[3]).

Krčke ili kotarske kadije imale su svoje naibe po mnogim nahijama ovoga sandžaka.

---

[3]) Arhiv manastira Visovca C 52.

Glava XIV

UPRAVNA PODJELA BIHAĆKOG SANDŽAKA

O upravnoj podjeli bihaćkog sandžaka nemamo sada dovoljno podataka. Pored redovne sudsko-administrativne podjele, u ovome je sandžaku kao izrazitom krajiškom sandžaku uvijek prevladavala krajiško-kapetanijska uprava i o njoj se zna više nego o sudsko-administrativnoj podjeli. Koliko se dosada moglo utvrditi, na teritoriji ovoga sandžaka postojali su do kraja XVII st. samo dva kadiluka: kamengradski i bihaćki.

1. KADILUK KAMENGRAD

Ovaj je kadiluk 1574. g., kada se prvi put spominje u izvorima, pripadao bosanskom sandžaku, ali je nešto kasnije, ne zna se tačno kada, priključen kliškom sandžaku i ostao u sastavu toga sandžaka sve do osnivanja Bihaćkog sandžaka. Tada je ovaj kadiluk sa svim svojim nahijama (Kamengrad, Unac, Bilaj (Bjelak, Vodenica, Ključ, Sana, Soko i Sanica), priključen tome sandžaku i ostao u njegovom sastavu za cijelo vrijeme njegovog postojanja i, u pogledu upravne podjele, uvijek dijelio sudbinu toga sandžaka.

2. KADILUK BIHAĆ

Osnovan je vjerovatno odmah nakon pada ovoga grada (1592), ali se prvi put spominje tek 1619. g. Na teritoriji ovoga kadiluka nalazili su se gradovi: Bihać, Izačić, Benkovac, Sokolac, Ripač, Jasenica, Mutnik Bužim, Cazin, Tržac i drugi.

Kako se ovaj kadiluk dijelio na nahije, ne znam. Jedanput u XVII stoljeću spominju se Krupa i Ripač kao posebni kadiluci.

Glava XV

UPRAVNA PODJELA BOSANSKOG PAŠALUKA U XVIII STOLJEĆU

Glavni izvori za ovaj prikaz upravne podjele bosanskog pašaluka u XVIII st. bili su nam sačuvani sidžili kadiluka Bosne i Hercegovine iz toga doba i brojni pojedinačni turski dokumenti.

Znatni teritorijalni gubici koje je ovaj pašaluk doživio karlovačkim mirom imale su izvjesnog odraza i na administrativnu podjelu u unutrašnjosti toga pašaluka u XVIII st. Tim gubicima on je bio sveden na pet sandžaka: bosanski, hercegovački, zvornički, kliški i bihaćki.

Povlačenjem novih granica prema Austriji i Mletačkoj Republici ostali su neki dijelovi bivšeg krčkog sandžaka pod turskom vlašću pa su priključeni susjednom bosanskom sandžaku i jajačkom kadiluku. Ali su s druge strane istovremeno otpali od ovoga pašaluka neki periferni predjeli preostalih sandžaka. Tako je od beogradskog sandžaka otpala Kostajnica, od hercegovačkog Gabela i Hercegnovi itd. Ti gradovi bili su središta istoimenih kadiluka koji su i dalje postojali i nosili stara imena sa dodatkom *Bekija* (ostatak). Otada se kostajnički kadiluk zvao Kostajnička Bekija (Bekiye-i Kostaynica); središte mu je preneseno u Kozarac. Tursko područje ranijeg novskog kadiluka zvalo se otada Novska Bekija (Bekiye-i Nova = Ostatak od Novog); njegovo sjedište preneseno je u Nikšić. Unutarnja podjela ostalih dijelova bosanskog pašaluka na početku XVIII st. ostala je uglavnom onakva kakva je bila prije bečkog rata pa se tada ovaj pašaluk dijelio na sandžake i kadiluke ovako:

I BOSANSKI SANDŽAK dijelio se na kadiluke:

1. Kadiluk Novi Pazar sa nahijom: Novi Pazar, Jeleč, Ras, Vrače.
2. Kadiluk Trgovište.
3. Kadiluk Kosovska Mitrovica (Mitroviçacık) koji se sastojao od nahija Mitrovice i Zvečana.
4. Kadiluk Stari Vlah sastojao se od nahija: Sjenica, Barče (Nova Varoš), Moravica.
5. Kadiluk (mûlaluk) Sarajevo imao je nahije: Saraj, Visoko, Fojnica, Kreševo, Vareš, Neretva, Prozor.
6. Kadiluk Kladanj (i Olovo) sastojao se od nahija: Kladanj, Olovo i Jelačka Župa.
7. Kadiluk Bosna Brod ili Travnik dijelio se na nahije: Travnik, Lašva, Brod i Zenica (sa Vrandukom).

8. Kadiluk Tešanj imao je nahije: Tešanj ili Usora, Maglaj i Žepče.
9. Kadiluk Višegrad sa nahijama: Višegrad, Dobrun, Kamenica (Pribić), Banja, Priboj.
10. Kadiluk Derventa obuhvatao je Basanski Brod i Dubočac.
11. Kadiluk Rogatica (Čelebi Pazar) sastojao se od nahija: Rogatica, Borač, Prača, Brodar i Vratar.
12. Kadiluk Banja Luka imao je nahije: Banja Luka, Zmijanje, Vrbaški, Dobor, Kobaš, Fefča, Trebovo i Gradiška.
13. Kadiluk Jajce bio je sastavljen od nahija: Jajce, Vrhovine, Vrbanja ili Kotor, palanka Varcar Vakuf i Bočac (napušten 1833).
14. Kadiluk Kamengrad obuhvatao je ove župe i gradove: Kamengrad, Pećigrad (tur. Mihalpekler), Šturlić, Mala Kladuša, Velika Kladuša, Podzvizd, Vranograd (Vrnograč), Todornovi, Bužim, Stijena, Stari Majdan, (Madeni-i Atik), Sana (Ključ), Bilaj, Blagaj, Jezerski, Krupa, Otoka (Ada-i Kebir), Sanski Most (Džisri Sana), Cazin i Ostrožac.
15. Kadiluk Bihać obuhvatao je gradove: Bihać, Tržac, Ripač, Sokolac, Izačić, Mutnik, Brekavica i Jasenica.
16. Kadiluk Bekija Kostajnica sa sjedištem u Kozarcu obuhvatao je gradove: Bosanski Novi, Prijedor, Kozarac i Dubicu.

II HERCEGOVAČKI SANDŽAK sastojao se početkom XVIII st. od ovih nahija:

1. Kadiluk Foča ili Foča sa Ulogom imao je nahije: Soko, Samobor, Bistrica, Goražde, Zagorje i Završ.
2. Mostarski kadiluk dijelio se na nahije: Blato, Drežnica, Broćno, Rakitnica i Mostar.
3. Kadiluk Cernica sastojao se od nahija: Gacko i Piva.
4. Kadiluk Nevesinje dijelio se na nahije: Dobri, Konac Polje i Nevesinje.
5. Blagajski kadiluk sastojao se od samog grada i varoši Blagaja, te od jednog džemata u kome je bilo 28 sela među kojima je bilo osam knežina.
6. Prijepoljski kadiluk sastojao se od nahija: Prijepolje, Mileševo, Ljubovića i Mataruge.
7. Pljevaljski kadiluk imao je nahije: Pljevlja, Kukanj, Vraneš, Krička, Poblaće.
8. Kadiluk Novska Bekija sa nahijom: Dračevica i Onogošt (Nikšić).
9. Kadiluk Ljubuški imao je nahiju: Ljubuški.
10. Kadiluk Ljubinje.
11. Kadiluk Konjic ili Belgraddžik.
12. Kadiluk Duvno.
13. Stolački kadiluk sastojao se od nahije Vidoške.
14. Kadiluk Čajniče imao je nahije: Pribud Međurječje i Dubštica (koja se zvala i Polimlje; u njoj je bila kasaba Rudo).

15. Kadiluk Gabela ili Neretva.
16. Kadiluk Podgorica.
17. Kadiluk Karadag (Crna Gora).

III ZVORNIČKI SANDŽAK dijelio se na kidiluke ovako:

1. Kadiluk Srebrenica imao je nahije: Srebrenica, Ludmer, Kušlat i Šubin.
2. Kadiluk Zvornik dijelio se na nahije: Zvornik, Perin, Teočak, Koraj.
3. Kadiluk Gornja i Donja Tuzla sastojao se od nahija: Donja Tuzla, Gornja Tuzla, Sapna, Spreča, Gostilj, Dramešin, Paske, Visovi, Jasenica i Smoluća.
4. Kadiluk Gračanica imao je nahije: Gračanica, Gradačac, Srebrnik, Soko, Završ, Nenavište.
5. Kadiluk Bijeljina sastojao se od nahija: Bijeljina,Janja.
6. Kadiluk Birče i Knežina.
7. Kadiluk Krupanj i Bohorina.
8. Kadiluk Loznica ili Jadar i Ptičar.
9. Kadiluk Šabac (Böğürdelen) dijelio se nahije: Böğürdelen (Šabac), Donja Mačva i Gornja Mačva.
10. Kadiluk Brvenik je imao nahije: Brvenik i Gošćanica.

IV KLIŠKI SANDŽAK dijelio se na početku XVIII st. na kadiluke:

1. Kadiluk Livno imao je nahije: Livno, Glamoč, Saromiševo i Grahovo.
2. Kadiluk Akhisar (Prusac) sa nahijama: Skoplje i Kupres.
3. Kadiluk Jezero (Gölhisar) sa nahijama: Soko (na Plivi) i Jezero.
4. Kadiluk Novosel sa sjedištem u Petrovcu ili Kulen-Vakufu obuhvatao je ove župe i gradove: Petrovac, Bilaj, Kulen-Vakuf (t. Džisrı Kebir), St. Ostrovica, Havala i Orašac.

Ovaj pregled upravne podjele bosanskog pašaluka početkom XVIII stoljeća nije nikako cjelovit, a još manje precizan jer su tada vršene mnoge promjene. Njihov prikaz zahtijeva posebna istraživanja u koja se ovdje nismo mogli upuštati već stoga što nahije u ovo doba nemaju one važnosti koju su imale ranije i koju tada imaju kadiluci.

Glava XVI

UPRAVNA PODJELA BOSANSKOG PAŠALUKA U XIX STOLJEĆU

Kao glavni izvori za ovaj prikaz upravne podjele bosanskog pašaluka u XIX st. upotrijebljeni su, pored sidžila i pojedinačnih dokumenata, još izvještaji austrijskih konzula Simbschena i Mittessera, spisi Jukića i Roskievića, zvanične salname bosanskog vilajeta od 1866-1878. g., zbirka zakonskih propisa *Destur* i zvanične novine *Bosna* od 1866—1878. godine.

Izuzimajući teritorijalne gubitke u Mačvi, srednjem Podrinju i Novopazarskoj oblasti za vrijeme prvog srpskog ustanka (1804-1813) nije bilo nikakve značajnije promjene u unutrašnjem uređenju, administrativnoj podjeli i teritorijalnom sastavu bosanskog pašaluka sve do 1817. g. kada je ukinut novopazarski sandžak, a njegova teritorija priključena bosanskom sandžaku bez ikakvih drugih promjena. Godine 1826, ukinut je kliški, a 1833. zvornički sandžak, a njihova teritorija priključena bosanskom sandžaku, dok je hercegovački sandžak pretvoren u poseban ajalet, pa je tako nekadašnji bosanski pašaluk bio razbijen u dva posebna ajaleta, bosanski i hercegovački. Dvije godine kasnije nastale su značajne promjene u unutrašnjem uređenju pojedinih ajaleta. Ukidanjem kapetanija, vojvodaluka i serdarstava provedena je podjela oba pašaluka na *muselimluke,* koji su se uglavnom podudarali sa kadilucima, tako da je svaki kadiluk istovremeno predstavljao jedan muselimluk ili srez. Prema tome, u pogledu administrativne podjele nije bilo nikakvih bitnih promjena nego više u uređenju i karakteru uprave i u pitanju nadležnosti pojedinih organa vlasti. Krupne promjene u pogledu administrativne podjele oba pašaluka nastale su tek u doba Omer-paše Latasa (1850-1852). Pored mnogih drugih reforama, Omer-paša je proveo sasvim novu podjelu obiju provincija. On je ukinuo sve upravne termine iz klasičnog doba turskog feudalizma u Bosni, zamijenio ih drugim nazivima i izvršio sasvim novu podjelu obje provincije. On je ukinuo termine sandžak (odnosno liva) i kadiluk kao administrativne jedinice i uveo novu administrativnu podjelu na *kajmakamluke* (okružja) i *mudirluke* (srezove) koji su se teritorijalno znatno razlikovali od sandžaka odnosno kadiluka. Po toj podjeli bosanski ajalet se dijelio na šest kajmakamluka, i to sarajevski, travnički, banjalučki, bihaćki, zvornički i novopazarski, a hercegovački na tri, i to mostarski, trebinjski i Pljevaljski. Pojedini kajmakamluci dijelili su se na mudirluke, tako da je bosanski ajalet imao 44, a hercegovački 16 mudirluka, pa su prema tome oba ajaleta imala 9 kajmakamluka i 60 mudirluka.

Ukidanjem sandžaka, kadiluka i vojvodaluka kao administrativnih jedinica izgubile su skoro potpuno svoj značaj i nahije kao teritorijalne i administrativne jedinice. Naziv *nahija* ne označuje više svaku staru srednjovjekovnu župu niti nahiju starijeg turskog feudalnog doba, nego samo ispostavu mudirluka obrazovanu isključivo na principima nove administracije bez ikakva obzira na ranije stanje. Zato je tih nahija bilo relativno sasvim malo, samo u nekim mudirlucima. Po toj podjeli u svim mudirlucima bosanskog ajaleta bilo je svega 19, a u hercegovačkom samo jedna nahija.

Po toj reorganizaciji administrativna podjela *Bosanskog ajaleta* na kajmakamluke, mudirluke i nahije izgledala je ovako:

I Sarajevski kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Sarajevo, 2 Fojnica sa nahijama: Busovača i Kreševo, 3 Neretva, 4 Visoko sa nahijom Vareš i 5 Rogatica.

II Travnički kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Travnik, 2 Livno (sa Grahovom), 3 Glamoč, 4 Rama (Prozor), 5 Zenica, 6 Skoplje (Akhisar), 7 Jezero i 8 Jajce (sa Varcar-Vakufom).

III Banjalučki kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Banja Luka (Sa Prnjavorom i Kobašom), 2 Derventa (sa Brodom), 3 Tešanj (sa Žepčem i Dobojom) i 4 Gradiška.

IV Bihaćki kajmakamluk imao je mudirluke: 1 Bihać, 2 Novosel ili Kulen-Vakuf (sa Petrovcem i Uncem), 3 Ostrožac ili Cazin, 4 Krupa (s Bužinom), 5 Stari Majdan, 6 Prijedor, 7 Kozarac, 8 Dubica, 9 Ključ i 10 Novi.

V Zvornički kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Donja Tuzla, 2 Gračanica, 3 Gradačac (s Modričom), 4 Brčko, 5 Bijeljina (s Janjom), 6 Zvornik, 7 Birče (s Novom Kasabom), 8 Srebrenica, 9 Kladanj (s Olovom) i 10 Maglaj.

VI Novopazarski kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Novi Pazar (s Mitrovicom i Banjskom), 2 Višegrad, 3 Sjenica (glavno mjesto kajmakamluka), 4 Akovo (Bijelo Polje s Bihorom), 5 Trgovište (s Rožajem) i 6 Nova Varoš.

Hercegovački ajalet bio je podijeljen na kajmakamluke, mudirluke i nahije ovako:

I Mostarski kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Mostar (s Blagajem), 2 Duvno, 3 Ljubuški, 4 Konjic, 5 Počitelj, 6 Stolac, 7 Foča, 8 Gacko, 9 Bileća i 10 Nikšić.

II Trebinjski kajmakamluk imao je tri mudirluka: 1 Trebinje, 2 Ljubinje i 3 Korjenići.

III Pljevaljski kajmakamluk dijelio se na mudirluke: 1 Pljevlja, 2 Kolašin i 3 Prijepoje.

Takva administrativna podjela Bosne, Hercegovine i Novopazarske oblasti ostala je sve do jula 1865. g. kada je donesena uredba za bosanski vilajet. Po članu 2 te uredbe opet je obnovljen *bosanski vilajet* u jednu jedinstvenu provinciju koja je podijeljena na sedam sandžaka ili liva skupa sa centralnim sandžakom u kome je bilo sjedište vilajetske uprave, i to: 1 Sarajevski, 2 Travnički, 3 Bihaćki, 4 Banjalučki, 5 Zvornički (sa sjedištem u Tuzli), 6 Novopazarski (sa sjedištem u Sjenici) i 7 Hercegovački (sa sjedištem u Mostaru).

JACK/ANES.M 19/9/2004

Na čelu svakog sandžaka nalazio se i dalje jedan *kajmakam* koji je imao da stanuje u glavnom mjestu svoga sandžaka.

Svaki sandžak ili liva dijelio se na više kaza (kadiluka) u koje su opet pretvoreni raniji mudirluci, ali su na čelu kaza ostali *mudiri* sa sjedištem u glavnom mjestu pojedinih kaza (čl. 3).

Ta podjela izgledala je ovako:

1. Sarajevski sandžak (liva) dijelio se na sedam kaza, i to: Sarajevo, Fojnica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad i Čajniče.

2. Zvornički sandžak dijelio se na kaze: Donja Tuzla, Gradačac, Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Vlasenica (Birče), Maglaj i Gračanica.

3. Travnički sandžak bio je podijeljen na kaze: Travnik, Jajce, Prusac (kasnije sjedište preneseno u Donji Vakuf), Glamoč, Duvno i Livno.

4. Banjalučki sandžak imao je kaze: Banjaluka, Gradiška, Derventa, Tešanj i Žepče.

5. Bihaćki sandžak dijelio se na kaze: Bihać, Petrovac, Ostrožac (sa sjedištem u Cazinu), Kostajnica, Stari Majdan, Prijedor, Krupa i Ključ.

6. Hercegovački sandžak dijelio se na kaze: Mostar, Nevesinje, Trebinje, Stolac, Bileća, Nikšić, Gacko, Foča, Konjic, Ljubuški i Piva.

7. Novopazarski sandžak imao je kaze: Novi Pazar, Sjenica, Pljevlja (Tašlidža), Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje (Ak-ova), Mitrovica (Mitroviçacik), Berane, Kolašin i Trgovište.

Takvo stanje u pogledu administrativne podjele bosanskog vilajeta ostalo je do jula 1872. g. kada je iz bosanskog vilajeta izdvojen novopazarski sandžak kome je priključen niški sandžak iz rumelijskog vilajeta i od ta dva sandžaka osnovan poseban *novopazarski vilajet*, ali je to stanje trajalo kratko i ponovo uvedeno ranije stanje koje se održalo do 1877. g. Drugog februara te godine novopazarski sandžak je definitivno odvojen od bosanskog vilajeta i priključen kosovskom vilajetu u čijem je sastavu ostao sve do 1912. godine.

Da bi lakše likvidirali hercegovački ustanak, Turci su se sada, u XIX st., poslužili jednim eksperimentom sličnim onima koje su primjenjivali u XV st., u vrijeme zavođenja i učvršćivanja svoje vlasti na našim zemljama. U novembru 1875. g. oni su pretvorili gatački kadiluk u istoimeni sandžak i mutesarifom toga sandžaka imenovali hrišćanina, Grka Kostan-efendiju. U decembru iste godine obrazovan je od toga sandžaka i ostataka hercegovačkog sandžaka poseban hercegovački vilajet koji je postojao do 2. februara 1877. godine.

Kako je izdvajanjem novopazarskog sandžaka iz bosanskog vilajeta ovaj bio znatno smanjen, to je hercegovački vilajet istovremeno ukinut, a njegova teritorija priključena bosanskom vilajetu. Tako se bosanski vilajet pred okupaciju 1878. dijelio na šest sandžaka koji su 1882. g. pretvoreni u šest istoimenih okružja sa znatnijim izmjenama granica, naziva i broja srezova.

Mnoge izmjene vršene su poslije 1865. g. i u pogledu unutarnje podjele pojedinih sandžaka ili liva. U nekim sandžacima osnivane su nove kaze, a u kazama nove nahije, mudirluci ili ispostave. Isto tako vršene su promjene sjedišta i naziva pojedinih kaza i nahija.